

Steunpunt Gelijkekansenbeleid – consortium UA en LUC – 2004

ISBN 90-77271-09-0

Wettelijk Depot: D/2004/3680/06

NUR 748

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk : Drukkerij Peten

GEEN ROOS ZONDER DOORNEN: OUDERE HOLEBI'S, HUN SOCIALE OMGEVING EN SPECIFIEKE BEHOEFTE

**Een verkennend onderzoek naar de visie van
oudere holebi's in Vlaanderen**

Jozefien Godemont
Alexis Dewaele

Promotor: Prof. Dr. Jef Breda

Steunpunt Gelijkekansenbeleid
Consortium Universiteit Antwerpen en Limburgs Universitair Centrum

Dankwoord

Het realiseren van dit onderzoek was enkel mogelijk dankzij de medewerking van verschillende mensen: de respondenten en mensen uit het beleid, het middenveld en de onderzoekswereld.

In de eerste plaats danken wij alle respondenten die tijd vrijmaakten om mee te werken aan het vooronderzoek, het interview of beide. Het was een voorrecht om naar hun levensverhalen te mogen luisteren.

Onze dank gaat ook uit naar tal van middenveldorganisaties die ons hielpen om het onderzoek bekend te maken en daardoor bijdroegen tot een geslaagde respondentenwerving. Het zijn holebi-organisaties, vrouwenbewegingen en ouderenwerkingen. Ze zijn te talrijk om hier op te noemen. In de bijlagen van dit rapport is een lijst opgenomen met alle verenigingen waarop we een beroep deden.

Bij de uittekening van het onderzoeksopzet konden wij beroep doen op de medewerking van een overleggroep met mensen uit het beleid, het middenveld en de onderzoekswereld, met name Agna Smisdom (Administratie Gelijke Kansen Vlaanderen), Els Keytsman (kabinet Ministerie voor Welzijn, Gezondheid en Gelijke kansen), Marie-Jeanne Wesemael (Vieux Rose), Roger Van Loon (De Roze Rimpel), Prof. Christel Geerts en Veerle Baert (Vakgroep Gerontologie, Vrije Universiteit Brussel). We danken ook de leden van het Holebi-expertennetwerk (S-GKB) die feedback gaven op de literatuurstudie en het onderzoeksdesign.

Tevens danken we onze Nederlandse onderzoekscollega's voor hun pionierswerk, in het bijzonder Judith Schuyf, Bas van de Meerendonk, José Rothuizen en andere.

De collega's van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid waren tijdens dit onderzoek een onmiskenbare steun. We denken hierbij aan Steven Lenaers die ons literatuur en uitleg gaf over de biografische methode. Speciale dank gaat verder uit naar Elleke Le Beer die de lay-out van dit rapport verzorgde en naar de jobstudenten Mirjam Baert, Steven Cornelis, Tim Vrancken en Ines Büscher die de interviews uittypten.

Antwerpen, september 2004

Jozefien Godemont

Alexis Dewaele

Jef Breda

Er is eigenlijk toch helemaal niets speciaals aan oudere holebi's. Ik begrijp niet goed waarom jullie daar een onderzoek over doen. Ze bestaan. Zelfs zij hebben het overleefd. (Sooi)

Ik leid mijn leven zoals ik het leid. Het is moeilijk, ik blokkeer, ben geremd en kan niet openbloeien... Wij oudere holebi's sluiten ons al te vaak op in ons eigen hokje. (Elise)

Ik ben een vreemdeling geweest in een vreemd land. Een homo die geleefd heeft in een hetero-wereld. Een heel stuk van mijn leven. Maar mijn identiteit, dat was homo. (Julien)

Een psychiater stelde me ooit de volgende hypothetische vraag: "Beeld je eens in dat er een vaccin bestaat dat van jou een hetero maakt. En stel je voor dat hier in mijn bureaulade een injectienaald met dat vaccin ligt. Mag ik het je toedienen? Zou je dat willen?" Ik zei tegen die man: "Laat maar zitten. Ik voel me heel goed in mijn vel." (Marie)

Inhoudsopgave

INLEIDING	1
1. VAN BEGINVRAAG TOT WETENSCHAPPELIJKE PROBLEEMSTELLING..	3
1.1 DEFINITIE BEGRIPPEN	4
1.1.1 <i>Oudere holebi's</i>	4
1.1.2 <i>Sociale omgeving</i>	6
1.1.3 <i>Specifieke behoeften</i>	6
1.2 BESTAANDE INZICHTEN	7
1.2.1 <i>Belangrijke invalshoeken</i>	7
1.2.2 <i>Korte inventarisatie van het onderzoek over oudere holebi's</i> .	9
1.3 RELEVANTIE	15
1.3.1 <i>Theoretische relevantie</i>	15
1.3.2 <i>Praktische relevantie</i>	15
2. THEORETISCH KADER.....	20
2.1 RELATIONEEL EN DYNAMISCH KADER	20
2.1.1 <i>Maatschappelijke en individuele attitudes ten aanzien van</i> <i>oudere holebi's</i>	20
2.1.2 <i>De levensloop</i>	28
2.2 SOCIALE OMGEVING EN SPECIFIEKE BEHOEFTEEN	38
2.2.1 <i>Sociale omgeving</i>	38
2.2.2 <i>Specifieke behoeften van oudere holebi's</i>	52
2.3 CONCLUSIE	59
2.3.1 <i>Onderzoeksvragen</i>	59
2.3.2 <i>Onderzoeksdoelstelling</i>	60
3. METHODOLOGIE.....	61
3.1 DE ONDERZOEKSMETHODEN	62
3.1.1 <i>Keuze van de methode</i>	62
3.1.2 <i>Bespreking van de methode</i>	62
3.1.3 <i>Steekproef</i>	64
3.2 PROCESBESCHRIJVING	65
3.2.1 <i>Overleg met beleid, middenveld en collega-onderzoekers</i>	65
3.2.2 <i>Literatuurstudie</i>	66
3.2.3 <i>Respondentenwerving</i>	66
3.2.4 <i>Data-verzameling</i>	68
3.2.5 <i>Data-analyse</i>	70
3.2.6 <i>Rapportering</i>	71
3.3 PROFIEL VAN DE RESPONDENTEN	72
3.4 BEMERKINGEN.....	77

4. ONDERZOEKSBEVINDINGEN.....	79
4.1 RELATIONEEL EN DYNAMISCH KADER	79
4.1.1 <i>Maatschappelijke en individuele attitudes met betrekking tot oudere holebi's</i>	79
4.1.2 <i>Levensloop</i>	101
4.2 SOCIALE OMGEVING EN SPECIFIEKE BEHOEFTE.....	117
4.2.1 <i>Sociale omgeving</i>	117
4.2.2 <i>Participatie</i>	134
4.2.2 <i>Specifieke behoeften van oudere holebi's</i>	146
5. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	159
5.1 CONCLUSIES.....	160
5.1.1 <i>Relationeel en dynamisch kader</i>	160
5.1.2 <i>Sociale omgeving en specifieke behoeften</i>	165
5.2 AANBEVELINGEN	177
5.2.1 <i>Beleid</i>	177
5.2.1 <i>Middenveld</i>	178
5.2.2 <i>Onderzoek</i>	178
6 BIBLIOGRAFIE.....	181
7. BIJLAGEN.....	185
7.1 VRAGENLIJST VOORONDERZOEK	187
7.2 FOLDER VOOR RESPONDENTENWERVING	197
7.3 KANALEN BIJ RESPONDENTENWERVING.....	199
7.4 PROFIEL VAN DE RESPONDENTEN	201
7.5 TOPICLIJST	203

Inleiding

In Vlaanderen is totnogtoe geen onderzoek gebeurd naar de leefsituatie van oudere holebi's en hun eventuele specifieke noden. In Nederland staat men op dit punt al verder. Onderzoek toont aan dat Nederlandse holebi's met het ouder worden over het algemeen niet meer problemen ervaren dan hun heteroseksuele generatiegenoten. Toch bestaan er enkele holebi-specifieke knelpunten bij ouderen, met name isolement, onvoldoende sociale participatie en kwetsbare sociale netwerken. Terreinverkenning en verder onderzoek wezen in Nederland uit dat wonen, zorg en welzijn de speerpunten vormen van een goed beleid voor holebi-senioren. Aan de hand van deze onderzoeksbevindingen werden een aantal initiatieven opgestart. 'Roze' rusthuizen en het zogenaamde 'buddy'-project, waarbij vrijwilligers thuis bij holebi-ouderen langsgaan, zijn hier voorbeelden van.

Met dit eerste kleinschalige en verkennende onderzoek willen we een aanzet geven om ook in Vlaanderen na te denken over het thema van gelijke kansen van oudere holebi's op het vlak van participatie en zorgzelfstandigheid. Hebben oudere holebi's inderdaad minder functionele sociale netwerken? Zijn ze gebaat bij een holebi-specifiek seniorenbeleid?

In het onderzoek waarover we hier rapporteren, bestuderen we de sociale omgeving en de specifieke behoeften van oudere holebi's op het vlak van participatie en zorgzelfstandigheid. Deze studie kadert binnen de onderzoekslijn "Structurele en culturele belemmeringen en succesfactoren in het leven van holebi's" van de onderzoekscel Holebi's van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid (S-GKB).

Aan de hand van een uitgebreide literatuurstudie en diepte-interviews bij 17 oudere holebi's proberen we een beeld te krijgen van de leefsituatie van oudere holebi's. We streven naar een grote diversiteit in onze respondentengroep op het vlak van geslacht, relatieverleden en moment van coming out.

Deze studie schetst een beeld van de leefsituatie van een gevarieerde groep oudere holebi's. Hun sociale omgeving en specifiek behoeften zijn even heterogeen. De onderzoeksgegevens van dit kwalitatief onderzoek stellen ons niet in staat om veralgemeningen over deze doelgroep uit te spreken. De resultaten zijn verkennend en

geven slechts thema's en dynamieken aan die belangrijk kunnen zijn in de levensloop van holebi's. Een kwantitatief vervolgonderzoek is noodzakelijk om te achterhalen in welke mate de hier aangereikte thema's ook beantwoorden aan een kwantitatieve realiteit.

1. VAN BEGINVRAAG TOT WETENSCHAPPELIJKE PROBLEEMSTELLING

Dit onderzoek over oudere holebi's beantwoordt aan de vraag vanuit het beleid (de cel Gelijke Kansen in Vlaanderen binnen het Vlaams Ministerie voor Welzijn, Gezondheid en Gelijke Kansen) en het middenveld (Vieux Rose en De Roze Rimpel). Zowel beleids- als middenveldactoren wezen tijdens een rondetafelgesprek over oudere holebi's (2 maart 2004, op het S-GKB) op het belang om, in navolging van Nederland, de holebi-specifieke behoeften van ouderen te exploreren. In Vlaanderen is nog niet onderzocht of holebi-ouderen specifieke behoeften hebben en zo ja, welke dat dan zijn.

De onderzoekscel Holebi's van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid (S-GKB) heeft deze vraag binnen de onderzoekslijn "Structurele en culturele belemmeringen en succesfactoren in het leven van holebi's" gekaderd¹. De beginvraag is hierdoor uitgebreid met aandacht voor de sociale omgeving van holebi-senioren: hoe ziet de sociale omgeving van oudere holebi's er uit en wat zijn de eventuele specifieke behoeften van deze groep?

Om van deze beginvraag tot een wetenschappelijke probleemstelling te komen, definiëren we de begrippen uit de vraag en maken we een korte inventarisatie van de bestaande inzichten over het onderzoeksonderwerp. Dit verschaft ons concrete richtlijnen bij het uitvoeren van een grondige literatuurstudie in een latere fase. We gaan ten slotte na wat de praktische mogelijkheden zijn om aan de hand van empirisch onderzoek een antwoord op de vraag in verband met de sociale omgeving en specifieke behoeften van oudere holebi's te krijgen (Maso & Smaling, 1998: 15). Op basis hiervan formuleren we de probleemstelling, die twee componenten heeft: de vraagstelling en de doelstelling (Maso & Smaling, 1998: 25) (Zie: 2.3).

¹ Deze onderzoekslijn maakt deel uit van de meerjarenplanning van het S-GKB. Dewaele & Michielsens (2003) publiceerden hierover een gelijknamige literatuurstudie.

1.1 Definitie begrippen

1.1.1 Oudere holebi's

In de onderzoeksliteratuur over holebiseksuele ouderen vonden we zeer uiteenlopende omschrijvingen van 'holebiseksualiteit' en 'ouderdom'.

Holebiseksualiteit wordt als verzamelnaam gebruikt voor een als homoseksueel, lesbisch of biseksueel beleefde seksualiteit. Deze beleving behelst verschillende dimensies: verlangen, gedrag of identiteit, en dit meestal in combinatie (Dewaele & Motmans, 2003: 168). Naargelang één van deze dimensies primeert, ontstaat respectievelijk een emotionele/relatieve of een seksuele omschrijving, of een definitie die op zelfbenoeming berust. De gemeenschappelijke noemer van deze omschrijvingen is de wens en/of de feitelijkheid om seksuele/emotionele betrekkingen te onderhouden met iemand van hetzelfde geslacht (Schuyf, 1996: 11). Bij de omschrijving van holebiseksualiteit is het daarnaast belangrijk om een duidelijk onderscheid te maken tussen occasionele holebiseksuele contacten enerzijds, en de beleving van holebiseksualiteit als onderdeel van een stabiele levensorganisatie anderzijds (Vincke & Stevens, 1999: 22).

Voor het Vlaamse onderzoek over holebiseksuele ouderen hanteren we het criterium van zelfbenoeming bij de selectie van respondenten. Onderzoek volgens de Coleman-procedure, die vragen naar verlangen, gedrag en identiteit combineert, toont aan dat maar heel weinig holebi's de identiteit aannemen zonder gedrag of verlangen te stellen (Dewaele & Motmans, 2003: 170).

Schuyf (2001: 188) merkt op dat enige voorzichtigheid geboden is bij het hanteren van dit criterium. Veel oudere vrouwen zouden een afkeer hebben van de term 'lesbisch' vanwege de negatieve bijbetekenissen en de gedwongen openheid die ze er aan vast koppelen.

Ouderdom laat zich op verschillende manieren omschrijven: aan de hand van iemands leeftijd, arbeidsparticipatie of hulpbehoefte.

Binnen de leeftijdsafbakening bestaat diversiteit. Zo vangt ouderdom volgens Schuyf (1996: 4) al aan op 55 jaar, terwijl Reid (1995: 216) 65 jaar als demarcatiecriterium

voorstelt. De indeling in leeftijdscategorieën binnen de ouderdomsfase verschilt hierdoor: Schuyf (1996: 4) onderscheidt de jong-bejaarden (55 t/m 75 jaar) van de hoog-bejaarden (75-plussers) en beschouwt de groep van 55 t/m 65-jarigen als een aparte cohorte, omdat zij nog (deels) in het arbeidsproces zitten. Reid (1995: 216) benoemt de min-75-jarigen eveneens als 'jonge ouderen', maar diversifieert de 75-plussers verder in 'oude ouderen' (75 t/m 80 à 90 jaar) en 'oudste ouderen' (90-plussers).

Naast het leeftijdscriterium is ouderdom ook te bepalen aan de hand van iemands participatie aan de arbeidsmarkt. Degenen die zich in de 'post-actieve' (versus 'actieve') fase bevinden, beschouwt men dan als 'oud(er)'. Aangezien de pensioenleeftijd rond de 65 jaar ligt, komt deze indeling overeen met die van Reid (1995: 216).

Als de mate van hulpbehoefendheid de maatstaf is, valt ouderdom uiteen in een 'actieve' en een 'zorgafhankelijke' fase. Een oudere wordt verondersteld zorgafhankelijk(er) te worden vanaf een leeftijd tussen 75 en 80 jaar. Deze indeling vinden we zowel in de leeftijdscategorieën van Schuyf (1996) als Reid (1995) terug.

Dewaele (2003: 18) merkt op dat afbakeningen op basis van leeftijd eerder arbitrair zijn. Volgens hem laat het laatste model meer ruimte voor diversiteit binnen een 'actieve' of 'zorgafhankelijke' fase.

Het onderzoek naar Vlaamse halebiseksuele ouderen beperkt zich tot 55 t/m 75-jarigen. We hanteren 55 jaar als beginpunt, omdat we ook de groep van arbeidsactieve senioren in het onderzoek betrekken. De bovengrens van 75 jaar trekken we om pragmatische redenen: zowel in de literatuur als vanuit het middenveld bestaan aanwijzingen voor de verregaande onzichtbaarheid van 75-plussers onder de oudere halebí's. Het zou om een zeer verborgen, zo niet onvindbare, groep gaan.

1.1.2 Sociale omgeving

We vullen het begrip sociale omgeving in dit onderzoek breed in en verstaan er zowel het sociale netwerk als de woon-, werk- en vrijetijdsomgeving onder.

1.1.3 Specifieke behoeften

Het onderzoek besteedt aandacht aan de behoeften van oudere holebi's op het vlak van participatie en zorgzelfstandigheid die zich direct en/of in de toekomst stellen en voortkomen uit hun holebi-zijn.

1.2 Bestaande inzichten

1.2.1 Belangrijke invalshoeken

1.2.1.1 Gelijke kansen in levenslopperspectief

Dewaele & Michielsens (2003) stellen in hun literatuurstudie “Structurele en culturele belemmeringen en succesfactoren in het leven van holebi’s” vast dat relationele aspecten en de dynamische processen die daarbij een rol spelen, essentieel zijn voor de structurele en culturele belemmeringen en succesfactoren die holebi’s ervaren. Maatschappelijke en individuele attitudes ten aanzien van holebi-ouderen en de levensloopbenadering staan dan ook centraal. Kernbegrippen in verband met attitudes zijn: schijntolerantie en heteronormativiteit (maatschappelijke attitudes), negatieve anticipatie en geïnterioriseerde homofobie (individuele attitudes). Het is nodig om deze concepten te koppelen aan een levensloopbenadering, die de relevante transitie momenten in het leven van oudere holebi’s in kaart brengt.

Er is vooralsnog weinig bekend over de levensloop van holebi’s en over de eventuele crisismomenten hierin. Het meeste holebi-onderzoek had specifieke transitie momenten in het leven van holebi’s als onderwerp, bijvoorbeeld het moment van coming out (Schuyf, 1996: 23).² Vincke & Stevens (1999: 27) wijzen op het belang van de holebi-levensloop of biografie bij de ontwikkeling van een holebi-beleid. Het is volgens hen een geschikt model om inzicht te verwerven in de manier waarop holebiseksualiteit de biografie van oudere holebi’s beïnvloed heeft op het vlak van structurele en culturele belemmeringen en/of succesfactoren.

Tegen de achtergrond van maatschappelijke en individuele attitudes en de levensloopbenadering voeren we een netwerkanalyse, en ruimer een analyse van de sociale omgeving (met inbegrip van woon-, werk- en vrijetijdsverkeer), van holebi’s uit. Met betrekking tot de sociale omgeving is het begrip participatie cruciaal. Voor de onderzoeksgroep van holebi-ouderen is ook het concept agisme, dat verwijst naar discriminatie op basis van leeftijd, en de beleving van het ouder worden relevant.

² Zie in dit verband het overzichtsartikel van Dewaele (2003) ‘Coming out als mijlpaal in het leven van holebi’s’.

Deze centrale begrippen behoren tot het theoretisch kader van het onderzoek en worden in dit rapport verder uitgediept (Zie: 2.).

1.2.1.2 Holebispecificiteit

Het is belangrijk om na te gaan of, en in welke mate, eventuele verschillen tussen oudere hetero- en holebiseksuelen terug te voeren zijn op de specifieke leefsituatie rond holebiseksualiteit. Hoewel dit vergelijkende perspectief niet in het onderzoek is ingebouwd - we bevragen geen heteroseksuele ouderen -, bewaken we wel dat we enkel uitspraken doen over de holebi-specifieke aspecten en de beleving rond het ouder worden. De samenwerking met de Vakgroep Gerontologie aan de Vrije Universiteit Brussel (GERO-VUB) vormt hierbij een belangrijk element van kwaliteitsbewaking. Ook het bevragen van belangrijke transitie-momenten in de levensloop helpt bij de identificatie van holebi-specifieke noden.

1.2.1.2 Heterogeniteit

Naast de verschillen tussen holebi- en hetero-ouderen hebben we ook aandacht voor de heterogeniteit binnen de groep van oudere holebi's zelf. Met het stijgen van de leeftijd neemt de diversiteit op biologisch, psychologisch en sociaal vlak toe (Reid, 1995: 216). De diversiteit onder holebiseksuele ouderen wordt dan ook verondersteld groter te zijn dan onder jongeren (Herdt & Beeler, 1998: 191). Marcoen (1998: 91, uit de VUB-reader van Mets & Gorus, 2003/2004) verwacht dat de periode van het ouder worden nog verder zal differentiëren. De huidige groep senioren is een pioniersgeneratie die in haar zoektocht naar optimale manieren van ouder en hoogbejaard worden waarschijnlijk een grote verscheidenheid van stijlen van ouder worden zal ontwikkelen. We voeren een uitgebreide literatuurstudie uit om relevante verschillen binnen de onderzoekspopulatie te identificeren. Een doelgerichte steekproeftrekking op basis van deze bevindingen garandeert een goede variatie-dekking (Zie: 3.4). Onze aandacht gaat vooral uit naar man-vrouwverschillen en verschillen tussen degenen die nooit gehuwd waren en degenen die dat wel (ooit) zijn (geweest).

1.2.1.3 Gerontologie

We zullen in het onderzoek dus niet alleen stilstaan bij belemmeringen en behoeften die oudere holebi's ervaren, maar zeker ook oog hebben voor de succesfactoren en kansen die

voortvloeien uit het holebi zijn. Hiermee sluiten we aan bij een evolutie in het gerontologisch onderzoek, waarbij het deficit-model, dat zich vertaalt in fysische, psychische en sociale aftakeling, overging in een ontwikkelingsmodel waarin de ouderdom wordt gezien als een levensfase met eigen mogelijkheden en beperkingen (Breda & Schoenmaekers, 2003: 9, Reid, 1995: 216). Dit laatste model bekijkt ouder worden als een omvattende ontwikkelingstaak die deeltaken op diverse levensdomeinen (bijvoorbeeld gezondheid, wonen, gezin en familie, beroep en vrije tijd ... enzovoort) behelst. De succesvolle realisatie van deze deeltaken waarborgt dat andere taken in de toekomst eveneens met succes zullen worden vervuld (Marcoen, 1998: 89-90, uit de VUB-reader van Mets & Gorus, 2003/2004).

1.2.2 Korte inventarisatie van het onderzoek over oudere holebi's

1.2.2.1 Ouderenonderzoek

Ten gevolge van een heteroseksuele assumptie en een taboe op seksualiteit bij ouderen in het algemeen besteedt het ouderenonderzoek vooralsnog weinig tot geen aandacht aan oudere holebi's.

In de meeste Nederlandse onderzoeken naar ouderen komt holebiseksualiteit niet aan bod (van de Meerendonk e.a., 2003: 1). Breda & Schoenmaekers (2003: 309) stellen een gelijkaardige tendens vast voor Vlaanderen: "Oudere holebi's zijn er ongetwijfeld ook, maar wij konden geen enkel Vlaams onderzoek naar hen traceren". Ook in het internationale ouderenonderzoek bestaat marginale aandacht voor holebiseksuelen. Zo bemerkten dezelfde auteurs in de talrijke sociaal-wetenschappelijke bijdragen aan twee gerontologische congressen in 2003 in Spanje slechts één paper over de ervaringen van oudere lesbiennes in het Verenigd Koninkrijk (Breda & Schoenmaekers, 2003: 293).

Gerontologisch onderzoek besteedt dus geen of weinig aandacht aan de seksuele voorkeur van ouderen (Reid, 1995: 222). Het maakt meestal geen uitsplitsing naar holebi- en heteroseksuele ouderen (van de Meerendonk e.a., 2003: 5). Ouderenonderzoek gaat er zelfs vrijwel zonder uitzondering van uit dat ouderen heteroseksueel zijn (Schuyf, 1996:13). Deze heteroseksuele assumptie belemmert het inzicht in de seksualiteit van oudere holebi's en maakt het moeilijk om te bepalen wat nu relevant is en wat niet voor de positie van holebiseksuele ouderen (Schuyf, 1996: 13, 19).

Dat oudere holebi's tot nu toe onderbelicht bleven in ouderenonderzoek heeft ook te maken met de maatschappelijke ontkenning dat oudere mannen en vrouwen in het algemeen mensen (kunnen) zijn met seksuele en erotische verlangens en gevoelens (Soesbeek & Bonfrère, 1993: 38-39).

1.2.2.2 Holebi-onderzoek

De Graaf & Sandfort (2000: 57) merken op dat verschillende groepen niet of nauwelijks onderzocht zijn in het holebi-onderzoek. Naast lager opgeleiden, personen die op latere leeftijd hun holebiseksuele gevoelens ontdekken, personen die buiten de grote steden wonen en gehandicapten, zijn ook ouderen niet of ondervertegenwoordigd in onderzoek over holebi's. Ook Dewaele & Michielsens (2003: 11) wijzen erop dat transversaal werken, dat wil zeggen onderzoek op het kruispunt van verschillende relevante levensaspecten zoals gender, klasse, leeftijd en etniciteit, een belangrijke doelstelling is binnen het holebi-onderzoek. Ze halen onder meer het belang van onderzoek bij ouderen aan, omdat deze groep binnen de holebi-populatie nauwelijks onderzocht is. Er is bijvoorbeeld weinig geweten over de holebi-specifieke uitdagingen waarmee ouderen geconfronteerd worden, terwijl dit aspect wel uitvoerig onderzocht is voor adolescenten en volwassenen (Grossman, d' Augelli & O' Connell, 2001: 25). Ook het onderzoek naar eventuele gezondheidsverschillen tussen holebiseksuelen en heteroseksuelen laat ouderen veelal buiten beschouwing (van de Meerendonk e.a., 2003: 5). Het typische selectie-effect bij holebi-onderzoek, wat inhoudt dat respondenten vaak hoog opgeleid, jong en gemotiveerd zijn, ligt mee aan de basis van deze ondervertegenwoordiging (Vincke & Stevens, 1999: 8).

1.2.2.3 Onderzoek over oudere holebi's

Soesbeek & Bonfrère (1993: 21) stellen vast dat er noch in Nederland, noch in andere West-Europese landen systematisch onderzoek verricht is naar de maatschappelijke posities en persoonlijke ervaringen van oudere holebi's. Niet alleen zijn holebiseksuele ouderen hierdoor onzichtbaar gebleven, het heeft ook mythes en stereotypen over dit segment van de oudere bevolking gevoed en in stand gehouden (Grossman, d' Augelli & O' Connell, 2001: 24). Het weinige onderzoek heeft meestal homo-mannen tot onderwerp. Sommige studies gaan zowel over homo-mannen als lesbiennes. Een veel kleiner aandeel

van het onderzoeksmateriaal heeft betrekking op lesbiennes alleen (Pugh, 2002: 161). Enkele stereotypen die bestaan over homo-mannen zijn dat ze eenzaam zijn, zich sneller oud voelen en alleen jongere partners willen (Schuyf, 1996: 22). Uit de dissertatie van Kehoe (1988, gerefereerd in Schuyf, 1996: 22) blijkt dat er minder stereotypen over oudere lesbische vrouwen bestaan dan over homoseksuele mannen, omdat lesbische vrouwen minder zichtbaar zijn. Er zijn ons geen publicaties over oudere biseksuelen bekend (Reid, 1995: 223). De gehanteerde methodologie verschilt naargelang het onderzoek mannen of vrouwen betreft: onderzoek over oudere homo-mannen is zowel van kwantitatieve als van kwalitatieve aard, terwijl bij oudere lesbiennes de kwalitatieve benadering, meer bepaald de narratieve methode, het meeste voorkomt (Pugh, 2002: 161).

1.2.2.4 Onderzoeksaanbevelingen met betrekking tot oudere holebi's

Baert & Cockx (2002: 37) hebben op basis van een inventaris van het Vlaams onderzoek inzake holebi's adviezen geformuleerd omtrent toekomstig onderzoek rond het gelijkkansenbeleid over de holebi-thematiek. Ze wijzen op het belang van onderzoek naar "gepercipieerde knelpunten en problemen bij oudere holebi's". Ook van de Meerendonk e.a. (2003: 78) pleiten voor meer onderzoek naar de zorgbehoeften van oudere holebi's. Daarnaast moet aandacht uitgaan naar "toekomstoriëntaties voor het vormingswerk ten aanzien van holebi's en de professionele diensten voor bejaarden" en naar "percepties, attitudes en het feitelijk gedrag ten aanzien van holebi's vanwege professionelen in ouderenvoorzieningen" (van de Meerendonk e.a.: 38). Ook Vincke (2002: 45) onderschrijft het belang van onderzoek naar de wijze waarop de zorgsector met holebiseksualiteit omgaat. Daarnaast wijst hij erop dat er weinig tot niets geweten is over de beleving van holebiseksualiteit bij de ouderen zelf.

1.2.2.5 Amerikaans versus Nederlands onderzoek

Het meeste onderzoek over holebiseksuele ouderen is afkomstig uit de Verenigde Staten (Schuyf, 1996: 22; Soesbeek & Bonfrère, 1993: 21). Deze sociaal-wetenschappelijke studies geven slechts zeer ten dele inzicht in de eventueel specifieke problematiek en ervaringen van oudere holebi's in West-Europa (Soesbeek & Bonfrère, 1993). In West-Europa zijn het vooral de Nederlandse onderzoekers die een onderzoekslijn over oudere holebi's hebben uitgebouwd (Soesbeek & Bonfrère, 1993; Schuyf, 1996; van de

Meerendonk e.a., 2003). In wat volgt vergelijken we de onderzochte thema's in Amerikaanse en Nederlandse studies over oudere holebi's, zodat we de relevantie van deze onderzoeksliteratuur voor de Vlaamse context kunnen inschatten.

In Nederland komt een ander beeld over oudere holebi's naar voren dan uit Amerikaanse onderzoeken. Schuyf (1996: 25) zegt hierover: "Waar Amerikaanse oudere homoseksuelen over het geheel genomen succesvoller, rijker, zelfverzekerder en gezonder lijken te zijn dan hun heteroseksuele lotgenoten, lijken Nederlandse oudere homo-mannen onzichtbaar, zielig en geïsoleerd".

De verschillende onderzoeksbevindingen hangen voor een deel samen met de maatschappelijke context waarin ze tot stand zijn gekomen. In de Verenigde Staten verschenen de eerste studies over holebiseksuele ouderen in de jaren '60. Het klimaat was er aanzienlijk homofober dan in West-Europa (Schuyf, 1997: 9-10). De stereotypen en vooroordelen die er over oudere holebiseksuelen - voornamelijk homo-mannen - leken te heersen, vormden het vertrekpunt voor onderzoekers (Schuyf, 1996: 22). Hun voornaamste betrachting bestond erin om de negatieve beeldvorming over oudere holebi's te ontkrachten. Ze hechtten daarbij veel belang aan de erkenning van de eigen holebiseksualiteit en deelname aan de holebi-subcultuur om vereenzaming te voorkomen (Schuyf, 1997: 9-10). Het concept van 'successful aging' vormde hierbij de theoretische achtergrond: om zonder al te veel problemen een goede oude dag te hebben, zijn een goede gezondheid, een toereikend inkomen en het voorkomen van eenzaamheid onontbeerlijk (Schuyf, 1996: 13). Nederlandse studies richtten zich vanaf de jaren '90 in eerste instantie op de positie van oudere holebiseksuelen in rust- en verzorgingstehuizen (ondermeer Boas & Batelaan, 1994). Een eerste onderzoek naar de maatschappelijke participatie verscheen in 1996 van de hand van Schuyf (2001: 196). Het onderzoek "Oud Roze" bestaat uit interviews met 60 respondenten, 29 vrouwen en 31 mannen. De interviews omvatten een kwantitatief en een kwalitatief deel. Het kwantitatieve gedeelte gaat over meer algemene vragen over de woon- en inkomenssituatie, de gezondheidstoestand en hulsituatie. Het kwalitatieve luik bevat vragen over de levensgeschiedenis met betrekking tot holebiseksualiteit en over het sociale netwerk van de respondent (Schuyf, 1996: 33-34).

Het Nederlandse onderzoek beoogt vooral een beter inzicht in de feitelijke situatie waarin oudere holebi's verkeren ten aanzien van gezondheid en financiële mogelijkheden;

daarnaast is veel onderzoek gedaan naar de factoren die leiden tot eenzaamheid bij ouderen en de mogelijkheid om eenzaamheid te voorkomen (Schuyf, 1996: 13). Hoewel het concept 'successful aging' ook ingang heeft gevonden binnen het Nederlandse onderzoek over oudere holebi's, overheerst dat van 'stigmamanagement' er vooralsnog. Dit houdt in dat holebiseksuele ouderen op een strategische manier (moeten) omgaan met informatie over hun eigen seksuele voorkeur en/of leefstijl (Soesbeek & Bonfrère, 1993). Hierdoor blijven ze als groep maatschappelijk onzichtbaar.

Bovenstaande vergelijking wijst erop dat de Amerikaanse studies niet zonder meer toepasbaar zijn op de Nederlandse en bij uitbreiding de West-Europese situatie. Het Nederlandse onderzoek lijkt op basis van de aanleiding, de maatschappelijke attitude ten aanzien van holebiseksualiteit, de theoretische achtergrond en de concrete thema's, belangrijke bevindingen in te houden voor de leefsituatie van holebi-ouderen in Vlaanderen. Bij de literatuurstudie waren twee Nederlandse studies over oudere holebi's erg belangrijk: "Oud Roze" van Schuyf (1996) dat we hierboven al toelichtten en "Op weg naar een vrolijke herfst?" van van de Meerendonk e.a. (2003). Voor het laatstgenoemde onderzoek zijn 161 oudere holebi's schriftelijk bevestigd over hun leefsituatie en ervaringen op het gebied van zorg, wonen en welzijn en over hun behoeften op het vlak van zorg, wonen en sociale participatie (van de Meerendonk e.a., 2003:7-8).

Het Amerikaanse 'gay and grey' onderzoek is echter ook relevant, omdat het met het theoretische construct 'successful aging' de aandacht vestigt op de succesfactoren in het leven van oudere holebi's.

1.3 Relevantie

1.3.1 Theoretische relevantie

Er bestaan aanwijzingen voor specifieke problemen rondom het ouder worden bij holebi's. Schuyf (1996: 159) stelt in haar onderzoek "Oud Roze" ten aanzien van oudere holebi's in vergelijking met hun heteroseksuele generatiegenoten het volgende vast: "Men heeft een goede gezondheid, een toereikend inkomen en de huisvesting is adequaat. Ze kijken over het geheel genomen met instemming op het leven terug en hebben weinig problemen met het ouder worden". Toch identificeert ze ook een aantal knelpunten die verbonden zijn aan de specifieke positie van het holebiseksueel zijn. De belangrijkste problemen zijn isolement, onvoldoende sociale participatie en kwetsbare sociale netwerken.

In Vlaanderen is nog geen onderzoek gedaan naar de leefsituatie van oudere holebi's. In Nederland zijn naast "Oud Roze" nog diverse andere onderzoeken over holebi-ouderen gepubliceerd (ondermeer van de Meerendonk e.a., 2003; Soesbeek & Bonfrère, 1993). Ze zullen als toetssteen dienen voor ons eigen onderzoek.

1.3.2 Praktische relevantie

Het is daarnaast vanuit preventie-overwegingen relevant om stil te staan bij de subgroep van de ouderen onder holebi's. Van de Meerendonk e.a. (2003: 76) komen tot de bevinding dat de jongste groep holebiseksuelen (55 tot en met 64 jaar) in hun onderzoek "Op weg naar een vrolijke herfst?" slechter af is dan hun heteroseksuele leeftijdsgenoten, met name op het vlak van welzijn en psychische gezondheid. Dat de problemen zich niet beperken tot de oudste generaties holebi's (65 jaar en ouder) impliceert volgens hen dat de problematiek niet in de loop der tijd vanzelf zal verdwijnen. Hoewel jong-bejaarden, in tegenstelling tot hoog-bejaarden, nog geen algemeen gebruik maken van speciale zorgvoorzieningen, zullen ze dat in de toekomst wel, en met een groter aantal, gaan doen (Schuyf, 1996: 14; Reid, 1995: 230).

Er is sprake van een groeiende sociale zichtbaarheid van de groep oudere holebi's (van de Meerendonk e.a., 2003: 76).³ Het is echter maar zeer de vraag of de huidige generaties

³ We kunnen ervan uitgaan dat de vergrijzing tot een toename van het absolute aantal oudere holebi's zal leiden. Er bestaan immers geen aanwijzingen voor een verschil in prevalentie van holebiseksuele gevoelens –

van holebiseksuele ouderen, die het grootste deel van hun leven in een homofob klimaat hebben doorgebracht, wel ten volle hebben geanticipeerd op dergelijke verandering in maatschappelijke attitude en deze ook hebben weten te vertalen naar een grotere zichtbaarheid. Zo participeren bijvoorbeeld weinig ouderen aan belangenorganisaties die de sociale zichtbaarheid van holebi's nastreven (Soesbeek & Bonfrère, 1993: 31).

1.3.2.1 Praktische mogelijkheden tot empirisch onderzoek

Kenmerken van de onderzoeksgroep

We staan stil bij de prevalentie van holebiseksualiteit in de algemene bevolking en in het bijzonder onder de ouderen. We constateren dat deze onderzoeksgroep een veeleer 'verdoken' categorie vormt. Ten slotte bekijken we gegevens over de inkomens- en gezinssituatie, het opleidingsniveau en het relatieverleden van oudere holebi's uit Nederlands onderzoek.

Het is onmogelijk om een juiste schatting te geven van de prevalentie van holebiseksualiteit. De meeste onderzoekers gaan ervan uit dat schattingen afkomstig uit bevragingen steeds onderschattingen zijn (Vincke & Stevens, 1999: 24). Over het algemeen gaat men ervan uit dat 10% van de bevolking wel eens holebiseksuele gevoelens heeft. De prevalentie loopt echter sterk uiteen naargelang de operationalisering en de sekse.

Onderzoeken die vragen naar holebiseksueel gedrag of seksuele voorkeur tonen aan dat er minder lesbiennes onder vrouwen dan homo-mannen onder mannen voorkomen. Een verschil in prevalentie van holebiseksuele gevoelens tussen jongere en oudere holebi's is onwaarschijnlijk (van de Meerendonk e.a., 2003: 3-4). Over het absolute aantal oudere holebi's tast men vooralsnog in het duister. Onderzoekers hebben nog niet kunnen bepalen of de man-vrouw verhouding onder ouderen - meer oudere vrouwen dan mannen - ook geldt voor holebi's. Schuyfs (1996: 10) conclusie dat men op basis van de demografische gegevens over de sekseverdeling van ouderen mag aannemen dat de groep oudere lesbiennes groter is dan de groep oudere homo-mannen, is dus wat voorbarig.

daarom nog niet de manier van ermee om te gaan – tussen generaties (van de Meerendonk e.a., 2003; 3). Ook het tolerantere klimaat ten aanzien van holebi's in het algemeen wordt verondersteld bij te dragen tot een grotere zichtbaarheid van deze groep.

Van de Meerendonk e.a. (2003: 4) komen tot een voorzichtige schatting van 59.000 homo-mannen en 36.000 lesbiennes van 55 jaar en ouder in Nederland voor het jaar 2000. Ze gaan hierbij uit van een algemene bevolking van 3.7 miljoen mensen van 55 jaar en ouder, waarvan 3.7% homo en 1.75% lesbienne is. Senator Prof. Dr. Geerts (20 april 2004, hoorzitting oudere holebi's, Huis der Parlementsleden) komt in een ruimere schatting, waarbij ze ervan uitgaat dat 10% van de algemene bevolking holebiseksuele gevoelens heeft, tot 225.000 oudere holebi's in Vlaanderen.

Holebiseksuele ouderen vormen maatschappelijk gezien echter een verdoken groep. Dat twee Nederlandse onderzoeksrapporten aan het begin van de jaren '90 titels droegen als "Zouden ze bestaan?" (Soesbeek & Bonfrère, 1993) en "Het komt hier niet voor" (Boas & Batelaan, 1994), illustreert dit goed (Schuyf, 1997: 10). We moeten dus de geschikte kanalen gebruiken en voldoende tijd uittrekken voor de rekrutering van respondenten (Zie: 3.2.3.).

We bekijken nu enkele achtergrondkenmerken van oudere holebi's die deelnamen aan Nederlandse onderzoeken. Verschillende Nederlandse onderzoekers (Soesbeek & Bonfrère, 1993; Schuyf, 1996; van de Meerendonk e.a., 2003) vergelijken de leefsituatie van holebi- en heteroseksuele ouderen. Omdat ouderenonderzoek zelden een differentiatie naar seksuele voorkeur inbouwt, is het niet mogelijk om eventuele verschillen op significantie te toetsen. Hieronder schetsen we de belangrijkste bevindingen met betrekking tot de leefsituatie van oudere holebi's.⁴

De respondenten van "Oud Roze" hebben in globa een hoger persoonlijk inkomen dan senioren uit de algemene bevolking (Schuyf, 1996: 46-50). In de groep van holebi's komen - net als in de totale populatie - echter aanzienlijke man-vrouwverschillen voor: terwijl de middengroep in de inkomensverdeling zo goed als ontbreekt, bestaan er relatief veel lage inkomens onder lesbiennes en boven-modale inkomens onder homo-mannen. De gemiddelde huishoudinkomens van de deelnemers aan het onderzoek van van de Meerendonk e.a. (2003: 19-20) liggen dan weer onder die van hun heteroseksuele leeftijdsgenoten. Dit hangt samen met het groter aantal éénpersoonshuishoudens bij holebi's.

Gezien hun lagere inkomen, is het niet verwonderlijk dat vooral vrouwen aangeven moeilijk te kunnen rondkomen (Schuyf, 1996: 50). In een onderzoek van Heapy & Yip (2003: 7) over de leefsituatie van Britse holebi-ouderen (vanaf 50 jaar) geeft 67.1% van de homo-mannen en 50% van de lesbiennes aan over toereikende financiële middelen te beschikken. Verder zegt 56.1% van de mannen en 37.3% van de vrouwen voldoende voorzorgen te hebben genomen om ook in hun oude dag financiële zekerheid te kunnen waarborgen.

Het opleidingsniveau van de onderzochte holebiseksuele ouderen uit "Oud Roze" en "Op weg naar een vrolijke herfst?" ligt beduidend hoger ten opzichte van de algemene (Nederlandse) bevolking. Hierbij valt vooral het verschil tussen lesbische en heteroseksuele vrouwen op. Of dit gegeven samenhangt met de steekproef of gelieerd is aan holebiseksualiteit blijft evenwel onduidelijk (Schuyf, 1996: 48; van de Meerendonk e.a., 2003: 19-20).

Van de Meerendonk e.a. (2003: 19-20) vinden in hun onderzoekspopulatie beduidend meer éénpersoonshuishoudens dan in de algemene bevolking. Lesbiennes wonen minder vaak met hun partner samen dan homo-mannen. Bijna 60% van de oudere vrouwen en ruim de helft van de mannen uit "Oud Roze" woont alleen (Schuyf, 1996: 63). In het Britse onderzoek van Heapy & Yip (2003: 7) daarentegen wonen meer homo-mannen (65.2%) dan lesbiennes (41.2%) alleen.

Holebiseksuele ouderen zijn minder vaak getrouwd (geweest) met een partner van het andere geslacht dan heteroseksuele ouderen (van de Meerendonk e.a., 2003: 19-20). Schuyf (1996: 41-42) vond in haar steekproef van 60 oudere holebi's dat van de vrouwen iets minder dan de helft en een derde van de mannen gehuwd was (geweest). Het aantal echtscheidingen ligt onder holebiseksuelen beduidend hoger dan onder heteroseksuelen. Oudere holebi's hebben ook minder vaak kinderen dan hetero's (van de Meerendonk e.a., 2003: 19-20).

Van de Meerendonk e.a. (2003: 21) zetten ook de belangrijkste verschillen tussen holebiseksuele ouderen (55-plussers) en holebi's van 18 t/m 54 jaar op een rij: oudere

⁴ Omwille van het selectie-effect, dat des te pertinenter is bij een verborgen onderzoekspopulatie, mogen de bevindingen zeker niet als representatief voor de hele groep van oudere holebi's worden opgevat.

holebi's zijn vaker gescheiden van een partner van het andere geslacht en ze hebben vaker kinderen; ze hebben minder vaak een vaste partner.

Tijd en geld beschikbaar voor het onderzoek

Deze deelstudie is een kortlopend onderzoek met beperkte middelen: een onderzoekster voor een periode van drie maanden, een doctoraatsstudent die het onderzoeksopzet mee uittekent en een deel van de dataverzameling op zich neemt en de mogelijkheid tot het inzetten van jobstudenten gedurende maximaal 256 werkuren.

De begrippen uit de beginvraag, de bestaande inzichten binnen het S-GKB en op basis van een korte inventarisatie van de onderzoeksliteratuur zijn, evenals de praktische mogelijkheden tot empirisch onderzoek, richtinggevend bij de literatuurstudie. We presenteren de inzichten uit de literatuurstudie in ons theoretisch kader en formuleren op basis hiervan onze onderzoeksvragen- en doelstellingen.

2. THEORETISCH KADER

In het theoretische kader presenteren we centrale begrippen en empirische bevindingen die verband houden met de sociale omgeving en de specifieke behoeften van oudere holebi's. Eerst schetsen we het relationele en dynamische kader waarbinnen het onderzoeksonderwerp zich situeert. Met betrekking tot het relationele aspect staan we stil bij de maatschappelijke en individuele attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit. Met de levensloopbenadering introduceren we een dynamische component. In een volgende fase gaan we in op begrippen en onderzoeksresultaten in verband met de sociale omgeving en de specifieke behoeften van oudere holebi's.

2.1 Relationeel en dynamisch kader

2.1.1 Maatschappelijke en individuele attitudes ten aanzien van oudere holebi's

2.1.1.1 Schijntolerantie en heteronormativiteit

- *Begrippen*

De maatschappelijke attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit kunnen volgens Dewaele & Michielsens (2003) gevat worden in de centrale begrippen schijntolerantie en heteronormativiteit.

Schijntolerantie duidt op het duale fenomeen van een positieve houding ten aanzien van holebi's en de bereidheid om hen gelijke rechten toe te kennen enerzijds, en het hebben van vooroordelen anderzijds, die door het individu in kwestie echter niet als dusdanig herkend worden (Dewaele & Michielsens, 2003: 41). Borghs en Hintjens (2000, gerefereerd in Dewaele & Michielsens, 2003) zien tolerantie in dezelfde zin als de acceptatie van holebi's voor zover ze niet al te zichtbaar zijn en zolang holebiseksualiteit niet als gelijkwaardig wordt beschouwd aan heteroseksualiteit. De Graaf & Sandfort (2000: 14-17) stellen in hun analyse van tien jaar sociaal-wetenschappelijk onderzoek (1990-2000) over holebiseksualiteit vast dat Nederlanders in het algemeen positief staan tegenover gelijke rechten voor holebiseksuelen en seks tussen volwassenen van hetzelfde geslacht goedkeuren. De tolerantie neemt echter een stuk af als het gaat om het adopteren en opvoeden van kinderen of wanneer men zelf met holebiseksualiteit

geconfronteerd wordt. Schuyf & Krouwel (1999, gerefereerd in Dewaele & Michielsens, 2003) spreken in dit verband van “tolerantie op een afstand”.

Heteronormativiteit houdt in dat de heteroseksuele omgeving verwacht dat holebi's voldoen aan de 'algemeen geaccepteerde norm' die ze vooropstelt (Dewaele & Michielsens, 2003: 41). Dit betekent concreet dat men er impliciet of expliciet van uitgaat dat iedereen heteroseksueel is (Borghs & Hintjes, 2000, gerefereerd in Dewaele & Michielsens, 2003). Heteronormativiteit zou aan de basis van schijntolerantie kunnen liggen (Dewaele & Michielsens, 2003: 41).

- *Bevindingen*

Dewaele & Michielsens (2003) stellen in hun literatuurstudie vast dat er een duidelijke trend is van meer aanvaarding en tolerantie ten aanzien van holebiseksualiteit op internationaal niveau. Ze baseren zich voor deze uitspraak zowel op survey-onderzoek met betrekking tot maatschappelijke houdingen ten aanzien van holebiseksualiteit als op kwalitatief onderzoek over de beleving hiervan bij holebi's.

De attitudes ten aanzien van holebiseksuelen zouden niet alleen negatiever zijn onder lager opgeleiden, personen met een sterk religieuze en/of allochtone afkomst, maar ook onder ouderen (van de Meerendonk e.a., 2003: 4-5). Een peiling bij 1000 Vlamingen van Dimarso/Gallup (Dimarso/Gallup, 1997, gerefereerd in Dewaele & Michielsens, 2003), die aantoonde dat met het toenemen van de leeftijd ook de afwijzing van gelijke rechten voor holebi's afneemt, sluit aan bij de bevinding met betrekking tot deze laatste groep. Dewaele & Michielsens (2003: 40) merken in dit verband echter op dat het onduidelijk is of het hier een leeftijds- of een cohorte-effect betreft.

Er is vooralsnog geen onderzoek gedaan naar de maatschappelijke attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit bij ouderen. Zowel de houdingen ten aanzien van holebiseksualiteit en ouderdom onder de algemene bevolking als de interactie ertussen, worden verondersteld hierbij een rol te spelen (van de Meerendonk e.a., 2003: 46-47). Pugh (2002: 164) heeft het in dit verband over een meervoudig risico (“multiple jeopardy”). In Nederland heeft het onderzoek naar oudere holebi's zich in eerste instantie toegespitst op de positie van holebiseksuelen in rust- en verzorgingstehuizen; de houding van

zorgverleners en medebewoners ten aanzien van oudere holebi's kwam daarbij aan bod (Soesbeek & Bonfrère, 1993; Boas & Batelaan, 1994).

Naast heteronormativiteit en schijntolerantie, bestaan er ook aanwijzingen voor de negatieve opstelling van zorgverleners, en nog vaker van medebewoners, ten aanzien van oudere holebi's in Nederlandse rusthuizen. Dat attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit negatiever zouden zijn bij ouderen, lager opgeleiden en personen met een sterk religieuze en/of allochtone afkomst, is relevant voor de situatie van oudere holebi's in een residentiële zorgsetting. De vaststelling met betrekking tot ouderen impliceert dat holebiseksuele ouderen meer dan jongeren geconfronteerd worden met generatiegenoten die een negatieve houding aannemen ten aanzien van holebiseksualiteit. Dit zou, met name in een verzorgingstehuis, waar veel ouderen samenwonen, voor problemen kunnen zorgen. Het rusthuiswezen is bovendien een sector waar relatief veel personeel werkzaam is dat lager opgeleid, sterk religieus en/of van allochtone afkomst is (van de Meerendonk e.a., 2003: 4-5).

Soesbeek & Bonfrère (1993: 41) bevroegen een panel, samengesteld uit professionelen uit de zorg- en welzijnssector, over de houdingen van zorgverleners ten aanzien van oudere holebi's. Verschillende panelleden zien aanwijzingen voor heteronormativiteit: veel handelingen in de zorgverlening gebeuren vanuit de veronderstelling dat de zorgontvang(st)er een niet-holebiseksuele leefstijl heeft. Deze opstelling kan er toe leiden dat er niet altijd adequate zorg wordt gegeven. Ook van de Meerendonk e.a. (2003: 70) komen na een schriftelijke en (deels) mondelinge bevraging van zorgverleners uit de ouderenzorg tot de vaststelling dat zorgverleners bij een zorgvraag die gerelateerd is aan de seksuele voorkeur, het verband met holebiseksualiteit vaak niet onderkennen. Als zorgverstrekkers het verband dan toch detecteren, nemen ze veelal een passieve opstelling aan en leggen ze het initiatief tot het bespreekbaar maken van holebiseksualiteit bij de cliënten zelf. Dit, terwijl de meeste oudere holebi's gebaat zijn bij een pro-actieve opstelling. Boas en Batelaan (1994, gerefereerd in Schuyf, 1996: 24-25) stellen vast dat er in rust- en verzorgingstehuizen vaak veel nadruk ligt op de heteroseksuele prestaties: de sociale status wordt bijvoorbeeld afgemeten naar het aantal malen dat kinderen en kleinkinderen op bezoek komen.

Naast heteronormativiteit bestaan er ook aanwijzingen voor schijntolerantie ten aanzien van oudere holebi's in rust- en verzorgingstehuizen. Deze schijntolerantie komt het

duidelijkst tot uiting in de attitudes van zorgverleners en medebewoners ten aanzien van openheid bij oudere holebi's. Er bestaat erg weinig bereidheid bij directies en verplegend/verzorgend personeel om een grotere sfeer van openheid rond holebiseksualiteit te creëren binnen het verzorgingstehuis. Er heerst daarentegen wel de verwachting dat oudere holebi's zich aanpassen aan de andere bewoners (Boas & Batelaan, 1994, gerefereerd in Schuyf, 1996).

Heteronormativiteit en schijntolerantie ten aanzien van oudere holebi's in rust- en verzorgingstehuizen leiden tot een vicieuze cirkel: deze houdingen belemmeren meer openheid, waardoor oudere holebi's onzichtbaar blijven en het probleem zich niet stelt (Boas & Batelaan, 1994, gerefereerd in Schuyf, 1996).

We gaan na in welke mate deze houdingen en identiteitstypes in de onderzoeksliteratuur door oudere holebi's gerapporteerd werden.

De meeste oudere holebi's in het onderzoek "Op weg naar een vrolijke herfst?" maken geen melding van negatieve ervaringen naar aanleiding van hun holebiseksualiteit in de zorgverlening. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat veel oudere holebi's het uitblijven van een negatieve reactie of het geven van een neutrale reactie al als positief ervaren (van de Meerendonk e.a., 2003: 25-26). Hoewel holebiseksuele ouderen op dit moment nog weinig negatieve ervaringen hebben opgedaan met de zorgverlening, vrezen ze voor de toekomst (van de Meerendonk e.a., 2003: 28) (...) Meer dan één vijfde van deze oudere holebi's heeft negatieve ervaringen gehad in de eigen buurt en/of het wooncomplex. Homo-mannen rapporteren meer negatieve ervaringen dan lesbische vrouwen. Bij negatieve ervaringen gaat het vaak om uitschelden, bedreiging, geweld, vernieling of beschadiging van de woning. Ook subtiele en minder subtiele vormen van buitensluiting worden beschreven. Holebiseksualiteit blijkt op uiteenlopende manieren invloed te hebben gehad op waar oudere holebi's wonen: zo kiest een deel bewust voor een plaats die toelaat om redelijk anoniem en zonder al te veel sociale controle te wonen; een ander deel is op zoek gegaan naar een tolerante woonomgeving (van de Meerendonk e.a., 2003: 39-40). Van de bevroegde holebi's meldt 10% negatieve ervaringen naar aanleiding van holebiseksualiteit met personen met wie ze algemene en ouderenactiviteiten ondernemen (van de Meerendonk e.a., 2003: 43).

2.1.1.2 Agisme

- *Begrip*

Butler (1975, gerefereerd in De Bruyn & Schoenmaekers, 2003: 143) definieert agisme als 'een proces van systematisch stereotyperen en discrimineren van personen omdat ze oud zijn'. De Bruyn & Schoenmaekers (2003: 162) merken op dat agisme een multidimensionale term is die diverse aspecten bevat: ze kan zowel naar beeldvorming als discriminatie verwijzen, van zowel jonge als oude personen, in positieve en negatieve zin, en dit op micro-, meso- en macroniveau.

Het meeste onderzoek over agisme vond voornamelijk in Amerika plaats, op het domein van de gezondheidszorg, de arbeidsmarkt en meer recent marketing (De Bruyn & Schoenmaekers, 2003: 143). Met betrekking tot oudere holebi's is vooral onderzoek gedaan naar agistische attitudes in het uitgaansmilieu.

- *Bevindingen*

Volgens Reid (1995: 215) zijn agistische attitudes ten aanzien van holebiseksuele ouderen prominenter dan ten aanzien van heteroseksuele ouderen, omdat deze groep ten onrechte als eenzaam en erg zielig is geschetst. De meeste respondenten uit "Oud Roze" daarentegen geven aan zich in het algemeen niet gediscrimineerd te voelen als oudere, maar wel in de subcultuur (Schuyf, 1996: 129-130). Ook Reid (1995: 228) stelt vast dat er in de holebi-subcultuur een aanzienlijke mate van discriminatie voorkomt. Vooral homomannen ervaren discriminatie vanwege jongeren in het homo-uitgaansleven (Schuyf, 1996: 129-130).

Onderzoek over agisme bij oudere holebi's heeft dus zowel betrekking op vooroordelen als op discriminatie, in negatieve zin, en dit overwegend op interpersoonlijk niveau en op het niveau van de organisatie.

2.1.1.3 Negatieve anticipatie en geïnterioriseerde homofobie

De maatschappij kenmerkt zich dus door een matig positieve houding ten aanzien van holebiseksualiteit waarbij heteroseksualiteit echter als norm blijft gelden. Er bestaan bovendien erg weinig zichtbare rolmodellen waaraan holebi's zich kunnen spiegelen

(Dewaele & Michielsens, 2003: 44). Deze attitudes liggen waarschijnlijk aan de basis van negatieve anticipatie en geïnternaliseerde homofobie bij heel wat holebi's.

- *Begrippen*

Negatieve anticipatie houdt in dat holebi's hun gedrag aanpassen op basis van de negatieve ervaringen die ze verwachten naar aanleiding van hun seksuele voorkeur. Deze vrees berust deels op ervaringen van discriminatie, die vooral vorm krijgen in persoonlijke interacties en niet zozeer verband houden met formele regelgeving (Soesbeek & Bonfrère, 1993: 51).

In geval van geïnternaliseerde homofobie onderschrijven holebi's zelf de negatieve waardeoordelen met betrekking tot holebiseksualiteit die bij sommigen in de samenleving leven. Deze houdingen werken stigmamanagement in de hand, waarbij holebi's strategisch om (moeten) gaan met informatie over de eigen seksuele voorkeur en/of leefstijl (Soesbeek & Bonfrère, 1993: 36). Hierdoor blijven holebi's als individu en als groep relatief onzichtbaar.

Friend (1991: 103-108) onderscheidt drie types van oudere holebi's op basis van hun identiteitsvorming in een heteronormatieve samenleving: 'stereotypic', 'passing' en 'affirmative'. Oudere holebi's die Friend omschrijft als 'stereotypic' hebben de negatieve maatschappelijke attitudes ten aanzien van oudere holebi's volledig geïnternaliseerd. Ze hebben hierdoor meestal een erg laag zelfbeeld. Dit leidt niet alleen tot een geïsoleerd bestaan in het algemeen, maar bemoeilijkt bovendien een toetsing van hun heteronormatieve betekenisstelsel aan dat van zogenaamde gevoelsgenoten. Dit zijn de oudere holebi's die beantwoorden aan de stereotypen van holebi-ouderen als eenzaam, depressief, vervreemd, ... enzovoort. De tweede groep, de 'passing older lesbian and gay people' hebben hun leven opgebouwd rond twee wederzijds exclusieve werelden: de heteronormen die ze in hun opvoeding meekregen, maken een belangrijk deel van hun identiteit uit; toch erkennen en aanvaarden ze ook hun eigen holebiseksualiteit, zij het slechts marginaal. Ze besteden erg veel energie aan het 'doorgaan' voor hetero, maar gaan anderzijds het contact en relaties met partners van hetzelfde geslacht niet uit de weg. De 'affirmative' groep tot slot, opteert tegen de achtergrond van heteronormativiteit voor de constructie van een positieve holebi-identiteit. Sommige holebi-ouderen uit deze groep engageren zich om de zichtbaarheid van oudere holebi's te vergroten en eventuele knelpunten aan de kaak te stellen. Anderen voelen zich niet geroepen om dominante

socio-seksuele denkbeelden te veranderen en streven naar zelf-aanvaarding en integratie op het niveau van hun persoonlijk netwerk.

- *Bevindingen*

Hierboven zagen we dat Friend (1991: 104) de stereotiepe oudere holebi omschrijft als diegene die zich de homofobie van de bredere cultuur eigen maakt door zijn/haar geaardheid geheim te houden. De meerderheid van de holebi-senioren die in Amerikaans onderzoek zijn beschreven, beantwoorden aan het 'affirmative' type. Grossman, d' Augelli & O' Connell (2001: 23-24) stellen in de Verenigde Staten vast dat de meeste van hun 416 respondenten weinig geïnternaliseerde homofobie voelen, maar dat mannen dit wel in sterkere mate ervaren dan vrouwen. Eerder (Zie: 1.2.2.5) kwam al aan bod dat oudere holebi's in Nederlandse studies aanvankelijk als 'stereotypic' naar voren kwamen. Dat het vooral beeldvorming betreft, blijkt uit het onderzoek van van de Meerendonk e.a. (2003: 46-47), waarin de respondenten hun eigen holebiseksualiteit over het algemeen niet als problematisch ervaren en hierover redelijk open zijn. Holebiseksuele ouderen hebben geen negatiever of positiever zelfbeeld dan heteroseksuele ouderen (van de Meerendonk e.a., 2003: 34).

2.1.1.4 Beleving van het ouder worden, successful aging en accelerated aging

Holebi-ouderen maken zich over dezelfde zaken zorgen als alle ouderen: heb ik voldoende inkomen, blijft mijn gezondheid goed en word ik niet eenzaam? Deze drie aspecten ('health, wealth and the prevention of loneliness') zijn gevat in Friends (1991) theorie van 'successful aging' (Schuyf, 2001: 1996). Eerst staan we stil bij de beleving van het ouder worden als voortgaande groei, sociaal en fysiek verlies bij hetero- en holebi-ouderen. Daarna gaan we op een aantal holebi-specifieke aspecten van ouder worden in, namelijk 'successful aging' en 'accelerated aging'.

- *Begrippen*

De beleving van het ouder worden behelst drie dimensies : het aanvoelen van het ouder worden als voortgaande groei, als fysiek verlies en als sociaal verlies (van de Meerendonk e.a., 2003 : 37).

In zijn theorie van 'successful aging' betoogt Friend (1991: 109) dat de zogenaamde 'affirmative older lesbian and gay people' door de constructie van een positieve holebi-

identiteit beter uitgerust zijn bij het ouder worden. Op intra-individueel niveau vormen zowel de opgebouwde 'crisis competence' als het flexibel kunnen hanteren van genderrollen een meerwaarde. Op sociaal en interpersoonlijk vlak is deze groep er in geslaagd om een efficiënt netwerk rond zich uit te bouwen, dat toelaat om concrete zorgvoorzieningen te treffen voor de oude dag. Dit zijn troeven waaraan het de 'passing' en zeker de 'stereotypic' oudere holebi's ontbreekt (Friend, 1991: 112-114).

Deze redenering staat in schril contrast tot Lee's (1987, gerefereerd in Reid, 1995: 224-225) bevindingen dat een succesvolle oude dag er juist in bestaat om crises te vermijden. Ook het strategisch omgaan met de eigen seksuele voorkeur (of: stigmamanagement) zou bijdragen tot een succesvol verouderingsproces.

- *Bevindingen*

De oudere holebi's uit "Op weg naar een vrolijke herfst?" ervaren ouder worden in de eerste plaats als voortgaande groei, vervolgens als fysiek verlies en in de laatste plaats als sociaal verlies. Vrouwen ervaren meer voortgaande groei en minder sociaal verlies dan mannen. Hoe ouder men is, hoe minder voortgaande groei men ziet. Holebi-ouderen zonder partner beleven het ouder worden vaker als sociaal verlies en minder vaak als voortgaande groei dan degenen met een samenwonende partner. In vergelijking met heteroseksuele ouderen gaat het ouder worden bij hun holebiseksuele leeftijdsgenoten vaker gepaard met de ervaring van voortgaande groei, maar ook met die van sociaal verlies (van de Meerendonk e.a., 2003: 37-38).

Pugh (2002: 175-176) merkt op dat de bevindingen met betrekking tot het verschijnsel van de 'versnelde veroudering' contradictorisch zijn. Berger & Kelly (2001: 61) beweren dat er voornamelijk geen aanwijzingen voor 'accelerated aging' zijn gevonden.

Dit fenomeen, dat in de onderzoeksliteratuur vooral bij homo-mannen werd gesignaleerd, zou volgens Schuyf (2001: 196-197) veel minder bij lesbiennes voorkomen. Ze gaat ervan uit dat het ouder worden makkelijker te hanteren is voor lesbische vrouwen dan voor homo-mannen en heteroseksuele vrouwen. Lesbiennes zouden minder last van maatschappelijke vooroordelen ten aanzien van ouderen ondervinden, omdat ze meer waarde hechten aan intermenselijke kwaliteiten en relaties dan aan uiterlijke kenmerken. Dit terwijl homo-mannen - maar ook heteroseksuele vrouwen - vaak proberen er zo lang mogelijk jong en aantrekkelijk uit te zien.

'Accelerated aging' lijkt eerder een subjectief gegeven in de perceptie van homo-mannen. Ze lijken dit tevens eerder aan anderen dan aan zichzelf toe te schrijven.

2.1.2 De levensloop

Na een schets van de relationele aspect van het onderzoekskader, staan we nu stil bij de dynamische component: de levensloopbenadering.

2.1.2.1 Begrip

Vincke & Stevens (1999: 27) wijzen op het belang van de holebi-levensloop of biografie bij de ontwikkeling van een holebi-beleid. Er is vooralsnog weinig bekend over de levensloop van holebi's en over de eventuele crisismomenten hierin. Het meeste holebi-onderzoek had specifieke momenten in de situatie van holebi's als onderwerp, bijvoorbeeld het moment van coming out (Schuyf, 1996: 23). De toegenomen aandacht voor de latere levensfasen binnen het gerontologisch onderzoek heeft evenwel het inzicht doen groeien dat de levensloop een continu proces is, waarin de diverse stadia weliswaar door eigen kenmerken gekarakteriseerd worden, maar wel in een bepaalde volgorde op elkaar volgen.

Liefbroer & Dykstra (2000: 5, gerefereerd in Lenaers, 2003: 7-8) vatten de levensloop op als "een opeenvolging van posities die een individu in de loop van de tijd bekleedt". Naast het concept positie is ook het begrip gebeurtenis, dat de transitie van de ene positie naar de andere aanduidt, relevant om tot een inzichtelijke beschrijving van de levensloop te komen. Variatie in de centrale kenmerken van gebeurtenissen en posities, zoals het al dan niet plaatsvinden van gebeurtenissen en het bekleden van posities, de frequentie en de duur, combinaties van gebeurtenissen en posities binnen verschillende levensdomeinen, en de volgorde van de posities die iemand inneemt, leidt tot de uniciteit van levenslopen.

De levensloopbenadering is een geschikt model om inzicht te krijgen in de manier waarop holebiseksualiteit de biografie van oudere holebi's beïnvloed heeft op het vlak van structurele en culturele belemmeringen en/of succesfactoren. De invloed van holebiseksualiteit kan tot uiting komen in verschillen tussen oudere hetero's en holebi's

met betrekking tot het al dan niet bekleden van bepaalde posities (bijvoorbeeld partner) en het al dan niet voorkomen van bepaalde gebeurtenissen (bijvoorbeeld verlies van partner), die niet specifiek holebi-gerelateerd zijn,. Ook belevingsverschillen zijn in dit verband relevant: bestaan er bijvoorbeeld verschillen naar seksuele voorkeur in de beleving van het vervullen van de werknemersrol (positie) en de uittrede uit de arbeidsmarkt (gebeurtenis)? Daarnaast kunnen er verschillen opduiken, omdat holebi's bepaalde transities meemaken, zoals een coming out, die niet aan de orde zijn in het leven van hetero's, en vice versa. De combinatie van al deze posities en gebeurtenissen, evenals de beleving ervan, resulteren in een unieke biografie. Dit levensverhaal ligt natuurlijk ingebed in een ruimere omgeving, die zowel micro- (op interpersoonlijk niveau), meso- (op organisatieniveau) als macro- (op maatschappijniveau) relaties omvat. De houdingen van holebi's zelf en deze van omgevingsactoren ten aanzien van holebiseksualiteit en de interactie hiertussen, oefenen ook invloed uit op de (on)mogelijkheden bij het opvangen van ontwikkelingstaken (bijvoorbeeld het voorkomen van eenzaamheid door de uitbouw van een persoonlijk netwerk) rond het ouder worden. Deze attitudes zijn op hun beurt ingegeven door een specifieke sociale, culturele en historische context, toegepast op individuen (Schuyf, 1996: 29).

De beschrijving van een levensloop bestaat uit drie soorten ontwikkelingsfactoren, namelijk: biologische ontwikkelingen, cohorte-ontwikkelingen en interindividuele of persoonsgebonden invloeden (Schuyf, 1996: 28-29).

Met betrekking tot (holebi-) ouderen is het aangewezen om stil te staan bij de biologische ontwikkeling van lichamelijke veroudering. Gerontologen onderscheiden drie vormen van lichamelijke veroudering: primaire, secundaire en tertiaire veroudering. Primaire veroudering, of het normaal verouderen, overkomt iedereen. Het secundair verouderen, een verandering van het lichamelijke functioneren die leeftijdsgebonden lijkt, maar het gevolg is van het niet of verkeerde gebruik van bepaalde lichaamsfuncties (bijvoorbeeld roken, alcoholisme, obesitas) vindt bij de meeste mensen plaats. Veel ouderen maken eveneens een tertiaire veroudering mee, een snelle lichamelijke aftakeling op het einde van het leven, waardoor ze ook op cognitief en sociaal gebied snel en onherstelbaar achteruitgaan (Marcoen, 1998: 89, uit de VUB-reader van Mets & Gorus, 2003/2004).

Schuyf (2001, 207) merkt op dat lesbiennes er over het algemeen een ongezondere leefstijl op nahouden dan hun heteroseksuele leeftijdsgenoten. Met betrekking tot rookgedrag en alcoholgebruik lijken ze de 'inhaalbeweging' ten aanzien van mannen eerder ingezet te hebben. Dit gezondheidsgedrag zou tot een inkrimping van de levensverwachting bij lesbiennes kunnen leiden.

Naast de algemene cohorte-effecten die de mensen van een bepaalde generatie delen, zijn er ook cohorte-effecten die specifiek met de maatschappelijke positie van holebiseksualiteit te maken hebben (Schuyf, 1997: 16). Op het domein van de algemene cohorte-effecten benoemt Becker (1989, gerefereerd in Schuyf, 2001: 192) een voor onze onderzoekspopulatie van 55 t/m 75 jarigen relevante cohorte, de zogenaamde Stille Generatie, geboren tussen 1930 en 1945. De mannen en vrouwen uit deze generatie beleefden als kind of adolescent de oorlog, wat hun leven dikwijls ingrijpend beïnvloedde. Ze hebben in hun socialisatie niet geleerd om persoonlijke zaken, zeker deze met betrekking tot (holebi-)seksualiteit, met anderen te bespreken. Tijdens de jeugd en - al naargelang de leeftijd - een aanzienlijk deel van het volwassen leven van de meeste holebi's die nu tussen 55 en 75 jaar zijn, heerste er een 'stilzwijgende samenzwering' rond holebiseksualiteit (Schuyf, 1996: 95-96).

Met de opkomst van de holebi-beweging aan het einde van de jaren '60 kwam er stilaan een kentering in de maatschappelijke attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit, in de richting van meer openheid en verdraagzaamheid. Internationaal gezien vormden de Stonewall-rellen (1969) een belangrijke 'marker'. Reid (1995: 236) heeft het over pre- en post-Stonewall cohorten, waarbij de laatste groep niet langer de facto zijn toevlucht neemt tot stigmamanagement, maar vaker kiest voor een publieke 'coming out'. De opvatting dat openheid over seksuele leefstijl een belangrijke voorwaarde is om op een succesvolle manier vorm te geven aan het holebi-zijn, is dus in cultuur-historisch opzicht vrij jong (Soesbeek & Bonfrère, 1993: 16). De tweede feministische golf en de daaruit voortkomende vrouwenbewegingen vormden, naast de holebi-emanipatiebeweging, voor veel lesbiennes een aanzet om zich te 'herdefiniëren' en met de cultuur van het stilzwijgen te breken (Heaphy & Yip, 2003: 4; Schuyf, 2001: 192).

Op welke manier holebiseksualiteit de levensloop beïnvloedt, hangt naast maatschappelijke houdingen ten aanzien van deze leefstijl, ook samen met interindividuele en persoonsgebonden factoren. Het doormaken van een coming out is

onderdeel van een zogenaamde 'standaardbiografie'; sommige holebi's zijn echter zo gewend geraakt aan het verstoppen van hun gevoelens, dat ze ook in een toleranter maatschappelijk klimaat hun seksuele voorkeur voor zich wensen te houden.

De interactie tussen biologische ontwikkelingen, algemene en holebi-specifieke cohorte-effecten, en persoonsgebonden factoren, resulteert in een zeer heterogene groep van oudere holebi's (Herdt & Beeler, 1998: 178-179).

De levensloop is een continu proces, dat ook het individu zelf als een logische opeenvolging van verschillende stadia beschouwt. Zo zou de manier waarop iemand met zijn eigen holebiseksualiteit omgaat een belangrijke voorspellende factor kunnen zijn voor de beleving van het ouder worden als holebiseksueel (Schuyf, 1996: 27). Naast aandacht voor de mate waarin holebiseksualiteit voor continuïteit in de levensloop zorgt, moet ook de discontinuïteit die het tot stand brengt in kaart gebracht worden. Het afleren van heteroseksuele patronen heeft in het leven van veel oudere holebi's, zeker bij hen die ooit getrouwd zijn geweest en/of kinderen hebben, voor discontinuïteit gezorgd. Ook de veranderingen binnen de holebi-wereld zelf (van geslotenheid naar meer openheid) kunnen discontinuïteit veroorzaken, te meer omdat de subcultuur en de emancipatiebeweging in het leven van de meeste oudere holebi's een grote rol gespeeld hebben (Schuyf, 1996: 30; Schuyf, 1997: 26).

2.1.2.2 Transitiemomenten

Coming out is een belangrijke levenslooptransitie in het leven van veel holebi's, maar niet de enige. Er zijn tal van andere transitiemomenten, zoals het sluiten van een huwelijk, het krijgen van kinderen, het bereiken van de pensioenleeftijd, ... enzovoort. Het is belangrijk om na te gaan of er holebi-specifieke aspecten aan deze verschillende transitiemomenten verbonden zijn, en in hoeverre het coming out proces hiermee interageert (Dewaele, 2004: 254).

Peeters (1992/1993, uit de VUB-reader van Mets & Gorus, 2003/2004) bespreekt een aantal normatieve en niet-normatieve gebeurtenissen, die de levensloop van ouderen kunnen beïnvloeden, vanuit een brede psycho-sociale invalshoek. Normatieve levenslooptransities worden verwacht; als ze zich voordoen kan men terugvallen op een sociaal model dat hun betekenis begrijpelijk en (h)erkenbaar maakt. Voorbeelden hiervan

zijn: het lege of leeglopende huis, de pensionering, het overlijden van een partner en groeiende afhankelijkheid. Niet-normatieve gebeurtenissen echter zijn niet voorzien waardoor het probleem van betekenisverlening zich in alle scherpste stelt. Hierdoor vormen ze een bron van extra levensstress. Coming out, maar ook echtscheiding en het aangaan van een nieuwe relatie op latere leeftijd, vallen onder deze noemer. In wat volgt overlopen we deze transitie en staan we stil bij eventuele holebi-specifieke aspecten.

- *Het lege of leeglopende huis*

De 'leegloop' van het ouderlijke huis vormt een ingrijpende gebeurtenis in veel 'gewone' gezinnen. Hoewel het culturele verwachtingspatroon een harmonische periode inluidt, kunnen er zich tal van spanningen voordoen. Ouders maken op dit moment de balans op van al de investeringen die ze in de opvoeding van hun kinderen gedaan hebben: volstonden ze om de kinderen op een succesvolle manier het huis te laten verlaten? Ze worden daarnaast (opnieuw) meer geconfronteerd met het feit dat ze naast de ouders van hun kinderen ook elkaars partners zijn. Ze zullen moeten onderhandelen over de invulling die ze willen geven aan rollen en tijd binnen deze nieuwe gezinsconstellatie. Dit vraagt om een wederzijds aanpassingsvermogen en kan een bron van stress vormen (Peeters, 1992/1993: 85, uit de VUB-reader van Mets & Gorus, 2003/2004).

Volgens Herdt & Beeler (1998: 194) ervaren lesbische vrouwen de leegloop van het ouderlijk huis niet als een even ingrijpende gebeurtenis als heteroseksuele moeders. Dit zou onder meer te maken hebben met de betekenis die ze aan hun moederschap verlenen en de plaats die deze rol inneemt binnen hun identiteit. Hierboven zagen we al dat holebi-ouders zich doorgaans onafhankelijker en op een meer gelijkwaardige basis ten opzichte van hun kinderen opstellen dan hetero's. Ze kwalificeren het ouderschap niet als de rechtvaardiging van hun bestaan, wat maakt dat er meer ruimte over blijft voor andere rollen (bijvoorbeeld werknemer) en interesses. Het uit huis trekken van de kinderen zou bijgevolg minder discontinuïteit veroorzaken bij lesbiennes dan bij heteroseksuele vrouwen. Het is aannemelijk dat oudere holebi's minder stress ervaren ten gevolge van de herdefiniëring van de relatie met de andere heteroseksuele ouder eens de kinderen uit huis zijn, omdat deze band vaak al verbroken werd.

Een belangrijke kanttekening die bij dit alles geplaatst dient te worden, is dat oudere holebi's vaker een conflictueuze relatie met hun kinderen hebben dan hetero-ouderen. Het is ook niet ondenkbaar dat ze zich schuldig voelen over de 'last' die ze hun kinderen

bezorgen door hun holebi-zijn en eventuele coming out. Holebi's zijn vaker dan hetero's gescheiden, waardoor ze niet altijd met hun kinderen samen wonen. Maar ook als ze de leegloop van het huis niet zelf meemaken (bijvoorbeeld een gescheiden homo van wie de kinderen bij de heteroseksuele ex-partner wonen) kan deze transitie tot een terugblik op het verleden leiden.

- *Pensionering*

De betekenis van pensionering is verre van evident. Hoe men de uittrede uit de arbeidsmarkt beleeft, is afhankelijk van verschillende factoren. Het is ten eerste duidelijk dat pensionering een verschillende betekenis heeft al naargelang de sociale representatie die men van werken heeft (bijvoorbeeld 'arbeid als straf', 'werken om een onleefbare wereld leefbaar te maken', 'arbeid als middel bij uitstek om welstand te verwerven'). Veel hangt ten tweede af van de mate waarin de pensionering iemands autonomie respecteert ('verplichting' of 'welverdiende rust'). Ook de mate van arbeidsvoldoening en de erkenning die men voor zijn inspanningen krijgt/kreeg, heeft effect op de beleving van de pensionering. Ten slotte speelt ook de ondersteuning van de omgeving bij de eventuele moeilijkheden die men door de omschakeling ondervindt een rol (Peeters, 1992/1993: 90-91, uit de VUB-reader van Mets & Gorus, 2003/2004). Holebi-ouderen die niet op een vaste partner of kinderen (in geval van kinderloosheid of een breuk) kunnen terugvallen, staan in dit opzicht minder sterk. Het is niet onaannemelijk dat deze ouderen zich bij gebrek aan een arbeidsactiviteit gaan (over-)engageren op andere domeinen, bijvoorbeeld bijscholing of vrijwilligerswerk.

Wat Peeters (1992/1993: 91, uit de VUB-reader van Mets & Gorus, 2003/2004) ook opvalt, is het verschijnsel van depressie bij vrouwen in de post-pensioneringstijd. Omdat de zorgen en verantwoordelijkheidsevidenties van voorheen even intensief doorlopen, lijken veel vrouwen niet op 'rust' te gaan. Dit, terwijl veel vrouwen juist tekens van begrip hopen te krijgen voor de last die ze hiervan ondervonden hebben.

- *Overlijden van echtgenoot/partner*

De sociale context bereidt mensen voor op de 'normale' situatie van het samen oud worden als koppel, maar de meeste mensen zijn er zich zeer van bewust dat één van beide partners eerst zal overlijden. Wanneer dit gebeurt, is voorzien dat de verweduwde partner beroep kan doen op zijn naasten, met name de kinderen, om dit verlies te verwerken en bij tal van praktische moeilijkheden die zich stellen (bijvoorbeeld mobiliteit,

huishoudelijke taken, ... enzovoort). Deze steun is echter niet meer zo evident omdat de draagkracht van gezinnen is afgenomen (ten gevolge van de kleinere gezinsomvang, de grotere geografische afstand tussen gezinsleden, het toenemend tweeverdienerschap) en omdat de verwachting van kinderen die voor ouders zorgen lang niet meer zo vanzelfsprekend is (Peeters, 1992/1993: 86, uit de VUB-reader van Mets & Gorus, 2003/2004).

Peeters (1992/1993: 87, uit de VUB-reader van Mets & Gorus, 2003/2004) wijst op de moeilijkheden die mensen binnen een afwijkende vorm van partnerschap (niet-gehuwd samenwonenden, holebi-koppels, ... enzovoort) kunnen ervaren. Er bestaan immers geen of weinig sociale toetsmogelijkheden bij het overlijden van dergelijke partner. De achterblijvende partner staat niet alleen voor de taak om erkend te worden als de partner van de overledene, aangezien partnerschap een wezenlijk deel van de levensidentiteit uitmaakt, strekt de opgave om het partnerschap sociaal te realiseren zich verder uit tot na het overlijden. De onzichtbaarheid van een partnerrelatie versterkt het onvermogen tot rouwen (Schuyf, 2001: 205). Wanneer de partner van een (oudere) holebi aan AIDS overlijdt, kan de situatie van onzichtbaarheid soms echter bruusk omslaan in stigmatisering uit de tweede hand en gedwongen coming out.

Wanneer de hetero-partner van een samenwonende en/of gehuwde holebi overlijdt, zal dit zijn / haar coming out en het aangaan van holebi-relaties vergemakkelijken, maar ongetwijfeld ook heel wat conflicten met zich meebrengen.

- *Groeiende afhankelijkheid*

Het consolideren van vitaliteit is in de laatste decennia steeds meer een evidentie geworden. De lat met betrekking tot zelfredzaamheid is daardoor hoger komen te liggen; het afhankelijkheidsgevoel bij ouderen is er door toegenomen (Peeters, 1992/1993: 88, 92, uit de VUB-reader van Mets & Gorus, 2003/2004). Soesbeek & Bonfrère (1993, 49-50) hebben op basis van literatuurstudie en paneldiscussies aanwijzingen voor een grote subjectieve afhankelijkheid onder oudere holebi's gevonden. Negatieve anticipatie bij veel holebi's op leeftijd heeft geleid tot onzichtbaarheid en een grote mate van autonomie (Schuyf, 1997). Een aantal sleutelfiguren in het onderzoek van van de Meerendonk e.a. (2003: 63) bemerken inderdaad een grotere mate van zelfredzaamheid bij oudere holebi's dan bij hun heteroseksuele generatiegenoten.

- *Coming out*

Dewaele (2004: 248) omschrijft coming out als “een niet-normatieve ontwikkelingsgebeurtenis waarbij het individu zich bewust wordt van emotionele en erotische aantrekkingskracht tot iemand van hetzelfde geslacht en waarbij men een nieuwe seksuele identiteit moet inpassen en in overeenstemming brengen met reeds geconstrueerde identiteiten”.

In psychologische zin verwijst het ‘coming out’ naar fasemodellen met betrekking tot de verwerving van een holebiseksuele identiteit, die gaandeweg gepopulariseerd zijn tot een standaardverhaal. De holebi-beweging vormt een belangrijke intermediair bij het vertellen van dit verhaal; zonder holebi-beweging was er namelijk geen sprake van een publieke coming out (Schuyf, 1997: 22-23). Het is dan ook een - in cultuur-historisch opzicht - betrekkelijk recent fenomeen, dat de holebi-beweging vanaf de jaren '70 als norm heeft vooropgesteld en dat kadert binnen de toenemende psychologisering en therapeutisering van de samenleving (Soesbeek & Bonfrère, 1993: 16; Schuyf, 1996: 101; Schuyf, 1997: 18). Coming out was volgens de voorstanders van deze zogenaamde fasemodellen een *conditio sine qua non* om tot een positieve identiteitsontwikkeling en psycho-emotionele gezondheid te komen. Later onderzoek levert eerder een genuanceerder beeld op (Herdt & Beeler, 1998: 179). Coming out op zich wordt niet als goed of slecht gekwalificeerd. Het is eerder de kwaliteit van de besluitvorming, het procesmatige van de coming out en het goed samengaan van deze aspecten van de coming out met de socio-familiale omgeving die belangrijk zijn voor het bestendigen van een identiteit en voor de mate van psychologisch welzijn (Dewaele, 2004: 258).

Hoewel er geen of weinig kwalitatief hoogstaand onderzoek bestaat, waarin men duidelijke verschillen aangeeft in het proces van identiteitsontwikkeling tussen mannen en lesbiennes, zijn er toch voldoende aanwijzingen dat coming out en identiteit niet van even groot belang zijn voor mannen en vrouwen. Ook de manier van omgaan met onrust die voortvloeit uit een coming out proces, lijkt seksegebonden: mannen zouden geneigd zijn te seksualiseren, terwijl vrouwen eerder hun toevlucht nemen tot reflectie en zelfabsorptie (Gonsiorek & Rudolph, 1991).

De levensfase waarin men zijn/haar holebiseksuele gevoelens ontdekt en waarin coming out eventueel plaatsvindt, verklaart voor een groot deel de verschillen in levensloop

onder oudere holebi's. Of, en hoelang na de ontdekking van de eigen holebiseksualiteit iemand zijn coming out doet, hangt naast de ontdekking op zich natuurlijk ook af van de manier waarop men deze beleeft. Vincke & Stevens (1999) komen in hun onderzoek tot de conclusie dat de modale leeftijdscategorie van zelfidentificatie en coming out dezelfde is, namelijk 16-19 jaar.⁵ Schuyf (1996: 100-101) stelt vast dat de oudere holebi's uit 'OUD Roze' die aanvankelijk negatief op de ontdekking van de eigen holebiseksualiteit reageerden, later ook ambivalent met holebiseksualiteit zijn omgegaan, in tegenstelling tot de groep die al snel zijn / haar holebiseksualiteit als een gegeven beschouwde.

De aanleiding tot het ontdekken van holebiseksuele gevoelens is verschillend voor mannen en vrouwen. Bij de homo-mannen uit "Oud Roze" gebeurde de ontdekking meestal naar aanleiding van een holebiseksueel contact, terwijl dit bij de lesbiennes uit het onderzoek vaker de vorm van verliefdheid aannam. Deze man-vrouwverschillen hebben dus ook betrekking op de aard van de eerste holebiseksuele ervaring (Schuyf, 1996: 89-90).

2.1.2.3 Terugblik

In de levensverhalen van de twintig holebi-ouderen (evenveel mannen als vrouwen), die Schuyf (1997) optekende in "Gevoelsgenoten van een zekere leeftijd", komen aanzienlijke man-vrouwverschillen voor met betrekking tot de rol en de waardering die deze senioren aan holebiseksualiteit tijdens hun leven toedichten.

Het merendeel van de mannen vindt dat hun holebiseksualiteit een meerwaarde is gebleken voor hun ontplooiing, doordat ze mensen ontmoet hebben die ze anders nooit tegengekomen zouden zijn, meer opleidingsmogelijkheden hebben gehad dan voorzien en daardoor een goede beroepsloopbaan hebben weten uit te bouwen, ...enzovoort. Net als de bevroegde homo-mannen beamen ook de lesbiennes dat ze door hun holebiseksuele leefstijl vrijheid hebben weten te verwerven, maar dan eerder opgevat als vrijheid uit verstikkende heteroseksuele sekseconventies. Op andere vlakken hebben oudere

⁵ Dewaele (2004; 250) merkt op dat de volgende groepen ondervertegenwoordigd zijn in deze steekproef uit 1999: vrouwen, ouderen, personen uit West-Vlaanderen en Antwerpen, laag geschoolden en arbeiders. De meeste van de vragenlijsten werden ingevuld in Oost-Vlaanderen en Antwerpen, provincies waarin het holebi-verenigingsleven het sterkst is uitgebouwd. Enige voorzichtigheid is dus geboden bij de veralgemening van deze gegevens naar de totale groep van holebi's in Vlaanderen.

lesbiennes evenwel een hoge prijs betaald: veel vrouwen werden niet aanvaard door hun familie, de beroepsmogelijkheden voor vrouwen waren uiterst beperkt, de verloning was laag, ... enzovoort.

Hoewel dus zowel homo-mannen als lesbiennes vinden dat hun holebi-zijn hen vrijheid opgeleverd heeft, is de waardering ervan over de levensloop toch minder eenduidig positief bij vrouwen dan bij mannen, en kan dus genderspecifiek genoemd worden.

2.2 Sociale omgeving en specifieke behoeften

Nu we het ruimer kader geschetst hebben, gaan we in op het eigenlijke onderzoeksonderwerp. We gaan na wat er in de literatuur beschreven wordt over de samenstelling en de functionaliteit van de sociale netwerken van oudere holebi's en over hun deelname aan de woon-, werk- en vrijetijdsomgeving. Ook onderzoek naar de specifieke behoeften van holebi-ouderen op het vlak van participatie en zorgzelfstandigheid komt aan bod.

2.2.1 Sociale omgeving

We vullen het begrip sociale omgeving in dit onderzoek breed in en verstaan er zowel het sociale netwerk als de woon-, werk- en vrijetijdsomgeving onder.

2.2.1.1 Sociale netwerk

Netwerkanalyse bestudeert de samenstelling en de functionaliteit van sociale netwerken. Op een eerder beschrijvend niveau brengt netwerkanalyse de omvang, de diversiteit en de stabiliteit van netwerken in kaart. Het doet dan uitspraken over de hoeveelheid primaire contacten die iemand onderhoudt, de soorten relaties binnen het netwerk en de duur van de bestaande contacten (Schuyf, 1996: 31). Om vast te stellen hoe gediversifieerd een netwerk is, is het belangrijk om na te gaan hoe de verdeling holebi's/hetero's ligt, in hoeverre binnen het netwerk zowel 'weak' als 'strong ties' voorkomen, en of er variatie bestaat in de socio-demografische kenmerken van de contacten.

Behalve de samenstelling van het netwerk, gaat netwerkanalyse ook de functionaliteit ervan, dat wil zeggen de mate waarin het emotionele, sociale en instrumentele behoeften vervult, na. Bij emotionele ondersteuning gaat het vooral om het bespreken van vreugde en verdriet, om liefde en aandacht (Schuyf, 1996: 19-20). De sociale component van ondersteuning verwijst naar de gezelligheidsfactor en de mate waarin men activiteiten met anderen deelt; instrumentele steun bestaat vooral uit praktische hulp (Schuyf, 1996: 19-20). Diverse categorieën in het netwerk staan in voor deze vormen van ondersteuning. De zogenaamde 'weak ties' bieden weinig mogelijkheden tot ondersteuning, terwijl de 'strong ties' vooral emotionele steun leveren.

Schuyf (1996: 19) omschrijft eenzaamheid als het gevolg van een discrepantie tussen dat wat een oudere van zijn netwerk verwacht en de feitelijke situatie. De mate waarin oudere holebi's eenzaamheid ervaren en vooruitzicht hebben op mantelzorg, nu of in een latere fase, geeft tot op zekere hoogte - ook andere factoren spelen hierbij een rol - een indicatie van de effectiviteit van hun sociale netwerk.

De omvang, de stabiliteit en met name de diversiteit van een netwerk zijn bepalend voor een effectieve ondersteuning. Zo stijgt de kans dat men minder eenzaam is, naarmate het primaire netwerk groter is. Daarnaast is het belangrijk dat een netwerk divers van samenstelling is: een netwerk dat enkel uit familie of vrienden bestaat, belemmert de functionele werking ervan (Schuyf, 1996: 20). Erickson (2003: 25) stelt bijvoorbeeld vast dat wie veel soorten mensen in verschillende sociale contexten kent zijn/haar kansen op een degelijke job, een brede culturele interesse, een gevoel van controle over zijn/haar eigen leven en een goede gezondheid, aanzienlijk vergroot.

De ontwikkeling van een gevarieerd sociaal netwerk met stabiele relaties is, volgens Schuyf (1996: 12, 67), bepalend voor de mate waarin oudere holebi's participatie en zorgzelfstandigheid kunnen bereiken. De aanwezigheid van een goed primair netwerk, bestaande uit familie, vrienden, burens en anderen, zou gevoelens van eenzaamheid en isolement bij holebiseksuele ouderen voorkomen (Schuyf, 1996: 19).

De omvang en de diversiteit verschillen sterk naargelang de partnerstatus. Gehuwden of samenwonenden hebben het meest uitgebreide netwerk, dat hen zowel instrumentele als emotionele ondersteuning biedt. Gescheidenen en verweduwden beschikken over het kleinste en minst gediversifieerde netwerk; het netwerk van nooit gehuwden is diverser en bestaat vaak al geruime tijd (Schuyf, 1996: 20).

In de literatuur bestaan aanwijzingen voor verschillen in de partnerrelatie, de ouder-kindrelatie en (extra)familiale contacten tussen holebi's en hetero's. Binnen de groep holebi's komen aanzienlijke man-vrouwverschillen en verschillen tussen hen die gehuwd (geweest) zijn en nooit gehuwden voor met betrekking tot de samenstelling van de sociale netwerken. Dit heeft gevolgen voor de mate van functionaliteit (Soesbeek & Bonfrère, 1993; Schuyf, 1996; van de Meerendonk e.a., 2003). In wat volgt bekijken we welke kansen en belemmeringen tot participatie en zorgzelfstandigheid voortkomen uit de sociale netwerken van oudere holebi's.

- *Holebi's versus hetero's*

Samenstelling

Soesbeek & Bonfrère (1993: 41) gaan er op basis van een aantal Amerikaanse onderzoeken van uit dat de sociale netwerken van holebiseksuele ouderen niet wezenlijk verschillen van die van hun heteroseksuele generatiegenoten. Schuyf (1996: 85) daarentegen merkt op dat holebiseksualiteit, zowel in positieve als in negatieve zin, het soort en de aard van de bestaande contacten bepaalt. Positief is dat veel holebi's een stabiel netwerk van vriendschappen hebben opgebouwd. Dat verschillen tussen holebi- en heteronormen de wederzijdse aanpassing en het soepel verloop van contacten belemmert, vormt een minpunt.

Volgens Peeters (1992/1993: 94, uit de VUB-reader van Mets & Gorus, 2003/2004) is er wel een verschil in de omvang van het sociale netwerk naargelang de leeftijd: in de periode tussen 40 en 60 jaar zou het netwerk over het algemeen inkrimpen.

Partnerrelatie

Nederlandse homo-mannen hebben minder vaak een vaste relatie en zijn daarnaast beduidend meer betrokken in (seksuele contacten) met derden dan heteroseksuele mannen (Sandfort & De Vroome, 1996: 242). Vergelijkbare gegevens voor lesbische vrouwen in Nederland ontbreken (Schuyf, 1996: 21). Uit een Amerikaans onderzoek (Ryan & Bradford, 1991, gerefereerd in Herdt & Beeler, 1998: 197) komt wel een ander opvallend verschil tussen holebi- en heteroseksuele vrouwen naar voren: lesbiennes van middelbare leeftijd wonen twee maal zo vaak alleen dan vrouwen uit de algemene populatie. De leden uit het panel van Soesbeek & Bonfrère (1993: 45) geven allen aan dat een intieme tweerelatie van groot belang is voor het persoonlijke welzijn, maar achten de kans tevens groot dat oudere holebi's dergelijke relatie niet (gehad) hebben. In geval van een duurzame holebi-relatie ontbreekt of ontbrak het bovendien vaak aan algemeen aanvaarde rituelen ter ondersteuning en aan maatschappelijke waardering.

Kinderen

Holebiseksuele ouderen hebben minder vaak kinderen dan oudere hetero's (van de Meerendonk e.a., 2003: 19-20). Hierdoor zijn hun netwerken minder gediversifieerd naar leeftijd en kunnen ze gemiddeld minder vaak een beroep op mantelzorg doen dan oudere hetero's (van de Meerendonk e.a., 2003: 63).

Heel wat oudere holebi's zijn ooit getrouwd geweest. Schuyf (1996: 21) geeft aan dat in buitenlandse onderzoeken steeds ongeveer de helft van de respondenten gehuwd (geweest) was. Soms hebben holebiseksuele ouderen kinderen uit een (vorig) huwelijk. Dit geldt alleszins voor alle (ooit) gehuwde respondenten uit het "Oud Roze" onderzoek (Schuyf, 1996, 41-42).

Hoewel de meeste holebi-ouders er een goed contact met hun kinderen op na houden, is de relatie soms verbroken of conflictueus van aard omwille van de holebiseksualiteit van de ouder (Schuyf, 1996: 72). In die gevallen waar een ouder-kind relatie onderhouden wordt, is de band vaak anders dan bij hetero's. Niet alleen stellen holebi-ouders zich onafhankelijker op ten aanzien van hun kroost, de relatie met hun kinderen gaat ook meer van gelijkwaardigheid uit (Schuyf, 1996: 112; Schuyf, 2001: 204). Uit de levensverhalen van oudere holebi's, die Schuyf (1997: 21) optekende in "Gevoelsgenoten van een zekere leeftijd", komt naar voren dat ze de rechtvaardiging van hun bestaan hoegenaamd niet halen uit het feit dat ze kinderen op de wereld hebben gezet. Ze voelen zich dan ook niet verwant met hun heteroseksuele generatiegenoten voor wie kinderen en kleinkinderen naar hun aanvoelen soms het enige gespreksonderwerp lijken te zijn.

Terwijl oudere hetero's er vaak min of meer stilzwijgend van uit gaan dat zij van hun kinderen de benodigde steun zullen ontvangen, zouden oudere holebi's in het algemeen – ook als ze gehuwd zijn geweest en kinderen hebben – deze 'gegarandeerde' ondersteuning van hun kinderen moeten ontberen of minder verwachten (Soesbeek & Bonfrère, 1993: 42, 71).

(Extra)familiale relaties

In vergelijking met oudere hetero's hebben holebiseksuele ouderen niet alleen minder vaak contacten met familieleden, maar ook met vrienden of vriendinnen en goede kennissen. Oudere holebi's onderhouden gemiddeld vaker contact met vrienden dan met familie (van de Meerendonk e.a., 2003: 41).

De panelleden die Soesbeek & Bonfrère (1993: 44) consulteerden, gingen ervan uit dat de meeste oudere holebi's hun netwerken zelf moeten opbouwen en dat familiebanden daarin geen rol van betekenis meer spelen. Een panellid merkt ook op dat de afhankelijkheid van de zelf opgebouwde netwerken bij hen groter is dan bij hun heteroseksuele

generatiegenoten. De 'family of choice' is zo'n zelf opgebouwd netwerk dat overwegend uit andere holebi's of 'gevoelsgenoten' bestaat en dient ter compensatie van conflictueuze familierelaties. Van de onderzoekspopulatie uit "Op weg naar een vrolijke herfst?" heeft 90% van de respondenten contact met andere holebi's (van de Meerendonk e.a., 2003: 41). Volgens Friend (1980, gerefereerd in Friend, 1991: 113) vormt een netwerk van vrienden in veel gevallen ook een extra ondersteuning voor familiale steun, eerder dan een echte 'surrogaatfamilie'.

Schuyf (1996: 72) wijst op enkele verschillen tussen hetero's en holebi's op het vlak van vriendschapsnetwerken. Binnen duurzame tweerelaties zouden holebi's vaker hun eigen vriendenkring behouden en er relatief minder gemeenschappelijke vrienden op na houden dan hetero's. Bij vrouwen zouden de vriendschapsnetwerken van lesbiennes in tegenstelling tot die van heterovrouwen vooral uit ex-partners bestaan (Schuyf, 2001: 203).

Functionaliteit

Schuyf (1996: 19) stelt vast dat de lichamelijke gezondheidstoestand van haar respondenten redelijk te vergelijken is met die van de algemene Nederlandse bevolking, maar dat ze er op psychisch vlak veel slechter aan toe zijn (Schuyf, 1996: 60). Een derde van de vrouwen in de onderzoeksgroep zegt wel eens last te hebben van gevoelens van eenzaamheid; bijna de helft geeft aan rusteloosheid en teneergeslagenheid te ervaren. Deze scores zijn aanzienlijk hoger dan die van vrouwen in de algemene bevolking van boven de 55 jaar, waarvan slechts 10% dergelijke emoties rapporteert. De homo-mannen uit het onderzoek melden gemiddeld dubbel zoveel gevoelens van eenzaamheid, rusteloosheid en teneergeslagenheid dan de oudere mannen uit de algemene bevolking (Schuyf, 1996: 59-60). In meer recent onderzoek vinden ook van de Meerendonk e.a. (2003: 32-33) dat de bevroegde holebiseksuele ouderen zich eenzamer voelen dan heteroseksuele ouderen: met een waarde van 3.7 scoren ze beduidend hoger op een schaal van eenzaamheid - oplopend van nul (niet eenzaam) tot 11 (zeer eenzaam) - dan hun heteroseksuele leeftijdgenoten.

Een slecht functionerend netwerk vormt een risicofactor voor een 'minor' (vs. een klinische) depressie (Schuyf, 1996: 62). Een derde van de oudere holebi's uit het onderzoek van van de Meerendonk e.a. (2003: 33) behaalde een score van 16 of meer op de depressieschaal en kon dus gekwalificeerd worden als depressief.

De hogere prevalentie van eenzaamheids- en depressiviteitsgevoelens onder oudere holebi's in vergelijking tot oudere hetero's is deels terug te brengen op het grotere aandeel ouderen zonder een vaste partner bij holebiseksuele ouderen. Ook de groep oudere holebi's die wel samenwoont met een partner is evenwel slechter af op dit vlak (van de Meerendonk e.a., 2003: 74). Dat holebiseksuele ouderen minder contact hebben met hun eventuele kinderen en/of andere familieleden, is niet de facto een aanwijzing voor een slechtere psychische gezondheid. Ze hebben ter compensatie immers misschien zelf een hecht vriendennetwerk opgebouwd (Schuyf, 1996: 85).

Een kwart van de oudere holebi's in het onderzoek van van de Meerendonk e.a. (2003: 35) vindt dat ze in verschillende opzichten slechter af zijn dan oudere hetero's. Er geen significante man-vrouwverschillen in deze beoordeling. De respondenten gaan er onder meer van uit dat hun netwerk minder mogelijkheden tot mantelzorg biedt. Dit hypothekeert hun kansen om zo lang mogelijk zorgzelfstandig te blijven.

Naast netwerkgerelateerde factoren zijn ook de sociale attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit en de houding ten aanzien van de eigen holebiseksualiteit, van invloed op de psychische gezondheid en de mate waarin men voorzieningen treft om zijn zelfstandigheid zo lang mogelijk te bewaren. Friend (1991: 115) argumenteert in zijn 'theory of successful aging' dat oudere holebi's die een affirmatieve identiteit hebben weten op te bouwen betere kansen hebben op het vlak van mentaal welzijn en toegang tot mantelzorg.

- *Homo-mannen versus lesbische vrouwen*

Holebi's vormen geen homogene groep. Zo is er bijvoorbeeld geen sprake van een unitaire 'holebi-gemeenschap' waarin zowel mannen als vrouwen ondergebracht kunnen worden (Pugh, 2002: 164). In "Oud Roze" vat Schuyf (1996: 35) mannen en vrouwen dan ook op als twee aparte onderzoeksgroepen.

Samenstelling

Schuyf (1996: 71, 88) stelt aanzienlijke man-vrouwverschillen vast in de samenstelling van het sociale netwerk naar de sekse en de categorie van persoon waar oudere holebi's bij voorkeur mee omgaan (familielid, vriend(in), kennis, collega, buur, ...enzovoort). De netwerken van homo-mannen zijn een stuk diverser dan die van lesbiennes. Lesbiennes

stellen het gezelschap van andere (lesbische) vrouwen het meest op prijs. De weinige mannen waar ze relaties mee onderhouden zijn meestal vaders, broers, zonen, homo-vrienden en mannelijke partners van bevriende hetero-koppels. Hun netwerken bestaan dus voor het grootste deel uit vriendinnen; ze gaan in veel mindere mate om met familieleden en overigen. Homo-mannen zoeken zowel contact met mannen als vrouwen. De mannelijke vrienden zijn wel vrijwel allemaal homoseksueel. Ze gaan bovendien relaties aan met uiteenlopende categorieën van personen: familieleden, vrienden, kennissen, collega's ... enzovoort. Dit resulteert in een gediversifieerder netwerk dan bij vrouwen.

Partnerrelatie

Deze verschillen in de netwerken van mannen en vrouwen zijn voor een deel terug te voeren op het feit dat de relatiepatronen van homo-mannen en lesbiennes sterk van elkaar afwijken. Vincke, Mak & Bolton (1991: 60-61, gerefereerd in Borghs, 2004) stelden op kwantitatieve basis vast dat homo-mannen in Vlaanderen vaak stabiele en duurzame relaties hebben. Deze bevinding sluit niet uit dat ze buiten hun vaste relatie losse contacten onderhouden met andere seksuele partners. Vrouwen volgen daarentegen eerder een patroon van seriële monogamie. Kwalitatief onderzoek toont inderdaad aan dat bij mannen het ideaal van de vaste vriendschap vooropstaat, terwijl vrouwen dat van de vaste relatie nastreven. 'Male bonding' staat voor een relatievorm waarbij kameraadschap en intense verbondenheid primeren op verliefdheid. Mannen maken over het algemeen dan ook makkelijker een scheiding tussen seksualiteit en intimiteit. Vrouwenrelaties kennen het model van 'female friendship', een intense vorm van vriendschap waarbinnen seksualiteit snel ondergeschikt geraakt. Omdat vrouwen seksualiteit binnen het kader van een relatie plaatsen en één van de twee partijen op den duur geen genoeg meer neemt met een relatie zonder seksualiteit, leidt dit tot het enigszins paradoxale effect dat relaties tussen vrouwen in de praktijk korter duren dan mannenrelaties. Waar mannen vrijwel geen ex-partners hebben en in de regel niet met hen omgaan, hebben vrouwen er baat bij om het contact met hun ex-partners goed te onderhouden, aangezien ze het gezelschap van andere lesbiennes verkiezen en de lesbische kring relatief klein is (Schuyf, 1996: 78, 113-119).

Deze sekseverschillen in relatiepatroon verklaren grotendeels dat veel mannelijke respondenten uit "Oud Roze" een vaste partner hebben met wie ze tevens samenwonen. De bevroegde vrouwen, die een duurzame relatie onderhouden, wonen soms samen met

hun partner, maar gaan ook vaak een LAT-relatie aan. De meeste lesbiennes hebben echter geen vaste partner. Het wordt moeilijker om een langdurige relatie aan te gaan naarmate men ouder wordt. Sommige lesbische vrouwen leven daardoor onvrijwillig alleen; anderen kiezen ervoor om alleen te blijven, omdat ze al heel hun leven voor anderen hebben gezorgd of geen zin hebben om zich opnieuw aan te passen aan een nieuwe levensgezel(in) (Schuyf, 1997: 26-27).

(Extra)familiale contacten

De meeste mannen uit "Oud Roze" gaan nog op regelmatige basis om met een of meerdere familieleden. Vrouwen daarentegen onderhouden in het geheel geen of slechts marginaal contact met hun familie (Schuyf, 1996: 73).

Functionaliteit

Tully (1989, gerefereerd in Schuyf, 1996: 23), die de wensen van oudere lesbiennes ten aanzien van zorg onderzocht, stelde vast dat deze vrouwen de meeste ondersteuning kregen van andere vrouwen uit hun vriendinnennetwerk. Ze beschouwden emotionele steun van vitaal belang om zelfstandig te kunnen blijven leven. De oudere holebi's uit "Oud Roze" krijgen overwegend instrumentele hulp van een betaalde hulp en de burens, de zogenaamde 'weak ties', en in mindere mate van de eventuele partner en vrienden, de zogenaamde 'strong ties'. Laatstgenoemde personen verlenen vooral emotionele steun. Met name de partner is voor de meeste oudere holebi's iemand met wie ze vertrouwelijk kunnen spreken en op wie ze een beroep kunnen doen. Het uitvoeren van gezelligheidsactiviteiten gebeurt met verschillende mensen (vrienden, familie, burens, kennissen, mensen die men kent uit hobby- en vriendenclubjes, ... enzovoort) (Schuyf, 1996: 71). Ook van de Meerendonk e.a. (2003: 22) vinden dat de partner een belangrijke bron van steun is: bij ruim de helft van de respondenten is het de levensgezel die mantelzorg verleent. Het komt veel minder vaak voor dat mantelzorg gegeven wordt door de eventuele kinderen of andere familieleden.

De meeste oudere holebi's beschouwen emotionele steun als het belangrijkste. Instrumentele hulp, dat wil zeggen hulp bij dagdagelijkse en huishoudelijke handelingen, wint aan belang naarmate men slechter functioneert (Schuyf, 1996: 79). Opvallend bij de onderzoeksgroep van "Oud Roze" is dat bij mannen die veel emotionele steun ontvangen niet de facto een hoge mate van instrumentele en sociale ondersteuning voorkomt, terwijl dit bij vrouwen wel lijkt samen te hangen (Schuyf, 1996: 80).

Schuyf (1996: 88) stelt vast dat de meeste oudere holebi's die ze bevroegd heeft, over een redelijk tot goed functionerend netwerk beschikken, maar dat twee maal zoveel vrouwen als mannen moeten terugvallen op een slecht functionerend netwerk.

De oudere lesbiennes in "Oud Roze" rapporteren vaker dan hun homoseksuele generatiegenoten gevoelens van eenzaamheid (Schuyf, 1996: 59-60). Van de Meerendonk e.a. (2003: 32-33) stellen vast dat deze verhouding, die overeenkomt met de situatie in de algemene bevolking, onder de oudere holebi's uit hun onderzoekspopulatie precies andersom ligt: eenzaamheid op sociaal vlak en op emotioneel vlak komen beide in ongeveer dezelfde mate voor; mannen zijn evenwel eenzamer dan vrouwen op het gebied van emotionele eenzaamheid. Dit doet het vermoeden rijzen dat mannelijke netwerken, hoewel diverser en bijgevolg functioneler, wel eens emotioneel armer zouden kunnen zijn dan die van vrouwen.

- *(Ooit) gehuwden versus nooit gehuwden*

Niet alleen de huidige partnerschapsstatus, maar ook het relatieverleden is bepalend voor de samenstelling van het sociale netwerk. De netwerken van degenen die gehuwd zijn (geweest) zijn anders dan de netwerken van de nooit-gehuwden (Schuyf, 1996: 74). Oudere holebi's die een (langdurige) hetero-relatie hebben gehad, moeten hun nieuwe holebi-identiteit vorm geven binnen reeds bestaande verbanden, zoals die met de (schoon)familie en eventuele kinderen (Herdt & Beeler, 1998: 184). De coming out bij 'late' ontdekkers loopt dan ook meer risico op een conflictueus verloop dan bij 'authentieke' holebi's die niet zo'n uitgebreid netwerk hebben (Soesbeek & Bonfrère, 1993: 42). Een heteroseksueel relatieverleden heeft daarnaast ook invloed op de invulling van de holebi-relatie die men in een later stadium aangaat. Dit geldt met name voor homo-mannen die getrouwd zijn geweest. De monogame mannenstellen, die duidelijk in de minderheid zijn, bestaan vaak uit voorheen gehuwde mannen die hun homo-relatie(s) vanuit de optiek van het huwelijk bekijken (Schuyf, 1996: 114). (Ooit) gehuwde holebi's - een groep die vaak zijn coming out op latere leeftijd deed - verschillen ook op het vlak van identiteitsconstructie van nooit gehuwde holebi's, die meestal al vroeger in hun leven een holebi-leefstijl uitbouwden.

2.2.1.2 Participatie

De mate waarin oudere holebi's participeren aan hun werk-, vrijetijds- en woonomgeving is enerzijds bepalend voor de kansen en belemmeringen die ze ondervinden om hun sociale netwerk uit te bouwen en te consolideren. Een overengagement in het arbeids- en verenigingsleven ter compensatie van andere rollen die men niet opneemt (bijvoorbeeld de partner- en/of ouderrol) kan echter ook leiden tot een burn out.

Het is daarom belangrijk om na te gaan of, en tot op welke hoogte de seksuele voorkeur van oudere holebi's een rol speelt met betrekking tot hun participatie en integratie binnen deze verschillende omgevingen.

- *Werkomgeving*

De participatie aan de werkomgeving is vooral van toepassing op de holebi's tussen de 55 en 65 jaar. Ook de werkgeschiedenis van de al wat oudere holebi's kan evenwel van invloed zijn op de samenstelling van het sociale netwerk. Vormen van onbezoldigde arbeid, bijvoorbeeld vrijwilligerswerk, dragen ongetwijfeld ook bij tot participatie en maatschappelijke integratie. Ruim een derde van de respondenten uit "Op weg naar een vrolijke herfst?" verricht onbetaalde arbeid (van de Meerendonk et al, 2003: 41). Wie geen werk verricht, beschikt over een kleiner en vaak kwetsbaarder netwerk dan degene die nog wel actief is op de arbeidsmarkt (Schuyf, 1996: 82).

De respondenten van "Oud Roze" zijn vroeger allen werkzaam geweest. De participatiegraad van homo-mannen komt overeen met die van mannen in de algemene bevolking, maar ligt bij lesbiennes aanzienlijk hoger dan bij heteroseksuele vrouwen (Schuyf, 1996: 45-54). Soesbeek & Bonfrère (1993: 58) gingen al van de veronderstelling uit dat de algemene regel van een lage arbeidsparticipatie van de generatie vrouwen tussen 55 en 65 jaar niet opgaat voor oudere lesbiennes. Die zouden meer dan hun vrouwelijke generatiegenotes genoodzaakt zijn om in een eigen bron van inkomsten te voorzien, omdat ze niet kunnen terugvallen op een inkomen van een echtgenoot binnen een traditioneel kostwinnersmodel. Ze hebben dan ook, meer dan hun heteroseksuele generatiegenotes, de gevolgen ondervonden van de beperktere opleidings- en beroepsmogelijkheden, namelijk geringere carrièreperspectieven en daarmee samenhangend een lager inkomen (Schuyf, 2001: 194). Vrouwen werk(t)en bovendien vaker onder hun niveau dan mannen en verdien(d)en ook daardoor minder (Schuyf, 1996:

45-54). De aanwezigheid van lesbiennes binnen de werksetting wordt/werd evenwel niet altijd als vanzelfsprekend ervaren en door hun 'afwijkende' leefstijl krijgen/kregen ze het hier vaak hard te verduren.

Van de holebiseksuele ouderen jonger dan 65 jaar uit de onderzoeksgroep van van de Meerendonk e.a. (2003: 41) was meer dan 40% betaald werkzaam op het moment van de bevraging. Lesbiennes hebben binnen deze respondentenpopulatie vaker een betaalde job dan homo-mannen uit de leeftijdscategorie tussen de 55 en 64 jaar.

Verskillende onderzoekers zien aanwijzingen voor een holebi-specifieke beleving van werk. Schuyf (2001: 206) en Herdt & Beeler (1998: 196) denken dat de uittrede uit het arbeidsproces, een belangrijk transitie-moment in het leven van velen, voor lesbische vrouwen in het bijzonder een traumatische tijd kan zijn, omdat ze hun identiteit meer dan heteroseksuele vrouwen aan hun werk ontlenden. Werk zou ook voor homo-mannen, bij afwezigheid van traditionele bronnen van mannelijk succes waaronder de gezinsrol, een belangrijk deel van de identiteit uitmaken. Werkprestaties worden dan soms een middel om minderwaardigheidsgevoelens op dit vlak te compenseren of om een relatief onkwetsbare positie te verwerven (D'Augelli & Patterson, 1995: 203). De werkomgeving zou anderzijds hoog gewaardeerd worden, omdat ze de mogelijkheid biedt tot intergenerationeel contact. Zo biedt een job voor oudere homo-mannen, die geen eigen kinderen hebben, de mogelijkheid om met jongere generaties in contact te komen (Herdt & Beeler, 1998: 204).

▪ *Verenigingsleven*

Hobby's en vrijetijdsactiviteiten in het kader van een vereniging bieden de mogelijkheid om contacten te leggen en zo een persoonlijk netwerk uit te bouwen, dat eenzaamheid kan helpen voorkomen.

Bovenstaande veronderstelling past binnen het kader van de activiteitstheorie. Die stipuleert dat men zich, om succesvol ouder te worden, tegen de inkrimping van de sociale leefwereld dient te verzetten door het op middelbare leeftijd ontwikkelde activiteitenpatroon zo lang mogelijk in stand te houden. Het symbolisch interactionisme vormt de achtergrond bij deze theorie: wie erin slaagt sociaal actief te blijven, zal een

positief zelfbeeld opbouwen en een grotere levensvoldoening ervaren (Pugh, 2002: 170-171).

Pugh (2002: 170-171) waarschuwt voor een veralgemening van deze redenering; niet iedereen hanteert het activiteitsideaal om de ontwikkelingstaken verbonden aan het ouder worden, te vervullen. Ontwikkelingstaken situeren zich op het domein van gezondheid, wonen, huwelijk, gezin en familie, beroep en vrije tijd, persoonlijkheidsontwikkeling, ... enzovoort. Een voorbeeld van zo'n taak op het domein van beroep en vrije tijd is de vrijgekomen tijd na de pensionering op een creatieve en constructieve wijze gebruiken en de vrijetijdsactiviteiten tijdig aanpassen aan de veranderende lichamelijke mogelijkheden (Marcoen, 1998: 93). Bij oudere holebi's komt er bovendien een tweede axioma naar boven: deze groep zou enkel of vooral gebaat zijn bij een lidmaatschap van een holebi-organisatie, die dan ook nog eens de mate van openheid over de seksuele voorkeur zou aangeven. Niet iedere oudere holebiseksueel voelt echter de aandring om zich te outen; lid zijn van een holebi-organisatie is bovendien geen *conditio sine qua non* om openheid te bereiken.

Zoals werk een compensatie kan worden voor rollen die men ontbeert op andere domeinen, kan ook deelname aan het verenigingsleven deze functie vervullen. Baert & Cockx (2002: 13) stelden bij enkele van hun informanten die zich inzetten voor een holebi-vereniging vast dat ze zichzelf verloren in hun engagement, wat leidde tot een burn out.

Reguliere organisaties

Reguliere organisaties zijn verenigingen die zich niet specifiek tot de doelgroep van holebi's richten. Daarbinnen maken we een verder onderscheid tussen organisaties die activiteiten aan een ruim doelpubliek aanbieden en deze die hun werkingsveld tot ouderen beperken.

Een panellid in de studie van Soesbeek & Bonfrère (1993: 61) merkt op dat er op dat ogenblik geen ruimte lijkt te bestaan voor een zichtbare of 'categoriale' groep van holebiseksuele ouderen in de schoot van maatschappelijke organisaties. Uit het onderzoek van van de Meerendonk e.a. (2003: 42-43) blijkt evenwel dat een kleine meerderheid van de oudere holebi's deelneemt aan activiteiten van reguliere verenigingen en clubs. Lesbiennes participeren meer aan deze activiteiten dan homo-mannen, met name in de

leeftijdscategorie van 65 t/m 74 jaar. Van degenen die niet deelnemen, geeft geen enkele lesbienne en 9% van de homo-mannen holebiseksualiteit als één van de – niet de doorslaggevende – redenen op. In “Oud Roze” deed ongeveer een derde van de vrouwen aan sport of beweging binnen een algemene setting (Schuyf, 1996: 85-87).

Schuyf (1997: 29) geeft aan dat oudere holebi's relatief weinig gebruik maken van reguliere voorzieningen voor ouderen. Ook zouden ze zo goed als niet deelnemen aan activiteiten van ouderenverenigingen (Schuyf, 1996: 85-87). Een mogelijke verklaring hiervoor is dat oudere holebi's minder affiniteit hebben met het gespreksonderwerp '(klein)kinderen' dat sterker zou leven bij hun heteroseksuele leeftijdsgenoten. Van de Meerendonk (2003: 42) verwijzen hiernaar met de krachtterm 'heteroterreur van (klein)kinderen'. Van de oudere holebi's uit “Op weg naar een vrolijke herfst?” neemt 30% deel aan ouderenactiviteiten, met name de respondenten vanaf 65 jaar. 11% van de mannen en geen enkele vrouw vermeldt het niet deelnemen omwille van holebi-gerelateerde redenen (van de Meerendonk e.a., 2003: 42).

Algemene en ouderenactiviteiten lijken dus toegankelijker voor lesbiennes dan voor homo-mannen. Van de Meerendonk e.a. (2003: 42) gaan ervan uit dat de leefstijl en voorkeur van lesbische vrouwen beter aansluiten bij deze verenigingen dan bij homo-mannen het geval is.

Holebi-organisaties

Holebi-organisaties zijn verenigingen die zich tot holebi's in het algemeen en tot holebiseksuele ouderen in het bijzonder richten.

Van de respondenten van “Oud Roze” (Schuyf, 1996: 87) is meer dan de helft van de mannen en ruim een kwart van de vrouwen lid van een homo- of lesbische organisatie. Eveneens een kwart van de vrouwen en bijna de helft van de mannen neemt wel eens deel aan activiteiten speciaal voor holebiseksuele ouderen (Schuyf, 1996: 125). Een vergelijking tussen “Oud Roze” en het onderzoek van van de Meerendonk e.a. toont aan dat de groep lesbische vrouwen uit 2002 vaker lid is van een algemene organisatie dan de groep uit 1995/1996, en dat zowel de mannen als de vrouwen uit 2002 vaker deelnemen aan activiteiten voor holebi-ouderen dan de groep uit 1995/1996 (van de Meerendonk e.a., 2003: 45). Een mogelijke verklaring hiervoor is het toegenomen aanbod aan activiteiten binnen het holebi-ouderencircuit. Van de activiteiten in het holebi-

ouderencircuit is een praatcafé voor holebi's van hetzelfde geslacht zowel bij mannen als bij vrouwen het meest populair. Bij lesbiennes scoort wandelen hoog; mannen verkiezen vaak een praatgroep of een gemengd praatcafé (van de Meerendonk e.a., 2003: 44).

In 1995/1996 bestonden er man-vrouwverschillen in de deelname naargelang de leeftijd: het lidmaatschap van een holebi-organisatie stijgt bij de mannen naarmate ze ouder worden (van bijna de helft naar allen), terwijl het bij vrouwen met het ouder worden afneemt tot nul. De participatie aan het holebi-ouderencircuit neemt zowel bij mannen als bij vrouwen toe met de leeftijd, maar neemt bij vrouwen wel abrupt af vanaf de leeftijd van 75 jaar (Schuyf, 1996: 87, 125). Van de Meerendonk e.a. (2003) vermelden geen significante man-vrouwverschillen in de evolutie van de participatie aan deze activiteiten naar leeftijd.

De respondenten uit "Oud Roze" lijken de meeste activiteiten binnen het holebi- en holebi-ouderencircuit desalniettemin tamelijk negatief te waarderen. De meest vernoemde reden om niet aan deze activiteiten deel te nemen is het 'zich niet thuis voelen' of 'zich ergens niet lekker voelen' (Schuyf, 1996: 125-126).

Schuyf (1997: 30) wijst erop dat, hoewel het organiseren van speciale activiteiten voor oudere holebi's moeilijk is - de groep van oudere holebi's is veelal onzichtbaar en bang om zijn anonimiteit op te geven -, het toch belangrijk is om hen voldoende contactmogelijkheden te bieden.

Holebi-uitgaansgelegenheden

Ruim 50% van de respondenten uit het onderzoek van van de Meerendonk e.a. (2003: 44) heeft in het jaar voorafgaand aan de bevraging een holebi-uitgaansgelegenheid bezocht. Mannen gaan vaker uit dan vrouwen. Deze lagere participatie van vrouwen is deels te verklaren door een kleiner aanbod aan lesbische uitgaansmogelijkheden in de (commerciële) subcultuur. Als lesbiennes al uitgaan is dat bovendien vaak met de bedoeling om een partner te vinden; eens ze die gevonden hebben, gaan ze vaak niet meer of veel minder dan daarvoor uit (Schuyf, 2001: 203). Hoewel mannen vaker uitgaan in de homo-subcultuur is deze voor hen subjectief dikwijls moeilijk toegankelijk. In de homo-subcultuur, waar 'jong-zijn' een belangrijke eigenschap is, nemen oudere holebi's veelal een eenlingpositie in die hen kwetsbaar maakt voor vormen van

leeftijdscriminatie (Soesbeek & Bonfrère, 1993: 63). Veel mannen uit “Oud Roze” ergeren zich bovendien aan de nadruk op seks binnen de ‘gay-scene’ (Schuyf, 1996: 128).

▪ *Woonomgeving*

De respondenten uit “Oud Roze” hebben in het algemeen weinig contacten in hun buurt- en woonomgeving. De frequentie van deze contacten neemt af met het stijgen van de leeftijd. Dit geldt met name voor mannen, die significant meer contacten in de buurt hebben als ze jonger zijn (Schuyf, 1996: 65).

Er bestaan verschillen met betrekking tot de participatie in de woon- en buurtomgeving tussen stad en ‘platteland’. De sociale controle op het ‘platteland’ maakt het opbouwen van een (holebi-) netwerk nagenoeg onmogelijk (Soesbeek & Bonfrère, 1993: 71). De stad oefent dan wel een grote aantrekkingskracht uit op holebi’s als woonomgeving, de kans op sociaal isolement is er tegelijkertijd reëler. Van de Meerendonk e.a. (2003: 40) stelden bijvoorbeeld vast dat het sociaal isolement bij de respondenten uit Amsterdam groter was dan bij niet-Amsterdammers.

Of en in welke mate holebi-ouderen contact hebben in hun woon- en buurtomgeving, hangt ook samen met de wijze waarop holebiseksualiteit richtinggevend is geweest bij de keuze van deze omgeving. Oudere holebi’s die hierbij veel belang hechten aan een tolerant klimaat ten aanzien van holebiseksualiteit, zullen wellicht meer participeren in hun buurt- en woonomgeving dan zij van wie de keuze vooral door de mogelijkheid tot anonimiteit is ingegeven. Negatieve anticipatie, en daarmee samenhangend, holebi-gerelateerde negatieve ervaringen, spelen hierbij een rol.

Een nieuwe woonsituatie ten gevolge van een verhuis kan problemen opleveren met de uitbouw van een nieuw netwerk en/of de consolidatie van een bestaand netwerk.

2.2.2 Specifieke behoeften van oudere holebi’s

Er bestaan veel overeenkomsten tussen de behoeften van hetero- en holebiseksuele ouderen (Schuyf, 1996: 160; van de Meerendonk e.a., 2003: 63). Senioren staan immers voor een veelvoud aan ontwikkelingstaken op uiteenlopende levensdomeinen (bijvoorbeeld gezondheid, wonen, huwelijk, gezin en familie, beroep en vrije tijd, ... enzovoort) (Marcoen, 1998: 90, uit de VUB-reader van Mets & Gorus, 2003/2004). De

specifieke situatie van het holebi-zijn heeft echter vaak invloed op de uitwerking van deze taken rond het ouder worden, met knelpunten tot gevolg (Schuyf, 2001: 211). Hierboven (2.1.1.4) zagen we al dat het holebi-zijn, naast een belemmering ook een succesfactor kan zijn bij het (geslaagd) ouder worden. De respondenten uit “Oud Roze” beschouwen het voorkomen van eenzaamheid en afhankelijkheid als de belangrijkste voorwaarden voor een geslaagde oude dag (Schuyf, 1996: 145). Deze prioriteiten liggen in het verlengde van hun levensloop: oudere holebi’s hebben, ten gevolge van (gedwongen) stigmamanagement vaak erg veel isolement ondervonden; met het ouder worden kunnen ze deze eenzaamheidsgevoelens nog sterker aanvoelen, omdat hun sociale omgeving inkrimpt. Holebi-ouderen hebben daarnaast, ten gevolge van negatieve anticipatie, een hoge mate van zelfredzaamheid opgebouwd; hierdoor voelen ze elke inlevering op het vlak van autonomie des te meer als een verlies aan. Hun sociale netwerken zijn echter juist op het vlak van deze doelstellingen minder functioneel dan bij hetero-ouderen. Oudere holebi’s zijn met name op psycho-sociaal terrein (gevoelens van eenzaamheid, rusteloosheid en teneergeslagenheid) gemiddeld genomen beduidend slechter af dan hetero’s. Ze kunnen op oudere leeftijd minder vaak een beroep doen op mantelzorg dan hetero-ouderen; professionele zorgverlening aan oudere holebi’s heeft onvoldoende oog voor en te weinig deskundigheid op het terrein van holebiseksualiteit, waardoor de houding van bepaalde groepen zorgverleners ten aanzien van holebi-ouderen negatief is of negatief wordt ingeschat.

In wat volgt proberen we het holebi-specifieke karakter van behoeften rond het ouder worden te schetsen. We staan stil bij de behoeften op het vlak van participatie en zorgzelfstandigheid. Noden met betrekking tot zorgzelfstandigheid zullen zich vooral stellen bij senioren vanaf 75 jaar, die in toenemende mate hulpbehoevendheid worden. Er is vooralsnog geen of weinig onderzoek bij hoog-bejaarde holebi’s verricht; de groep holebi-ouderen in rust- en verzorgingstehuizen is helemaal nog niet onderzocht. Van de Meerendonk e.a. (2003) peilden in hun onderzoek wel naar de toekomstige zorgbehoeften bij holebi’s vanaf 55 jaar, ook op het vlak van zorg. Voor het verbeteren van de positie van oudere holebi’s is het van belang te weten welke ouderen de meeste zorgbehoeften hebben, met andere woorden wat de specifieke risicofactoren voor eenzaamheid en zorgafhankelijkheid zijn (van de Meerendonk e.a., 2003: 57). Hierbij dient opgemerkt dat er een verband bestaat tussen deze noden: wie zorgafhankelijk is, loopt een verhoogd risico op gevoelens van eenzaamheid en depressiviteit (van de Meerendonk e.a., 2003: 61).

Van de Meerendonk e.a. (2003: 41) stellen enkele factoren vast die samenhangen met het hebben van (meer) holebi-specifieke behoeften. Er bestaan ten eerste socio-economische risico-factoren: een beperkt inkomen en een laag opleidingsniveau. Daarnaast zijn ook een klein en weinig intensief netwerk en het niet (meer) hebben van een partner bepalend voor gevoelens van eenzaamheid. Ook maatschappelijke attitudes (holebidiscriminatie ervaren hebben) en de eigen houdingen ten aanzien van holebiseksualiteit (het holebi-zijn als problematisch ervaren en/of voor veel mensen verborgen houden) werken eenzaamheid in de hand.

2.2.2.1 Holebi-specifieke behoeften op het vlak van participatie

- *Partnerwens*

Hoewel volgens veel alleenstaande respondenten uit "Oud Roze" een partner kan helpen bij het doorbreken van hun eenzaamheid, aarzelen de meesten om een nieuwe vriend(in) te zoeken: ze voelen zich te oud om zich nog eens aan een nieuwe partner aan te passen (Schuyf, 1996: 148-150).

- *Contact met andere holebi's*

Om eenzaamheid tegen te gaan zal op een andere manier in de behoefte aan meer contacten voorzien moeten worden (van de Meerendonk e.a., 2003: 77). Van de respondenten uit "Op weg naar een vrolijke herfst?" zegt 30% een directe behoefte te hebben aan meer contacten met andere holebi's; een kwart is vragende partij voor meer activiteiten voor oudere holebi's (van de Meerendonk e.a., 2003: 56-57).

Doordat oudere holebi's niet zo talrijk zijn en bovendien weinig zichtbaar als groep, hebben ze echter meer moeite om contacten te leggen en te onderhouden dan heteroseksuele ouderen (van de Meerendonk e.a., 2003: 63). Dit geldt in het bijzonder voor oudere holebi's die pas op latere leeftijd hun coming out doen. Het gebrek aan contacten met gelijkgestemden vormt zeker voor hen een knelpunt. Volgens Schuyf (2001: 198) primeert in dit geval 'coming in', dat wil zeggen inburgeren, eerder dan 'coming out'. 'Late' ontdekkers hebben vaak spijt hun coming out niet eerder gedaan te hebben (Baert, Cockx & Seghers, 1999-2001: 126-129). Vooral deze groep oudere holebi's is gebaat bij

goede, op de doelgroep toegespitste voorzieningen bij de geestelijke gezondheidszorg (Schuyf, 1996: 165).

- *Activiteiten voor holebi-ouderen*

Onder de bevroegden van "Oud Roze" bestaat er geen eensgezindheid over de daadwerkelijke behoefte aan meer activiteiten voor oudere holebi's; de helft zegt evenwel het bestaande aanbod ontoereikend te vinden (Schuyf, 1996: 131-132). Gevraagd naar de aard van de activiteiten komen van de Meerendonk e.a. (2003: 56-57) tot een uiteenlopende waaier van mogelijkheden: elkaar ontmoeten, praten, sporten, koken, film en theater, computercursussen, ... enzovoort. Onder de respondenten van "Oud Roze" hadden mannen vooral behoefte aan praktische zaken (bijvoorbeeld een plaats waar je kan eten, fysiotherapie, ... enzovoort); bij vrouwen primeerde de behoefte aan 'gezelligheid' (Schuyf, 1996: 131-132). Ook in het onderzoek van van de Meerendonk e.a. (2003: 56-57) valt de term 'gezelligheid' tijdens het ontmoeten van en/of het samen dingen ondernemen met andere holebi's regelmatig.

- *Regelmatig bezoek van een vrijwilliger en ophalen van herinneringen*

Oudere holebi's geven verder aan momenteel ook behoefte te hebben – zij het in mindere mate – aan regelmatig bezoek van een vrijwilliger en het ophalen van herinneringen met andere oudere holebi's. De directe behoefte aan regelmatig bezoek van een vrijwilliger - het zogenaamde 'buddysysteem' - en het ophalen van herinneringen met gevoelsgenoten is groter onder mannen dan vrouwen. Een meerderheid van de respondenten geeft aan dat ze in de toekomst wellicht (meer) behoefte zullen hebben aan de vier bovenvernoemde activiteiten.

2.2.2.2 Holebi-specifieke behoeften op het vlak van zorgzelfstandigheid

Oudere holebi's wensen zo lang mogelijk zelfstandig te blijven wonen. Daarin verschillen ze dus niet van hun heteroseksuele generatiegenoten. Zowel mantelzorg als thuiszorg kunnen aan het behoud van de zorgzelfstandigheid bijdragen. Holebiseksuele ouderen hechten erg veel belang aan de holebi-vriendelijkheid van hun zorgverstrekkers. Ze denken, in geval van een opname in een rust- of verzorgingstehuis, een aantal holebi-specifieke behoeften te hebben (van de Meerendonk e.a., 2003: 53-54).

- *Mantelzorg*

Zoals we eerder (Zie: 2.2.1.1) al aanhaalden lijken de sociale netwerken van holebi-ouderen niet zo goed uitgerust te zijn voor het ontvangen van mantelzorg als die van oudere hetero's. Dit vermoeden vertaalt zich in een substantieel deel van oudere holebi's die vinden dat ze minder goed af zijn dan hetero's met betrekking tot mogelijkheden van mantelzorg. Van de Meerendonk e.a. (2003: 49) vonden dat 17% van de respondenten uit hun onderzoek enige tot veel behoefte heeft aan (meer) mantelzorg. Tevens rapporteerde 13% geen mensen in de omgeving te hebben die deze mantelzorg zouden kunnen bieden. Vrouwen en de jongere leeftijdsgroepen (55 tot en met 64, 64 tot en met 74) hebben significant vaker vrienden en/of kennissen in de buurt die mantelzorg zouden kunnen bieden dan mannen en 75-plussers. Ze beschikken evenwel niet over de vereiste data om een vergelijking tussen de noden met betrekking tot mantelzorg te maken tussen holebi- en heteroseksuele ouderen.

- *Holebi-vriendelijkheid van zorgverleners*

Van de Meerendonk e.a. (2003: 77) pleiten er verder voor dat er extra aandacht zou uitgaan naar de attitude van zorgverleners in de thuiszorg en in rust- en verzorgingstehuizen, omdat deze de minst positieve houding ten aanzien van oudere holebi's zouden hebben.

Ruim een kwart van de holebiseksuele ouderen uit het onderzoek van van de Meerendonk e.a. (2003: 28-30) denkt dat het inhoud geven aan de eigen holebiseksualiteit problematischer wordt naarmate de afhankelijkheid van zorg toeneemt. Hoewel de meeste oudere holebi's nog geen of weinig holebi-negatieve ervaringen rapporteren, geeft bijna 80% aan het nodig te vinden dat zorgverleners geleerd wordt om beter met holebiseksualiteit om te gaan. Een grote meerderheid (bijna 90%) hecht veel belang aan de holebi-vriendelijkheid van zorgverstrekkers. De omschrijving die de Schorerstichting hiervan geeft, namelijk voldoende kennis van holebiseksuele leefstijlen hebben en met respect/zonder waardeoordeel oudere homo-mannen en lesbiennes behandelen, sluit aan bij de invulling die de respondenten aan holebi-vriendelijkheid geven (van de Meerendonk e.a., 53-54). Verder zijn de meeste holebi-ouderen gebaat bij een pro-actieve opstelling van hun zorgverstrekkers (van de Meerendonk e.a., 2003: 70). Dit houdt volgens Dewaele & Michielsens (2003: 19) in dat hulpverleners hun 'zesde zintuig' gebruiken om oudere

holebi's te herkennen en zelf het initiatief nemen om een holebi-vriendelijk gesprek te beginnen.

- *Holebi-vriendelijke maatregelen*

De oudere holebi's die van de Meerendonk e.a. (2003: 51) bevroegen, onderschrijven het belang van uiteenlopende holebi-vriendelijke maatregelen. Het aanstellen van 'roze' vertrouwenspersonen in rust- en verzorgingstehuizen en een website voor holebi-ouderen zijn het meest populair. 81 % van de respondenten vindt deze maatregelen 'belangrijk' tot 'heel erg belangrijk'.

- *Overzicht holebi-vriendelijke zorgverleners en instellingen*

Van de respondenten uit "Op weg naar een vrolijke herfst?" zegt respectievelijk ruim 20% een directe behoefte en meer dan 70% een toekomstige behoefte te hebben aan een overzicht van holebi-vriendelijke zorgverleners (van de Meerendonk e.a., 2003: 53-54).

- *Woonvorm van voorkeur in geval van zorgafhankelijkheid*

Gevraagd naar de woonvorm die men verkiest indien zelfstandig wonen niet langer mogelijk is, geeft de overgrote meerderheid (een kleine driekwart) van de respondenten aan met zowel andere holebiseksuelen als met heteroseksuelen te willen samenwonen. Bijna 20% geeft de voorkeur aan een woonvorm waar wel alleen andere oudere holebi's van hetzelfde geslacht verblijven. Een soortgelijk percentage denkt zich het beste thuis te voelen in een setting met alleen oudere holebi's, zowel mannen als vrouwen. Vrouwen zijn deze twee laatste opties significant meer genegen dan mannen. De argumenten die men geeft voor het uitsluitend met andere holebi's samenwonen, zijn de nood aan begrip en herkenning, de mogelijkheden tot sociale contacten, de vanzelfsprekendheid en niet met hetero's geconfronteerd willen worden. De tegenstanders van deze formule wijzen op het gevaar van afzondering, de onplezierige sfeer die kan voortvloeien uit een concentratie van enkel holebi's en het ten onrechte focussen op de seksuele voorkeur (van de Meerendonk e.a., 2003: 54-55).

2.3 Conclusie

De onderzoeksvragen- en doelstellingen van het deelonderzoek over oudere holebi's, zijn het resultaat van de grondige literatuurstudie die we in het theoretisch kader voorstelden.

2.3.1 Onderzoeksvragen

De onderzoeksvragen peilen naar de sociale omgeving en de specifieke behoeften op het vlak van participatie en zorgzelfstandigheid bij oudere holebi's binnen een dynamisch en relationeel kader. We verfijnen ze als volgt:

- *Individuele en maatschappelijke attitudes*
 - Hoe ervaren oudere holebi's de maatschappelijke en individuele attitudes (en de evolutie daarin) ten aanzien van holebiseksualiteit?
- *Levensloop*
 - Wat zijn de holebi-specifieke aspecten van de transitie momenten in het leven van oudere holebi's? Hoe interageren ze met het moment van coming out?
- *Sociale omgeving*
 - Wat is de samenstelling van sociale netwerken van oudere holebi's naar omvang, diversiteit en stabiliteit?
 - Hoe beoordelen oudere holebi's de functionaliteit van hun netwerk bij het leveren van emotionele, sociale en instrumentele steun?
 - Bestaan er verschillen in de samenstelling en de functionaliteit van de sociale netwerken bij oudere holebi's naar geslacht, relatieverleden en moment van coming out?
 - In welke mate participeren oudere holebi's aan woon-, werk- en vrijetijdsverkeer?
- *Holebi-specifieke behoeften*
 - Welke directe en toekomstige specifieke behoeften identificeren oudere holebi's op het vlak van participatie en zorgzelfstandigheid? Stemmen de behoeften van Vlaamse oudere holebi's overeen met deze omschreven in Nederlands onderzoek?
 - Bestaan er verschillen met betrekking tot het hebben van holebi-specifieke behoeften naar geslacht, relatieverleden en moment van coming out?

2.3.2 Onderzoeksdoelstelling

De doelstelling van deze studie is om de sociale omgeving en de specifieke behoeften van oudere holebi's in Vlaanderen voor het eerst op kleine schaal te beschrijven. Daarnaast gaat het onderzoek na of de behoeften die Nederlandse holebi-ouderen rapporteerden, ook in een Vlaamse context voorkomen. Heterogeniteit binnen de doelgroep staat centraal, zodat eventuele kwetsbare groepen geïdentificeerd kunnen worden. Op basis van de bevindingen doen we aanbevelingen voor het beleid, het middenveld en formuleren we prioriteiten voor vervolgonderzoek.

3. METHODOLOGIE

In dit deel bespreken we de planning en de uitvoering van het onderzoek. We verantwoorden eerst de keuze van de onderzoeksmethode en bespreken ze vervolgens. Daarna doorlopen we de planning van het onderzoek. Aansluitend formuleren we een aantal bemerkingen in verband met de methodologische kwaliteit en het verloop van het onderzoek. Tot slot geven we een kort profiel van de respondenten.

3.1 De onderzoeksmethoden

Het onderzoek is kwalitatief van aard. We opteren voor een kwalitatieve methode omdat we flexibel moeten kunnen inspelen op hetgeen we in de onderzoekssituatie tegenkomen. Deze vorm van empirisch onderzoek laat zich typeren aan de hand van de manier van informatieverzameling, het soort analyse, de onderzoeksopzet, het onderwerp van onderzoek en de rol van de onderzoeker (Maso & Smaling, 1998: 9-11).

3.1.1 Keuze van de methode

We overlopen de motieven die een kwalitatief onderzoek noodzakelijk maken. Er is ten eerste nog geen onderzoek gedaan naar de sociale omgeving en de specifieke behoeften van Vlaamse holebi-ouderen. Wel beschikken we over inzichten uit Nederlands en Amerikaans onderzoek. Het empirische luik dient om deze bevindingen te toetsen in een Vlaamse context en laat tegelijkertijd ruimte voor exploratie. Bij kwalitatief onderzoek wordt een sterke voorstructurering immers vermeden. Een tweede motief houdt verband met de levensloopbenadering in het onderzoek. Een kwalitatieve methode is aangewezen bij het in kaart brengen van steeds veranderende processen. Een laatste argument is dat we de betekeniswereld die achter de sociale omgeving en de specifieke behoeften van oudere holebi's ligt, willen exploreren. Zo dicht mogelijk bij de sociale en persoonlijke werkelijkheid blijven, is eigen aan kwalitatief onderzoek (Maso & Smaling, 1998: 11).

Als verzamelingsmethode gebruiken we het diepte-interview, waarvan we er 16 plannen, acht bij mannen en acht bij vrouwen. Voor de afname van de diepte-interviews hanteren we de narratieve of biografische methode. De analyse is toetsend en verkennend van aard.

3.1.2 Bespreking van de methode

3.1.2.1 Diepte-interview

We opteerden voor een semi-gestructureerd diepte-interview. De informatieverzameling is open en flexibel, maar laat toch voldoende ruimte voor controle door de onderzoekers. We streven een zo open mogelijk interview na met een minimale tussenkomst van de interviewer eens de beginvraag is gesteld (Atkinson, 1988: 31). Een onderzoek waarbij de probleemstelling verschillende vraagstellingen behelst, zoals het geval in voorliggend

onderzoek, kan meerdere beginvragen bevatten (Maso & Smaling, 1998: 89). Het is de bedoeling om de respondent telkens zo lang mogelijk aan het woord te laten (Atkinson, 1998: 31). Een ruime basis bij de informatieverzameling draagt bij tot een beter inzicht in de context van het onderzoeksonderwerp (Atkinson, 1998: 16). De onderzoekers behouden evenwel de controle over het interview aangezien hun occasionele vragen er op gericht zijn om de respondenten bij het hoofdthema te houden of om het gesprek te stimuleren (Billiet, 1990: 299). Om dergelijke vragen gericht te kunnen stellen, gebruiken we een topiclijst, die gebaseerd is op de exhaustieve vragenlijst van Atkinson (1998: 43-53). De vragenlijst van Atkinson omvat de hele levensloop; de vragen zijn chronologisch geordend binnen een thematisch referentiekader. Behalve het gebruik van een topiclijst, kan het 'losweken' van bijkomende informatie gebeuren door respondent-antecedenten. Dat houdt in dat de onderzoekers bij het stellen van vragen steeds aanknopingspunten zoeken bij wat de respondent zelf al gezegd heeft. Dit kan aan de hand van de volgende technieken: de uitbreiding, de echo, de verduidelijking, de herhaling, de samenvatting en de confrontatie. Billiet licht deze technieken toe in het naslagwerk 'Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek' (Billiet, 1990: 299).

3.1.2.2 Narratieve of biografische methode

Voor de diepte-interviews baseren we ons voor een deel op de narratieve of biografische methode. Deze kwalitatieve methode geeft respondenten de mogelijkheid om hun levensverhaal te vertellen op de manier die ze zelf verkiezen, om zo informatie te verzamelen over het subjectieve wezen van hun gehele leven (Atkinson, 1998: 3). Het uitgangspunt hierbij is dat het leven van elk individu en zijn of haar rol in de bredere samenleving het best begrepen wordt in de vorm van een verhaal (Lenaers, 2003: 15). Het begint als een opgenomen interview en eindigt, na transcriptie, als een minibiografie, volledig in de woorden van de geïnterviewde met weglating van de interviewertussensprekken (Atkinson, 1998: 3). We hanteren deze methode bij het afnemen van de interviews. Bij de transcriptie kiezen we er echter voor om de vragen en bemerkingen van de interviewers te behouden zodat we eventuele interviewereffecten kunnen detecteren.

3.1.2.3 Toetsende en verkennende analyse

We hebben zeker niet 'bezuinigd' op tijd voor de literatuurstudie, omdat we veel belang hechten aan een gefundeerd theoretisch kader. Het biedt immers de mogelijkheid om de bestaande inzichten uit de - voornamelijk Nederlandse - onderzoeksliteratuur te toetsen aan de Vlaamse context. We staan echter ook open voor wat de verzamelde informatie aan nieuwe inzichten te bieden heeft (Maso & Smaling, 1998: 30).

3.1.3 Steekproef

De selectie van de respondenten gebeurt via een proces van doelgericht steekproeftrekken. Het gaat hier dus niet om aselect, maar om select, doelgericht trekken met het doel een getrouw beeld van de variatie te krijgen (Maso & Smaling, 1998: 75). Met behulp van de doorgenomen literatuur bepalen we welke individuen of groepen we denken te moeten onderzoeken (Maso & Smaling, 1998: 61). Zo moet de heterogeniteit onder oudere holebi's bij de respondentenselectie alleszins richtinggevend zijn.

Bij de bepaling van de steekproefomvang in kwalitatief onderzoek hanteren onderzoekers vaak het criterium van de (theoretische) verzadiging⁶. Dit houdt in dat het zoeken naar nieuwe gevallen pas stopt, wanneer er herhaaldelijk geen nieuwe informatie meer binnenkomt. Dit impliceert dat de steekproefgrootte niet van tevoren kan bepaald worden, maar pas in de laatste fase van het onderzoek blijkt (Maso & Smaling, 1998: 75). In dit onderzoek plannen we echter, gegeven het korte tijdsbestek, 16 diepte-interviews, acht bij mannen en acht bij vrouwen.

⁶ Het begrip '(theoretical) sampling' is bijvoorbeeld terug te vinden bij Glaser & Strauss (1967), Strauss & Corbin (1990) en Wester (1995) (gerefereerd in Maso & Smaling, 1998: 75).

3.2 Procesbeschrijving

Tabel 3.2.1 geeft de verschillende fasen van het onderzoek weer. De laatste kolom geeft een overzicht van de overlegmomenten tijdens het onderzoek.

Tabel 3.2.1: Onderzoeksfasen

Periode	Onderzoeksactiviteit	Overleg
Februari-maart 2004	Literatuurstudie Opmaak topiclijst	Overleg met beleid en middenveld (2 maart 2004) Expertennetwerk cel Holebi's (17 maart 2004)
April-mei 2004	Respondentenwerving <i>Vooronderzoek</i> Respondentenselectie Data-verzameling <i>Afname interviews</i> <i>Transcriptie van de interviews</i>	Hoorzitting oudere holebi's (20 april 2004)
Juni-juli-augustus 2004	Data-analyse Rapportering	SAGE-conferentie (18-19 juni 2004)

3.2.1 Overleg met beleid, middenveld en collega-onderzoekers

De onderzoekers hadden op verschillende momenten tijdens het onderzoek overleg met actoren uit het beleid, het middenveld en de academische wereld. Sommige van deze initiatieven (overleg met beleid en middenveld, expertennetwerk, hoorzitting senaat, SAGE⁷ congres over oudere holebi's) waren eenmalig, andere (overleg met promotor, overleg binnen het onderzoeksteam) vonden op meer regelmatige basis plaats. In de beginfase van het onderzoek (2 maart 2004, S-GKB) vond een uitwisselingsronde plaats tussen beleidsmedewerkers van het Vlaams Ministerie voor Welzijn, Gezondheid en Gelijke Kansen, bestuursleden van Vieux Rose en De Roze Rimpel, twee verenigingen die zich tot oudere holebi's richten, de onderzoekers van de onderzoekscel Holebi's van het S-GKB en een aantal onderzoekers van de vakgroep gerontologie aan de VUB. De deelnemers gaven suggesties in verband met de onderzoeksvragen en methodologische aspecten. Op het expertennetwerk (17 maart 2004, UA) gaven zowel beleidsactoren als academici feedback

⁷ SAGE staat voor 'Senior Activists in a Gay Environment'.

op de voorlopige bevindingen van de literatuurstudie en het onderzoeksopzet, die de S-GKB-onderzoekers er voorstelden. De onderzoekers woonden een hoorzitting (20 april 2004, Huis der Parlementsleden) in de Senaat bij rond het thema oudere holebi's, ingericht door professor Christel Geerts, die de werkgroep 'Vergrijzing van de bevolking' in de senaat voorziet. Alexis Dewaele presenteerde de literatuurstudie evenals de preliminaire bevindingen uit de diepte-interviews in het kader van zijn doctoraatsstudie op "The Sage National Conference on Aging in the Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Communities" (18-19 juni 2004, New York University).⁸

Naast deze ad hoc overlegmomenten vond er op vrijwel continue basis overleg plaats tussen de onderzoekers onderling, en op maandelijkse basis tussen de onderzoekers en de promotor van het onderzoek, Prof. Dr. Jef Breda.

3.2.2 Literatuurstudie

Via de 'sneeuwbalmethode' verzamelden we relevante bronnen voor het literatuuronderzoek. We deden hiervoor onder meer beroep op de onderzoekscellen holebi's en leeftijd van het S-GKB, het Documentatiecentrum en Archief voor Gelijke Kansen, Feminisme en Vrouwenstudies (ROSA) en de Vakgroep Gerontologie (GERO) aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB).

De resultaten van de literatuurstudie zijn opgenomen in het theoretisch kader, dat richtinggevend was bij de opmaak van de topiclijst en de bepaling van de criteria voor het doelgerichte steekproeftrekken.

3.2.3 Respondentenwerving

De literatuurstudie wees uit dat er een grote heterogeniteit bestaat onder oudere holebi's met betrekking tot hun sociale omgeving en specifieke behoeften, en dat die verschillen samenhangen met welbepaalde factoren. We hanteren deze achterliggende factoren als selectievariabelen in ons vooronderzoek. Op die manier streven we representativiteit in

⁸ Het congres "No Need To Fear? No Need To Hide? Aging On Our Own Terms" aan de New York University richtte zich tot actoren uit het beleid, het middenveld en de academische wereld. Meer informatie is te vinden op: <http://www.sageusa.org/events.htm>.

variatie-dekking na. Het vooronderzoek bestaat uit een korte lijst met gesloten vragen met betrekking tot socio-demografische factoren (geslacht, leeftijd, woonplaats, opleidingsniveau, beroepsstatus, inkomen), relaties (relatieverleden, huidige partnerstatus, ouderschap), participatie (activiteitsstatus, lidmaatschap van verenigingen), maatschappelijke en individuele attitudes tegenover holebiseksualiteit (discriminatie, openheid, holebi-identiteit) (Zie: Bijlage 7.1). De resultaten van dit vooronderzoek zijn richtinggevend bij de steekproeftrekking. Daarnaast heeft het vooronderzoek als gunstig neveneffect dat de onderzoekers het interview beter kunnen voorbereiden (Atkinson, 1998: 42).

Voor de rekrutering van potentiële respondenten stelden we een folder op (Zie: Bijlage 7.2). In de folder geven we toelichting over het onderzoek aan de hand van een aantal algemene principes die gelden bij het verkrijgen van toestemming voor onderzoek: we vermelden welke instelling verantwoordelijk is voor het onderzoek; we verduidelijken het onderwerp en het praktische belang van het onderzoek; we expliciteren waarom het, gezien het onderwerp, belangrijk is juist hen te onderzoeken en garanderen tegelijkertijd vertrouwelijk met de door hen verstrekte informatie te zullen omgaan; we leggen uit op wat voor manier we de gewenste informatie bij hen zouden willen inwinnen en hoeveel tijd dat gaat kosten; we vragen hen daadwerkelijk aan het onderzoek mee te werken door ons te contacteren en vermelden wat het eventuele nut van het onderzoek voor hen persoonlijk kan zijn (Maso & Smaling, 1998: 42-43).

We verspreidden de folder en de vragenlijst, zowel in papieren als in elektronische versie, samen met een enveloppe 'port betaald door bestemming'. We deden beroep op verenigingen en persoonlijke contacten en spraken zowel reguliere ouderen-organisaties als holebi-verenigingen (overkoepelende instanties, gemengde verenigingen, lesbiennewerkingen, homo-organisaties en bi-werkingen) aan (Zie: Bijlage 7.3).

Hoewel de gecontacteerde organisaties allen zeer bereidwillig waren om te helpen bij het vinden van respondenten, was de respons (het aantal teruggestuurde vragenlijsten van mensen die bereid waren om ook aan het interview deel te nemen), vooral van vrouwen, aanvankelijk bescheiden. De rekrutering van respondenten ging midden april van start. Begin mei hadden nog maar vijf vrouwen tegenover 14 mannen de vragenlijst teruggestuurd. De onderzoekers deden daarom een extra inspanning om meer vrouwen te bereiken. Naast de folder stelden ze een flyer op, een sterk ingekorte en

'gepopulariseerde' versie van de folder. Ze verspreidden deze bijkomend via enkele vrouwenbewegingen. Daarnaast spraken ze hun persoonlijke contacten nogmaals aan. Dit resulteerde in een adressenbestand van ongeveer 50 oudere lesbiennes, die een vragenlijst met een folder en een begeleidend schrijven van Vieux Rose toegestuurd kregen. Deze mailing was succesvol. Twee weken later tekenden we een respons op van 17 vrouwen en 19 mannen. Uit deze 'pool' van respondenten selecteerden we acht mannen en negen vrouwen die we contacteerden voor een interview. Naargelang ze verkozen, namen we telefonisch of per e-mail contact op met de respondenten. Ze waren allemaal nog steeds bereid om aan het interview mee te werken.

Met de eerste contacten die we legden om respondenten te vinden, ving het empirische luik van ons onderzoek aan (Maso & Smaling, 1998: 39). We onthouden uit deze fase van respondentenwerving dat oudere holebi's, en met name vrouwen, een moeilijk bereikbare onderzoekspopulatie zijn.

3.2.4 Data-verzameling

3.2.4.1 Afname van de interviews

We bespreken eerst een aantal bijzonderheden van de interviews en schetsen het verloop ervan. Vervolgens staan we stil bij de rol van de onderzoeker.

De interviews vonden plaats op de door de respondent verkozen plaats. Dit was steeds de eigen woning. De mannelijke onderzoeker nam de acht interviews bij de mannen af, de onderzoekster bevroeg negen vrouwen. De gesprekken duurden gemiddeld twee uur en werden digitaal opgenomen. Alle geïnterviewden gaven hiertoe hun toestemming. De interviewers maakten zowel tijdens als na het interview notities over de rode draad doorheen het interview, non-verbaal gedrag van de respondent, persoonlijke interpretaties enzovoort. In de interviews streefden ze een open vertelstijl na.

We schetsen kort het verloop van de interviews. De onderzoeker vroeg eerst via welk kanaal de respondent van het onderzoek gehoord had. Vervolgens overliep hij/zij nogmaals de informatie uit de folder en ging na of de geïnterviewde nog vragen had. Het eigenlijke interview startte met de vraag: "Zou u eens kunnen vertellen waar en wanneer u geboren bent, en hoe uw gezin van herkomst er uit zag?". Daarna werden de

tussenkomen van de interviewer tot een minimum beperkt. Wel werden de thema's 'sociale omgeving' en 'specifieke behoeften', in zoverre de respondent hier zelf niet spontaan over begon, ingeluid met een nieuwe beginvraag. Nadat we alles hadden geëxploreerd wat de respondent naar aanleiding van de beginvragen uitdrukte, overliepen we samen met hem/haar de topiclijst. Daarna sloot de onderzoeker het gesprek af met een aantal evaluatievragen over het interview en een bedanking. Ten slotte praatten de respondent en de onderzoeker nog wat na (Maso & Smaling, 1998: 94-95).

In navolging van Schuyf (1996) in "Oud Roze" lieten we een mannelijke en een vrouwelijke onderzoeker interviews afnemen bij respectievelijk homo-mannen en lesbiennes. Ook McClennen (2003: 31) stelt in haar onderzoek naar huiselijk geweld bij Amerikaanse homo-mannen en lesbiennes vast dat de respondenten zich meer op hun gemak voelen bij een onderzoeker van hetzelfde geslacht.

Behalve in geslacht verschillen de onderzoekers ook met betrekking tot seksuele voorkeur. Zowel aan de rol van hetero- als holebi-onderzoeker zijn voor- en nadelen verbonden. Hoewel sommige holebi-respondenten terughoudend staan tegenover het vrijgeven van informatie aan een hetero-onderzoeker, lijken die sterk in de minderheid (La Salsa, 2003: 25). In het onderzoek van Hash & Cramer (2003: 55) over Amerikaanse holebi's en mantelzorg beweerden alle respondenten dat de seksuele voorkeur van de voorser er niet toe deed.

McClennen (2003: 31) maakt zich sterk als hetero-onderzoeker betekenisvol en genuanceerd onderzoek in de holebi-gemeenschap te kunnen doen. La Salsa (2003: 25) formuleert voor- en nadelen verbonden aan de 'insider'-positie van een holebi-onderzoeker. De voordelen zijn: ten eerste de formulering van onderzoeksvragen die wellicht niet bij hetero-onderzoekers opkomen; specifieke kennis die de dataverzameling- en analyse faciliteert; en ten slotte een grotere openheid bij de respondenten. Daarnaast wijst hij ook op een aantal nadelen: eerst en vooral de veronderstelling bij respondenten dat de onderzoeker vertrouwd is met het jargon van de holebi-cultuur; een veronachtzaming door de onderzoeker van wat hij/zij als vanzelfsprekend ziet; en ten derde, verminderde objectiviteit bij de onderzoeker en een verhoogde kans op respons bias door sociaal wenselijk antwoordgedrag van de respondenten.

De onderzoekers ondervonden geen manifeste voor- of nadelen van hun seksuele voorkeur bij het afnemen van de interviews. Verschillende mannelijke respondenten vroegen impliciet of expliciet naar de seksuele voorkeur van de onderzoeker (“Ik weet niet van welke geaardheid jij bent, maar...”, “Ben je zelf homo?”), die van deze gelegenheid gebruik maakte om zich te ‘outen’. Blijkbaar vonden de respondenten het toch wel belangrijk dat hij ook ‘zo’ was. De vrouwelijke respondenten vroegen niet naar de seksuele voorkeur van de onderzoekster.

De algemene houding van de interviewer vangt de eventuele voor- of nadelen van een ‘insiders’/‘outsiders’-positie op. We namen een geïnteresseerde, open en accepterende houding aan, die we ondersteunden met non-verbaal gedrag (knikken met het hoofd, oogcontact). We gingen er bovendien van uit dat er vrijwel niets is wat we zonder nadere toelichting van de respondent konden begrijpen. We vroegen dan ook zo vaak mogelijk om verduidelijking bij hetgeen de respondent vertelde (Maso & Smaling, 91-93).

3.2.4.2 Transcriptie van de interviews

Enkele jobstudenten schreven de interviews woordelijk uit. De onderzoekster las de transcripts vervolgens na, corrigeerde ze (moeilijk verstaanbare passages) en vulde aan waar nodig (non-verbaal gedrag, emoties, ...enzovoort).

3.2.5 Data-analyse

In een eerste fase beluisterde de onderzoekster de interviews en vatte de informatie met betrekking tot de topics uit de lijst samen in een matrix. Daarna nam ze de transcripts grondig door en plaatste codes, opmerkingen en steekwoorden in de marge. De matrix werd vervolledigd waar nodig. In een laatste fase vergeleek ze de respondenten per topic (per rij van de matrix). Ten slotte schreef ze een ordenende en interpreterende samenvatting per topic. Deze samenvattingen dienden als belangrijkste basis voor de eindbeschouwing waarin de onderzoeksvragen genuanceerd en gedifferentieerd werden beantwoord (Maso & Smaling, 1998: 123-124).

3.2.6 Rapportering

De via literatuur verworven kennis, methodologische overwegingen en bevindingen uit de interviews resulteerden ten slotte in een neergeschreven rapport. Deze publicatie is het eindresultaat van het onderzoek en schetst een beeld van de sociale omgeving en specifieke behoeften van een groep oudere holebi's in Vlaanderen.

3.3 Profiel van de respondenten

We geven een overzicht van het profiel van de respondenten in een aantal tabellen die informatie met betrekking tot de belangrijkste selectievariabelen uit het vooronderzoek bevatten. Daarnaast bekijken we ook via welke kanalen we oudere holebi's vooral bereikten. In de bijlagen hebben we de belangrijkste informatie ook per respondent gebundeld. (Zie: Bijlage 7.4).

Tabel 3.3.1 toont aan dat er acht mannen en negen vrouwen onder de respondenten zijn. Het aantal geplande interviews bij vrouwen werd met één overschreden, omdat we de selectie van vrouwelijke respondenten overdeden na de respons die volgde op de mailing. Om tegemoet te komen aan de grote diversiteit binnen deze subgroep rekruteerden we één extra respondent.

Ongeveer de helft van de respondenten behoort tot de leeftijdscategorie van 55 t/m 59 jaar. Drie respondenten situeren zich in leeftijd van 60 t/m 64 jaar. Onze steekproef bevat ook vier holebi's die ouder zijn dan 70 jaar. De leeftijdscategorie van 65 t/m 69 jaar is ondervertegenwoordigd met slechts één mannelijke respondent.

De zelfidentificatie bij de vrouwen is heterogener dan bij de mannen, die zichzelf allen als 'homo' beschrijven. Bij de vrouwen benoemen vijf respondenten zich als 'lesbienne'. Vier anderen kozen de antwoordcategorie 'andere' en specificeerden dit als volgt: 'anders', 'bibiekes', 'lesbisch/bi' en 'homo'. Tijdens de interviews bleek dat nog minstens twee andere vrouwen vonden dat zowel de term 'lesbienne' als 'bi' op hen van toepassing was.

Tabel 3.3.1: Respondenten naar geslacht, zelfbenoeming en leeftijd.

	Geslacht						
	Vrouw			Man			
	Zelfbenoeming						
	Lesbienne	Bi	Andere	Homo	Bi	Andere	
Leeftijd							
55-59	4	0	1	4	0	0	9
60-64	1	0	2	0	0	0	3
65-69	0	0	0	1	0	0	1
70-75	0	0	1	3	0	0	4
	5	0	4	8	0	0	
	9			8			17

Uit tabel 3.3.2 blijkt dat negen respondenten, waaronder vijf vrouwen en vier mannen, geen vaste partner hebben. Acht van de respondenten, evenveel mannen als vrouwen, hebben wel een vaste partner. Bij de oudere holebi's met een vaste partner, wonen twee vrouwen en twee mannen samen met hun partner, twee vrouwen en twee mannen onderhouden een LAT-relatie (gegevens niet in tabel 3.3.2). In het totaal hebben negen geïnterviewden, zes vrouwen en drie mannen, kinderen uit een hetero-relatie. Zeven respondenten (vier vrouwen en drie mannen) zijn wettelijk gescheiden. Zes bevroegden (twee vrouwen en drie mannen) zijn ongehuwd en dat ook nooit geweest. Eén vrouw is getrouwd met haar lesbische partner. Twee vrouwen en één man zijn verweduwd van hun hetero-partner.

Tabel 3.3.3 geeft een overzicht van de respondenten naar geslacht en leeftijd van coming out. De leeftijdscategorie 16 t/m 19 jaar is de modale klasse (wat inhoudt dat ze het grootste aantal respondenten omvat) en de mediaan, aangezien meer dan de helft (negen) van de geïnterviewden zijn/haar coming out gedaan had op 19 jaar. De spreiding in leeftijd van coming out is groter bij de vrouwen dan bij de mannen, van wie de helft zich in de categorie 16 t/m 19 jaar situeert.

Tabel 3.3.3: Respondenten naar huidige partnerstatus, ouderschap, geslacht en burgerlijke staat.

	Huidige partnerstatus								
	Geen vaste partner				Vaste partner				
	Ouderschap								
	Kinderen		Geen kinderen		Kinderen		Geen kinderen		
	Geslacht								
	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	
Burgerlijke staat									
Nooit gehuwd	0	0	2	3	0	0	0	1	6
Gehuwd	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Wettelijk gescheiden	2	0	0	1	2	2	0	0	7
Verweduwd	1	0	0	0	1	1	0	0	3
	3	0	2	4	3	3	1	1	
	3		6		6		2		
	9				8				17

* Gehuwd met partner van hetzelfde geslacht.

Tabel 3.3.4 : Respondenten naar geslacht en leeftijd van coming out.

	Geslacht		
	Vrouw	Man	
Leeftijd coming out			
< 14	2	0	2
14-15	1	0	1
16-19	2	4	6
20-24	2	1	3
25-29	0	0	0
30-34	0	0	0
35-39	0	1	1
40+	2	2	4
	9	8	17

Tabel 3.3.5 geeft een respondentenprofiel naar geslacht en actueel lidmaatschap. Minder dan de helft van de respondenten, meer vrouwen dan mannen, zeggen momenteel geen

lid te zijn van een holebi-vereniging. Sommige van hen waren vroeger echter betrokken bij holebi-organisaties. Bij de geïnterviewden die lid zijn van een holebi-vereniging, valt op dat van onze respondenten de vrouwen vaak passief lid zijn, terwijl evenveel mannen aangeven passief als actief aan het verenigingsleven te participeren.

Tabel 3.3.5: Respondenten naar geslacht en actueel lidmaatschap van holebi-verenigingen.

	Geslacht		
	Vrouw	Man	
Lidmaatschap			
Geen lid	5	2	7
Passief lid	3	3	6
Actief lid	1	3	4
	9	8	17

Tabel 3.3.6 geeft aan dat de holebi-verenigingen een belangrijk kanaal gebleken zijn bij de rekrutering van respondenten : acht van de in totaal 17 respondenten, vijf mannen en drie vrouwen, bereikten we via deze weg. Daarnaast leverden persoonlijke contacten van de onderzoekers, rechtstreeks of via een tussenpersoon, vier respondenten op. De meeste vrouwen (vijf) reageerden na een mailing op basis van een adressenbestand van Vieux Rose (leden, voormalige leden, niet-leden, ... enzovoort).

Tabel 3.3.6 : Respondenten naar geslacht, benaderingswijze en rekruteringskanaal.

	Geslacht				
	Vrouwen		Mannen		
	Benaderingswijze				
	Rechtstreeks	Tussenpersoon	Rechtstreeks	Tussenpersoon	
Rekruteringskanaal					
Holebi-vereniging	NVT	3	NVT	5	8
Persoonlijke contacten	0	1	2	1	4
Mailing	5	0	NVT	NVT	5
	8	1	4	4	
	9		8		17

3.4 Bemerkingen

We sluiten dit deel af met een paar bemerkingen over de methodologische kwaliteit van het onderzoek.

In ons onderzoek stellen we het criterium van (theoretische) saturatie (zie: 3.1.3) niet voorop. Wel streven we representativiteit in variatie-dekking na, door een doelgerichte steekproeftrekking. Een steekproef waarbinnen de variatie van verschijnselen een goede afspiegeling vormt van de variatie in een populatie kan representatief genoemd worden voor wat betreft die variatie, maar niet ten aanzien van de relatieve frequentie waarmee die verschijnselen voorkomen (Maso & Smaling, 1998: 74). Via literatuuronderzoek hebben we de variatie in de onderzoekspopulatie van oudere holebi's, die weinig zichtbaar en onderzocht is, in kaart gebracht en geprobeerd te repliceren in onze steekproef.

Als controle op de representativiteit in variatie-dekking gaan we na of, en in hoeverre we erin geslaagd zijn om de moeilijk bereikbare segmenten van de onderzoekspopulatie in onze steekproef op te nemen. La Salsa (2003:24) vernoemt enkele moeilijk bereikbare subgroepen: biseksuelen, degenen die niet bij het holebi-verenigingsleven betrokken zijn, laaggeschoolden, mensen met een laag inkomen en/of die geïsoleerd leven.

Ondanks de contacten die we legden met een vereniging die zich exclusief tot biseksuelen richt, is deze groep niet vertegenwoordigd in onze respondentenpopulatie. Drie vrouwen gaven wel aan niet te kunnen kiezen tussen 'lesbienne' en 'bi' als zelfidentificatie. Hoewel we bij de rekrutering van respondenten noodzakelijkerwijze beroep deden op holebi-verenigingen, slaagden we er toch in om zeven oudere holebi's te interviewen die niet (meer) betrokken zijn bij het verenigingsleven. Naar opleidingsniveau toe bereikten we een aanvaardbare spreiding: twee respondenten genoten alleen lager onderwijs, vier legden hun lager secundair af, zes geïnterviewden doorliepen het hoger secundair, twee respondenten volgden een hogeschoolopleiding van het korte type en drie respondenten behaalden een universitair diploma. Het persoonlijke netto-maandinkomen van de respondenten bestreek een range van 500 t/m 2499 euro. Hierbinnen zijn zowel de lage, modale als hoge inkomens vertegenwoordigd. Het is zeer moeilijk om op basis van een vooronderzoek na te gaan of een oudere holebi zich geïsoleerd voelt. Op de vraag naar de tevredenheid over sociale steun antwoordden twee vrouwelijke respondenten niet zo tevreden te zijn; één vrouw gaf aan tamelijk tevreden te zijn. De overige respondenten

verklaarden zich tevreden, zeer tevreden tot buitengewoon tevreden over de ontvangen steun. Tijdens de interviews zwakten enkele respondenten hun tevredenheid echter af.

Deze korte evaluatie naar variatie-dekking leert ons dat de meeste moeilijk bereikbare groepen, zij het ondervertegenwoordigd, desalniettemin vertegenwoordigd zijn in de respondentenpopulatie. De selectie schiet wel tekort op het vlak van biseksuele en oudere holebi's die sterk geïsoleerd leven.

4. ONDERZOEKSBEVINDINGEN

4.1 Relatieve en dynamische kader

4.1.1 Maatschappelijke en individuele attitudes met betrekking tot oudere holebi's

In het theoretische kader stonden we stil bij heteronormativiteit, schijntolerantie, geïnterioriseerde homofobie en negatieve anticipatie. De interviews bestreken echter een ruimer spectrum van maatschappelijke en individuele attitudes in verband met holebiseksualiteit.

De respondenten verwezen op het vlak van maatschappelijke attitudes niet enkel naar vooroordelen, die zich op het niveau van gevoelens en houdingen situeren, en waarvan heteronormativiteit en schijntolerantie vormen zijn. In hun verhalen kwamen ook stereotypering en discriminatie aan bod. Zoals vooroordelen naar gevoelens en houdingen op grond van iemands lidmaatschap van een sociale categorie verwijzen, hebben stereotypering en discriminatie betrekking op mentale constructies en gedrag. Stereotypering, vooroordelen en discriminatie komen op interpersoonlijk (micro), organisationeel (meso) en maatschappelijk (macro) vlak voor. Maatschappelijke attitudes gaan vaak samen met en kunnen leiden tot ongelijkheden (zowel op vlak van mentaliteit als op vlak van juridische aspecten). Als individuele attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit, kwam naast negatieve anticipatie en geïnterioriseerde homofobie, ook het strategisch omgaan met de seksuele voorkeur uitvoerig ter sprake.

We houden bij de presentatie van de bevindingen rekening met de invulling die de respondenten aan de term 'maatschappelijke en individuele attitudes met betrekking tot oudere holebi's' geven. In eerste instantie staan we stil bij de maatschappelijke attitudes tegenover holebi's en ouderen. We bekijken de maatschappelijke evolutie en de persoonlijke ervaringen van de respondenten op het vlak van vooroordelen en discriminatie op grond van seksuele voorkeur en leeftijd. Vervolgens nemen we de attitudes van de respondenten ten aanzien van hun holebiseksualiteit en het ouder worden onder de loep. We gaan na of en in welke mate ze geïnterioriseerde homofobie en

negatieve anticipatie in interpersoonlijke contacten hanteren. Ook peilen we naar de beleving van het ouder worden en de rol van succesvolle en versnelde ouderdom daarbij.

4.1.1.1 Subjectieve vooroordelen en discriminatie

In de interviews gaven de respondenten hun visie op de evolutie van de maatschappelijke attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit. Ze vertelden ook over hun persoonlijke ervaringen van vooroordelen en/of discriminatie op grond van hun seksuele voorkeur en/of leeftijd.

- *Maatschappelijke evolutie*

Alle respondenten schatten de evolutie van maatschappelijke attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit tijdens hun levensloop positief in. Ze wijzen hierbij op juridische verworvenheden zoals de anti-discriminatiewet, het holebi-huwelijk, ... enzovoort. Daarnaast vinden ze dat ook de beeldvorming, de houdingen en het gedrag ten aanzien van holebi's aanzienlijk verbeterd zijn.

Het merendeel van de mensen beschouwt holebiseksualiteit niet langer als een 'zonde', 'ziekte' of 'perversie' zoals tijdens de jeugdijaren van veel respondenten.

En dan bleek achteraf dat het geen 'gelegenheidshomoseksualiteit' was, maar dat het ontstaan was in mijn vroege kinderjaren. Dat is dus –je hebt een passieve en een actieve weg, zo legde men dat vroeger uit - de 'passieve weg' was opgegaan. (...) Maar dat er iets aan te doen was, hè. (Jef)

Toen ik 15 of 18 jaar was, was dat "die vuile janet van recht over de deur" (...) Al wie homo was, werd als een 'vuilaard' bekeken. (Rist)

Ik was 18 jaar en ik was een cursus aan het blokken. (...) Er stond een definitie over seksuele perversiteiten en diversiteiten en daar stond dus een definitie van homoseksualiteit bij. (Julien)

Enkele respondenten merken op dat de media bijdragen tot een positievere beeldvorming rond holebiseksualiteit.

(...) series en zo waarin homo's voorkomen die niet meer afgeschilderd worden als 'vuil janet', maar als een gewoon koppel waarin ook discussies kunnen zijn. (Emma)

Wat ik altijd geapprecieerd heb, is een bepaald soort series, dat ze daar de laatste jaren ook homoseksualiteit ingestoken hebben. (Ferre)

Op het niveau van de houdingen ervaren de meeste geïnterviewden een toenemende aanvaarding en openheid. Enkele respondenten zien in de Roze Huizen een illustratie van de grotere zichtbaarheid en openheid.

Als we vroeger een bar binnengingen, moest je bellen en dan werd je binnengelaten door iemand. Dus je werd eerst bekeken voor je binnenkwam. (...) Dat was een hele bedoening. De meeste bars die er nu zijn, die staan open en bloot. (Julien)
Dat is een formidabele stap vooruit geweest. (...) Want het homo-milieu is tot voor enkele jaren, dus laat ons zeggen voor dat het Roze Huis hier gekomen is, was het toch een beetje een ghetto-milieu. (Sooi)

Er is een duidelijke afname van discriminatie tegenover holebi's.

Toen zag ik discriminaties genoeg rondom mij, die ik nu niet meer zo zie. (...) Ik denk toch dat het lesbisch-zijn nu bijna helemaal aanvaard is. (Fiene)

Verschillende respondenten plaatsen echter kanttekeningen bij de positieve mentaliteitswijziging. Adoptie bij holebi's is nog niet juridisch geregeld. Zelfs een volledige formele gelijkstelling is, hoewel noodzakelijk, geen voldoende voorwaarde voor een mentaliteitswijziging.

Voor bepaalde mensen is de wet toch nog altijd een gedragspilaar, (...) maar de mentaliteit veranderen is moeilijker. (Hannah)
En nu, ja, we mogen trouwen, hè, maar het is niet omdat we wettelijk nu mogen trouwen dat we daarvoor door de gewone mensen als normaal geaccepteerd worden. (Emma)

Een positiever maatschappelijk klimaat leidt bovendien niet de facto tot een afname van problemen bij holebi's.

Bon goed, de maatschappelijke evolutie is nu dermate dat je zou kunnen zeggen : iemand die daar nu mee zit, met zijn homoseksualiteit, die kan er toch

gemakkelijker over praten. (...) Maar ik lees daar ook een artikel waarin staat dat homo's nog altijd evenveel problemen hebben als wij in onze tijd, hoor. Dan bedoel ik maar : die mogelijkheden zijn er, maar ze worden niet gebruikt. (Sooi)
(I : De maatschappij is ondertussen een stuk veranderd. Merkt u bij uzelf dat u minder negatieve verwachtingen heeft over de reacties van andere mensen ?) Mja, ik weet het niet ... (I : U voelt zich niet geruster om daar meer open in te zijn ?) O neen, absoluut niet. (Elise)

Tot slot mag men niet uit het oog verliezen dat er ondanks de duidelijke positieve trend problemen blijven bestaan met betrekking tot de aanvaarding van holebiseksualiteit.

(...) soms denk ik : 'Ja, nu is het meer geïntegreerd, er moet niet meer over geklapt worden' (...) Er hoeven geen vrouwencafés meer te zijn, er hoeven geen speciale praatgroepen meer te zijn, maar ik denk dat we het niet mogen overschatten. En daar heb ik een beetje schrik voor, dat nu de indruk gegeven wordt dat iedereen het maar normaal vindt of moet vinden. Maar pas op : we staan bijlange na nog niet zo ver, hoor. (Emma)
Wij hebben nu de verwezenlijkingen : de anti-discriminatiewet, het homo-huwelijk, ... Wat nu ? Ik vind dat het erg nodig is dat we daarover nadenken en zeker de strijd niet laten zakken, want we zijn er nog niet. We zijn er absoluut nog niet. (Jan)

Bijna alle geïnterviewden denken dat de maatschappelijke attitudes zowel op formeel als op informeel niveau, in positieve zin zullen evolueren. Jongeren zijn volgens de respondenten toleranter dan hun eigen generatiegenoten van wie ze vooral negatieve attitudes ervaren en/of verwachten.

Hoe (...) jonger de mensen worden, hoe meer dat die [positieve] trend zich gaat voortzetten. (...) De trend van hetero's om homo's te accepteren is veel groter geworden en zal nog groter worden. (Staf)
Ze zijn over de gay-pride bezig geweest op tv. Daar stonden veel oudere mensen. De reporter die vroeg aan die oudere mensen hun mening. En eigenaardig zijn er nog veel die nog altijd negatief en meewarig daarover denken. (Staf)

Enkele respondenten drukken zich echter sceptisch uit over de toekomstige evolutie van de maatschappelijke attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit en vrezen voor een 'restauratiebeweging'.

Ik denk dat we al aan het summum gekomen zijn van wat men aan homoseksuelen kan geven (...) Het juridische is afgelopen, de verworven rechten, maar dat zijn volgens mij verworven rechten voor zolang dat blijft duren. (...) Ik maak mij geen illusies over de mentaliteit en de verrechtsing en ik denk dat we misschien tussen dit en 30 jaar terug helemaal naar rechts zitten, dat al wat opgebouwd is voor homo's terug afgebouwd zal worden en dat men het woordje 'decadentie' zal in de mond nemen. (...) Ik vrees dat de generatie achter mij, dat er terug een kentering komt. Ja, dat kan soms rap gaan. (Lea)

(...) een zeker scepticisme tegenover iets dat ik in de hele menselijke geschiedenis zie: dat is de manier van ups en downs, de deiningen die er zijn, op alle gebied. (...) We zitten nu redelijk hoog en ik vraag mij af wanneer dat we nog eens naar beneden gaan. (...) En op dat gebied zit ik met een zekere schrik. Vooral als ik dan zie hoe maatschappijen, zoals bijvoorbeeld de Amerikaanse op ons durft te reageren : een Bush die het voor het zeggen heeft en die absoluut tegen het homohuwelijk is, enzovoort. (Sooi)

- *Persoonlijke ervaringen*

In de verhalen van de respondenten kwam aan bod of ze al dan niet in aanraking kwamen met vooroordelen of discriminatie tijdens hun leven en in welke mate ze hiervan nadelige effecten ondervonden.

De meerderheid van de respondenten, zes mannen en vijf vrouwen, zegt ooit vooroordelen of discriminatie ervaren te hebben in interpersoonlijke contacten of organisaties. Op houdingsniveau vernoemen ze afwijzing, afstandelijkheid, heteronormativiteit en schijntolerantie in het gezin van herkomst en binnen de werk-, woon- en vrijetijdssfeer.

Op mijn 18 ben ik dan toch van huis weggegaan. (I : Was dat gelieerd aan uw lesbisch-zijn ?) Ja, ja, ja. (...) Er werd daarover niet gepraat. Je kon niet doen wat je wilde. (...) En zo is de ruzie begonnen en zo zijn de moeilijkheden in de familie begonnen, een hele verscheurde familie. (Elise)

Bij de collega's voel je dat er een aantal zijn die niet meer zo ... (...) Ze zeggen niets, maar ze zijn terughoudend, terwijl dat er vroeger meer gelachen en gezeverd kon worden en nu is het zo van : 'oei ja, we moeten voorzichtig zijn'. (Emma)

Als er gepraat wordt over erfenis : iedereen gaat ervan uit dat de kinderen van haar familie gaan erven van haar. Niemand staat er bij stil dat er wel eens iets geregeld zou kunnen zijn voor mij of omgekeerd. (Emma)

(...) bij ons op het werk is geweten dat de kok een homo is en dat de hoofdopvoeder een homo is. Maar je kent dat: (...) in het zicht van de mensen doen we alsof we het allemaal normaal vinden, maar achter uw rug wordt er vanalles en nog wat ... (Emma)

Discriminatie-ervaringen hebben vooral betrekking op verbaal gedrag (op het werk, in openbare ruimtes). Anderzijds hebben ze te maken met de ontoegankelijkheid van of ontzetting uit bepaalde posities (op het werk, in de buurt, in verenigingen).

Zo dat de ene tegen de andere riep, terwijl ik dat natuurlijk heel goed hoorde : "Als ze met mij naar bed gingen zou het lesbisch zijn snel gedaan zijn !". Zo van die zaken. (Marie)

Dat was een villa en die oudere dame verpachtte een deel van haar huis (...) en ik woonde daar en ze keek altijd wie er in mijn huis kwam, want ze wist dus dat ik lesbisch was (...) Ik ging eens een keer vragen : "Mijn partner wil bij me komen wonen. Mag ze ?". En ze zei : "Neen, dan moet je buiten". (Olivia)

Ik heb meegeholpen aan het opzetten van het vrouwenhuis (...) Daar had je twee strekkingen : de feministische vrouwen en de lesbiennes (...) Ik was voorzitter en alles draaide daar heel goed, maar op een bepaald moment groeide dat en toen moesten de lesbiennes eruit want het vrouwenhuis werd bestempeld als een 'lesbiennekot'. Dus daar kreeg ik dan ook nog eens schoppen. (Marie)

Hoewel vrouwen minder ervaringen van vooroordelen of discriminatie rapporteren, schatten ze de impact ervan negatiever in. Twee vrouwen geven aan dat deze bepalend zijn geweest in hun verdere leven op tal van domeinen, omdat ze negatieve anticipatie en geslotenheid in de hand werkten ('trauma', 'keerpunt'). De mannen lijken minder zwaar te tillen aan negatieve ervaringen ('dat is verwaarloosbaar', 'ik heb dat geklasseerd', 'ik kan niet zeggen dat we daarvan nadelen ondervonden hebben', 'de negatieve reacties verdwijnen met de tijd, maar de positieve reacties die blijven hangen'). Ze treden ook

frequenter pro-actief op ten aanzien van negatieve attitudes. Een mogelijke verklaring voor deze geslachtsverschillen is dat lesbiennes blootstaan aan een zogenaamd 'meervoudig risico', omdat ze vaak ook als vrouw achtergesteld werden. Een aantal vrouwen engageerde zich vroeger in de vrouwenbeweging, omdat ze emancipatie als een noodzakelijke voorwaarde beschouwden om gelijke rechten voor lesbiennes te bekomen. De mannen ervoeren geen discriminatie op grond van hun geslacht.

De respondenten die aangeven geen of weinig vooroordelen of discriminatie te zijn tegengekomen, wijten dit aan een laag blootstellingsrisico of aan hun eigen houding.

Ik heb daar eigenlijk weinig mee te maken gehad, maar vergeet niet, ik heb eigenlijk een heteroleven achter de rug. (Julien)

Ik heb nooit veel in omgevingen verbleven waar zich negatieve reacties zouden kunnen voordoen. (Fiene)

Maar ja, ik heb het ook nooit uitgedaagd. (Emma)

Ik doe gewoon. Ik denk dat, moesten de meeste lesbiennes gewoon doen, dat ze ook gewoon aanvaard worden. (Olivia)

4.1.1.2 Agisme

Tijdens de interviews peilden we naar ervaringen van leeftijdsdiscriminatie in het algemeen en in holebi-kringen (verenigingsleven en uitgaansmilieu).

Net als in "Oud Roze" geven de meeste respondenten aan in het algemeen geen vooroordelen of discriminatie te ervaren op basis van hun leeftijd. Ook rapporteren alle mannelijke respondenten net als de Nederlandse homo-mannen negatieve bejegeningen door jongeren in het homo-uitgaansleven. Ze worden er vies bekeken en krijgen soms denigrerende opmerkingen te horen.

Je moet als 40-jarige, ik zal het iets extremer stellen, als 50-jarige eens naar de Red and Blue gaan. (...) Je wordt er buiten gekeken. (Julien)

(...) zo gauw je als oudere binnenkomt, waar dat er overwegend jongeren zijn, word je vreselijk vies bekeken. Dan zeggen ze : "Wat komt die ouwe hier doen?". (Sooi)

Dit heeft volgens hen te maken met de jongerengerichtheid van het homo-uitgaansmilieu. Het is als oudere moeilijk om toegang te krijgen tot deze 'jongerencultuur'.

(...) op een zekere leeftijd ben je binnen dat milieu afgeschreven. (...) eens in de 30, 35 ga je in die homo-wereld fel achteruit. (Ferre)
(...) omdat je waarschijnlijk te weinig kaas gegeten hebt van die cultuur die daar heerst. Hoe moet ik mij daar gedragen? Dat is toch een erg gesloten wereldje, hoor. (Julien)

Eén man die uitgaat in het leer- en SM-milieu zegt er, in tegenstelling tot het reguliere homo-uitgaansleven, niet op leeftijdsgebonden vooroordelen of discriminatie te stuiten. Dit heeft volgens hem te maken met de ondervertegenwoordiging van jonge mensen en een grotere tolerantie binnen die subcultuur.

Nu is het zo dat je binnen het (...) milieu weinig heel jonge mensen vindt. Dat begint vanaf eind van de 20, het gros is tussen de 35 en de 50. Maar iemand die 70 jaar oud is, daar wordt niet speciaal naar gekeken. (...) Die wordt daar absoluut geaccepteerd en helemaal binnen het kader opgenomen. (Jan)

De meeste mannelijke respondenten komen niet (meer) of slechts sporadisch in het homo-uitgaansmilieu. Enkele mannen zeggen uitgaansgelegenheden waar oudere holebi's welkom zijn, te missen.

(...) Men moet ontmoetingsplaatsen creëren waar dat ook oudere holebi's welkom zijn. (Sooi)
(...) wij dansen graag, (...) maar wij krijgen er de kans niet toe. En zoiets voor oudere homo's bestaat niet. Dat is een gebrek. (Ferre)

Er bestaan minder (commerciële) uitgaansgelegenheden voor lesbiennes. De meeste vrouwelijke respondenten woonden één of meerdere keren een vrouwenfuij bij, waarop lesbiennes van diverse leeftijden aanwezig waren. Ze ervoeren er geen agistische attitudes. Eén vrouw schrijft dit toe aan het gemak waarmee lesbiennes met mensen van uiteenlopende leeftijden omgaan.

Leeftijdscriminatie lijkt beperkt te blijven tot het homo-uitgaansleven. Er bestaat mogelijk een samenhang met het fenomeen van 'versnelde veroudering'. Noch homoseksuelen noch lesbiennes maken gewag van leeftijdsgebonden negatieve attitudes of gedrag binnen het holebi-verenigingsleven.

4.1.1.3 Negatieve anticipatie en geïnterioriseerde homofobie

We gingen na hoe de respondenten hun holebi-zijn beleefden en of ze wel eens gevoelens van geïnterioriseerde homofobie en negatieve anticipatie ervaarden. We probeerden hierbij de drie dimensies van holebiseksuele beleving aan te raken: identiteit, verlangen en gedrag.

- *Toegekende belang aan de holebi-identiteit*

We peilden in de interviews naar het belang dat de respondenten hechten aan hun identiteit als holebi en stelden een verschil vast naargelang het geslacht. Vrouwen beschouwen hun lesbische identiteit eerder als bijkomend ('ik heb toevallig een seksualiteit die zich beter voelt met een vrouw', 'ik vergeet meestal dat ik lesbisch ben', 'een punt dat erbij komt', 'ik ben gewoon een vrouw die voor een andere vrouw is') en benadrukken vooral hun identiteit als vrouw. Wel schatten de 'late' ontdekkers het belang van lesbisch-zijn groter in. Mannen zijn veel meer geneigd het belang van hun homo-identiteit te onderstrepen ('ik ben fier om homo te zijn', 'ik voel mij 100% homo', 'ik ben homo en ik laat dat ook zien'). Wel zegt één man, die recent zijn coming out deed, dat hij zijn homo-zijn beschouwt als 'een instrumentje dat je inbouwt in je identiteit op dezelfde manier als mannelijkheid in je identiteit is'. De plaats die het homo-zijn binnen de identiteit krijgt, lijkt niet erg te verschillen tussen de 'vroeg' en de 'late' ontdekkers.

- *Friends typologie*

We hanteren Friends typologie om de beleving van de holebi-identiteit en de eventuele vertaling in gedrag, evenals de evolutie daarvan bij de respondenten in kaart te brengen. Op die manier willen we zicht krijgen op de mate van geïnterioriseerde homofobie bij de oudere holebi's uit het onderzoek.

Alle respondenten, op één na, beantwoorden ten tijde van het interview aan het 'affirmative type'. Uit hun verhalen blijkt dat ze een positieve holebi-identiteit hebben

opgebouwd. Enkele respondenten engageren zich (nog steeds) om de zichtbaarheid van oudere holebi's te vergroten en eventuele knelpunten aan de kaak te stellen. Dit geldt voor één vrouw die haar engagement uit het verleden voortzet; bij de mannen lijkt vooral een recente coming out tot een actieve deelname aan het holebi-verenigingsleven bij te dragen. Eén vrouwelijke respondent leunt eerder aan bij het 'passing type'. Dit houdt in dat heteronormen uit haar jeugd een belangrijk deel van haar identiteit uitmaken en dat ze haar eigen holebiseksualiteit aanvaardt, maar slechts een marginale positie inneemt. Het onderzoek is vertekend op het vlak van het 'stereotypic type', dat niet in de steekproef voorkomt. Wel geven verschillende respondenten aan ooit een 'stereotypic' fase te hebben doorgemaakt.

Hoewel de respondenten uiteindelijk tot een affirmatieve opstelling komen, blijkt uit het relaas van de helft van de oudere holebi's dat ze op een bepaald moment in hun leven beantwoordden aan de kenmerken van de twee andere types : 'stereotypic' en 'passing'. Een eerste en grootste groep respondenten, vijf vrouwen en drie mannen, geeft echter aan dat ze vanaf de ontdekking van hun holebi-identiteit een affirmatieve houding aannamen. Ze zetten allen hun holebi-identiteit en het daaraan gekoppelde verlangen om in gedrag door holebiseksuele contacten of relaties aan te gaan.

Bij deze groep is de positieve identiteit bij sommigen erg solide, wat niet wegneemt dat onzekerheid over de maatschappelijke positie wel eens de kop opsteekt.

Dat geneerde me niet. Dat, dat heeft me nooit gegeneerd dat ik zo liever was dan iemand anders. (...) Ik heb mezelf nooit vies gevonden omdat ik lesbisch was. (Hannah)

Ik heb daar de natuurlijke problemen mee gehad (...) Het is, denk ik, veel gemakkelijker, ook in je jeugd, wanneer je gewoon hetero bent. Heel de wereld om je heen is hetero. Je volgt gewoon het patroon. Als je dan voelt dat je daar niet in past, heb je het daar wel moeilijk mee (...) Maar ik heb daar nooit schuldgevoelens over gehad. (...) Ik ben gewoon tot de constatacie gekomen dat ik homo was en ik heb het daar nooit lastig mee gehad, hè. Ik vind mezelf dus niet 'seksueel verkeerd gelopen'. (Sooi)

Een aantal respondenten ziet zijn of haar initieel positieve identiteit zwaar op de proef gesteld door interventies van buitenaf, maar slaagt erin deze weer op te bouwen.

Ik heb dat nooit erg gevonden tot de dag dat ik op internaat buiten gegooid ben, want toen was mijn wereld stuk natuurlijk. (...) De opname in die privé-kliniek heeft me helemaal verward. Ik had die periode beter nooit gekend. Daarvoor was ik heel goed. Dat heeft mij onzeker gemaakt. (Marie)

{Als jong meisje} was ik verliefd {op meisjes} en ik vond dat heel mooi. Ik kon niet begrijpen dat dat niet mocht of niet normaal was. Ik vond dat gewoon natuurlijk (...) Later {tijdens mijn huwelijk} heb ik dan een relatie gehad met een vriendin en toen dat uitkwam, was dat een groot drama (...) Dan hebben we toch een huwelijks crisis gehad. (...) Ik heb toen psycho-therapie gevolgd. (...) Dat was heel moeilijk, ik ... Ik dacht toen gek te worden. (Fiene)

Bij enkele geïnterviewden wordt de affirmatieve opstelling voorafgegaan door een crisis, die uiteindelijk leidt tot de ontdekking van de holebi-identiteit. Ook zij zetten hun identiteit en verlangen om in gedrag.

Dan heb ik verschillende jaren geworsteld met een depressie. (...) Ik heb heel goede begeleiding gekregen en dan zijn een aantal puzzelstukjes in elkaar gevallen, vooral in verband met vrouwen, dat ik vrouwen heel graag zag : (...) ik ben zo, ik mag zo zijn (...) En daar was ik heel gelukkig en heel rustig mee. (...) Dat wordt me niet meer afgepakt. (Beate)

Een jaar voordat we gescheiden zijn, had ik een depressie en ben ik een paar weken thuis geweest. Toen had ik het gevoel van 'hier klopt iets niet', maar niet wetende wat ... (...) Uiteindelijk heb ik beseft wat ik jarenlang gemist had. (...) Dan heb ik mijn lastige periode gehad, want dat kon niet dat ik dat was, dat ik zo was, en dat ik daardoor zoveel kapot gemaakt had. (...) Dat heeft niet lang geduurd, totdat ik het tegen iedereen heb kunnen vertellen, (...) dat ik op mannen viel in plaats van vrouwen en een keer dat voorbij was, was dat ook het gevoel. (...) Ik kan het soms nog moeilijk hebben, niet dat ik homo ben, maar wat ik achter gelaten heb, dat wel. (Ferre)

Een aantal respondenten evolueert gaandeweg van een 'passing' instelling naar een affirmatieve houding. Deze respondenten zijn zich bewust van hun holebi-identiteit en accepteren deze ook, maar proberen door te gaan voor hetero. Geen van deze geïnterviewden zet tijdens zijn of haar dubbellevens identiteit en verlangen om in gedrag.

Het niet aanknopen van holebiseksuele contacten of relaties is een bewuste keuze of een noodzaak, omdat de mogelijkheid zich niet voordoet. In het laatste geval treedt soms frustratie op.

Ik ontdekte op vrij jonge leeftijd dat ik gevoelens had voor vrouwen (...), maar ik durfde er niet bij stil te staan. (...) Met 21 jaar ben ik dan getrouwd, omdat ik de aanhang niet had. (...) Als ik op dat moment een lesbienne had gekend waar dat ik vragen aan kon stellen in verband met lesbisch zijn, waarbij ik terecht kon, was ik nooit getrouwd. (...) Na dertien jaar huwelijk heb ik dan gezegd: "Dat gaat niet meer. Ik wil mijn eigen weg gaan, maar dan als lesbienne". (...) Ik voel me nu gelukkiger dan vroeger. (...) Vroeger had ik precies een strop rond mijn nek, ik kon niet doen wat ik wou, ik voelde me gefrustreerd. (Marte)

Toen ik die fameuze nacht die Aha-erlebnis had, heb ik eigenlijk op hetzelfde moment twee heel belangrijke beslissingen genomen: een goede en een hele slechte. De goede was 'Je zult niet trouwen, want je hebt een vrouw uiteindelijk niets te geven'. (...) De tweede beslissing die ik genomen heb – en dat moet je helemaal kaderen in mijn opvoeding, in de sociale situatie waarin ik zat - 'Ja, met een man naar huis komen, dat is uitgesloten'. (...) Al de normen van thuis uit zaten in mijn lichaam op dat ogenblik. (...) Ik stelde dat niet in vraag. (...) Ik heb een heel stuk van mijn leven een dubbelleven gehad. Ik ben een vreemdeling geweest in een vreemd land. Een homo die geleefd heeft (...) in een heterowereld, maar mijn identiteit, dat was homo. (...) Nu leid ik geen dubbelleven meer en dat is een meerwaarde. (...) Het maakt je leven eenvoudiger en congruenter, want je hoeft maar met één soort persoon in jezelf rekening te houden. (Julien)

Bij een laatste groep van geïnterviewden is de 'stereotypic' houding, die uitmondt in een affirmatieve opstelling, het uitgangspunt. Eén respondente beantwoordt actueel aan heel wat kenmerken van het 'passing' type.

Twee mannen doorlopen opeenvolgend de stadia 'stereotypic', 'passing' en 'affirmative'. Beiden gaan relaties aan met personen van hetzelfde geslacht terwijl ze naar de buitenwereld toe - de hetero-partners zijn wel op de hoogte - een hetero-leven leiden.

Ik had mijn eerste vriendje op 17 jaar. (...) Je maakt dat mee, maar je wilt dat niet zeggen, zeker in die periode niet, in de jaren '50. Dus je vecht tegen je eigen

... (...) Al wie homo was, werd als een 'vuilaard' bekeken. Dat was onze, de mentaliteit van de de mensen vroeger. En wij voelden ons ook zo. Ik was heel blij op mijn 24 jaar, omdat ik dacht van de jongens af te zijn, want ik had nu een vrouw. (...) Je krijgt geen keuze. Die maatschappij drumt u naar die trouw. (...) Ik was kwaad op de maatschappij, dat ik op een verkeerd been gezet was, door mijn eigen fout natuurlijk, maar toch. (...) Dan heb ik mijn huidige partner leren kennen en ik heb dat bekend aan mijn vrouw. (...) Van mijn leeftijd, toen in de tijd, was er niemand die daar fier op was. Ik ben de eerste die er fier op is {homo te zijn}. (Rist)

Ik heb met mijn homoseksualiteit lange tijd niets gedaan en dat heeft twee redenen gehad : ten eerste, katholiek onderwijs, waar dus hel en verdoemenis werd uitgeroepen over alles wat daarmee verband hield. En ten tweede, een feit dat op mij een enorme indruk gemaakt heeft, is dat mijn vader eens thuisgekomen is (...) en zei : "Als er daar iemand mee thuis komt, dan sla ik hem het hoofd in". (...) Ik ben dan getrouwd geweest op 22 jaar (...) omdat dat voor mij een kans was om thuis op een legale manier buiten te geraken. (...) Ik ben voor mezelf tot de constatacie gekomen dat ik nooit naar de vrouwen keek, altijd naar de mannen. (...) Dan ben ik naar een bijeenkomst voor gehuwde homo's geweest en dat is mijn redding geweest, daar ben ik enorm goed opgevangen. (...) Het heeft dan nog 9 maanden geduurd voordat ik het aan mijn echtgenote gezegd heb. (...) Ik heb van mijn vrouw de ruimte gekregen om de nodige stappen te zetten in die wereld. (...) Na een heel weekend tussen de mannen te hebben gezeten, moest ik terug die omschakeling maken naar die hetero-status. Dat was wel heel moeilijk. (...) Ik ben sinds vorig jaar gescheiden. (...) Ik ben maar echt beginnen leven vanaf dat ik daar voor uit gekomen ben. (...) Dus nu eigenlijk de laatste 3, 4 jaren kan ik echt zeggen dat ik gelukkig ben en dat ik mij goed in mijn vel voel. (Jan)

Eén vrouw evolueert van een stereotiepe snel naar een affirmatieve opstelling, terwijl een andere respondente wel loskomt van eerstgenoemde houding, maar een dubbelleven blijft leiden.

Ik heb dat heel moeilijk gevonden, want ik wilde net als mijn moeder een man, huisje, tuintje, kindjes ... (...) Ik voelde mij dus werkelijk niet gelukkig met dat anders zijn. (...) Dan ben ik naar een uitgaansgelegenheid voor holebi's gegaan. Ik zag die vrouwen samen en ik vond dat niet normaal. (...) Langzamerhand ben ik

me er echt goed beginnen voelen en ook een beetje beginnen flirten met vrouwen.

(Olivia)

Op mijn 14 jaar, geloof ik, ontdekte ik dat ik gevoelens had voor meisjes. Dat was geweldig moeilijk, dat was geweldig moeilijk, dat blokkeert u volledig. (...) (I : heeft u uiteindelijk kunnen aanvaarden dat u lesbisch bent ?) Pfff, ik kan het niet veranderen, hè. (I : U was liever anders geweest ?). In mijn tijd toch, moest ik nu jong geweest zijn ... (...) Ik zou niet weten hoe dat ik met die mensen {lesbiennes} moet omgaan. (...) Ik leid gewoon mijn leven, maar het is wel geweldig geremd. Ik bloei niet open. (Elise)

Alle respondenten, op één na, beantwoorden dus aan de kenmerken van Friends 'affirmative' type. De helft van de geïnterviewden geeft wel aan in de loop van zijn of haar leven een 'stereotypic' en/of 'passing' houding te hebben aangenomen. Bij degenen die op een bepaald moment in hun leven een stereotiepe houding aannamen, lijken slechts enkelen gevoelens van geïnterioriseerde homofobie te hebben. Wel zijn de heteronormen die ze van thuis uit mee krijgen richtinggevend voor de manier waarop ze al dan niet vorm geven aan hun holebi-identiteit : het verdringen van holebiseksuele gevoelens, het aangaan van een huwelijk, het a fortiori uitsluiten van een holebi-relatie, ... enzovoort.

In wat volgt gaan we na of, en in welke mate de respondenten open zijn over hun seksuele voorkeur en negatief anticiperen. Afgaande op Friends typologie verwachten we dat de meeste respondenten relatief open zijn over hun holebi-identiteit, aangezien ze aangeven deze op affirmatieve wijze te beleven. Hiermee samenhangend gaan we ervan uit dat de respondenten weinig negatief anticiperen.

- *Openheid over holebiseksualiteit*

Bij het merendeel van de respondenten vinden we over het algemeen impliciete openheid over hun holebi-zijn terug. Dit houdt in dat ze hun seksuele voorkeur niet verborgen houden, maar zich ook niet uitgesproken als holebi profileren.

Ik heb geprobeerd daar een middenweg in te vinden. Ik heb het nooit van de daken geschreeuwd dat ik lesbisch ben. (Lea)

Verzwijgen zal ik het niet. (...) Ik vertel dat al, ja. Ik zeg nu niet dat ik hier met een vaandel loop te zwaaien, maar als iemand mij vraagt bijvoorbeeld (...) : “Ben je getrouwd geweest?”. Dan zeg ik : “Nee, maar ik heb wel 32 jaar met een man samengewoond”. Dat vind ik wel belangrijk, dat ze onmiddellijk weten wie ze voor zich hebben. (Kamil)

Twee geïnterviewden, een vrouw en een man, geven aan zich door hun uiterlijk (kleding, symbolen die naar de holebi-beweging verwijzen) en/of door hun engagement in het holebi-verenigingsleven voortdurend als homo of lesbienne te ‘outen’. Zij zijn expliciet open over hun seksuele voorkeur.

Kijk naar mijn horloge en ketting {twee ineengestregelde vrouwsymbolen}, de sticker vanachter op mijn auto. (I : Dat zijn symbolen die echt wel heel zichtbaar zijn ?) Die wil ik ook. (...) Ik ben in de gemeente opgekomen als lesbienne bij (...) met de laatste verkiezingen. (...) Wij zijn allemaal met grote foto’s van homo’s en lesbiennes zo naar buiten gekomen. (Marie)

(I : Weten je burens dat je homo bent ?) Ze zullen het ook wel zien, hè. Het hangt op mijn auto. Je moet al stekeblind zijn om het niet te zien. (Jan)

Slechts twee respondenten, beiden vrouw, zeggen actueel veeleer gesloten te zijn over hun holebi-identiteit. Zij houden hun seksuele voorkeur actief verborgen. Dit hangt samen met gevoelens van negatieve anticipatie.

Ik had mezelf voorgenomen : als ik ander werk heb, zeg ik het tegen niemand meer. Ik zeg het zelfs niet op cursussen, ik zeg het nergens meer ! (I : Die geslotenheid is er dan niet alleen met betrekking tot werk, maar ook op straat, in je woonomgeving, ... ?) Ja. (...) Op straat durf ik de hand of de arm van mijn partner niet vast te pakken. (Emma)

(I : Bent u open over het feit dat u lesbisch bent ?) Nee, nee, absoluut niet. Neen. (...) Daar praat ik niet over. (Elise)

Ongeveer de helft van de respondenten zegt niet noemenswaardig veranderd te zijn in de omgang met openheid. Een terugschroefing van openheid op een specifiek levensdomein of meer algemeen komt enkel bij vrouwen voor. Verschillende mannen komen in toenemende mate uit voor hun geartheid, terwijl dit slechts voor één vrouw het geval is.

Een afname van openheid kan te maken hebben met een afbouw van engagement in het holebi-verenigingsleven, met negatieve anticipatie ten gevolge van een discriminatie ervaring of met geslotenheid vanwege de partner.

In die tijd dat ik actief was {binnen de vrouwen- en holebi-beweging} was het voor mij wel heel belangrijk om naar buiten toe te komen. Maar toen vond ik het ook echt nodig, omdat ik discriminaties genoeg rondom mij zag, die ik nu niet meer zo zie. (Fiene)

Ik was in die periode gewoon van te zeggen {tegen cliënten op werk} : "Ik leef samen met een vriendin". (...) Dan begon het, hè, die hebben mij het leven zuur gemaakt, verschrikkelijk. (...) Ik was daar zo door getraumatiseerd dat ik mezelf had voorgenomen : (...) ik zeg het nergens meer ! Dus, ik probeer dat te verstoppen, ik praat er niet over. (...) Ik was een echte knuffelaar, maar ik ben dat echt afgeleerd. (Emma)

Als ik bij haar moeder kom, moet ik opletten dat ik niet 'schat' zeg, bijvoorbeeld. Al die kleine dingen, zoals haar vast nemen of een kus geven. Dat kan daar gewoon niet meer. (Marie)

Verschillende respondenten werden meer open over hun seksuele geaardheid nadat ze hun coming out deden en daarmee hun dubbellevens afsloten. Ze gingen samenleven met een partner van hetzelfde geslacht of engageerden zich binnen de holebi-beweging. Ook het met pensioen gaan verschaft voor sommigen meer vrijheid om open te zijn.

Voor dat ik mijn partner leerde kennen hing ik dat niet aan de grote klok. (Kamil)
Moesten ze mij nu zeggen : "Ik heb de indruk dat je lesbisch bent", dan zou ik zeggen : "Ja, goed gekeken" of "Ja, je hebt gelijk". (...) Vroeger had ik waarschijnlijk gezegd : "Hoe komt u daarbij ?" (verbaasde toon). (...) Je kunt ook denken : 'Wat kan mij dat nu bommen ? ik ben op pensioen, ik heb niets meer te verliezen in feite'. (Hannah)

We vermoeden dat de mate waarin oudere holebi's stereotiepe denkbeelden over holebiseksualiteit trachten aan te pakken een indicatie is van openheid.

De meeste respondenten voelen zich momenteel niet (meer) geroepen om in organisatieverband eventuele knelpunten van (oudere) holebi's aan te kaarten en op te lossen. Wel geven ze bijna allemaal aan in interpersoonlijke contacten op negatieve beeldvorming en vooroordelen te reageren. Hoewel verschillende respondenten zich in het verleden engageerden binnen de holebi-beweging, nemen slechts enkelen deze activistenrol nog op. Dit neemt niet weg dat ze het belang van lobby-activiteiten onderschrijven.

Ik heb dat niet in mijn karakter om op de barricades te gaan staan, maar daarentegen kan ik wel mensen het vuur aan de schenen leggen in mijn privé. (...) Als ik nu in gesprek ben en er zou iemand iets negatiefs over homo's zeggen, dan zou ik er voor opkomen en desnoods uitkomen voor wat ik ben. (...) Maar er moeten er zijn die op de barricades gaan staan ook. (Lea)

- *Negatieve anticipatie*

De meeste respondenten zeggen dat de verwachting van negatieve ervaringen op basis van hun holebi-zijn niet leidt tot het bewust vermijden van of het bewust opzoeken van bepaalde situaties, personen en settings. Uit de ervaringen van een enkeling komt negatieve anticipatie in het verleden naar voren.

Ik zal er niet speciaal voor rond gaan. (...) Ik heb niet zoiets van : 'Ik heb er schrik van'. Ik ga wel direct door. (...) Als het kan zal ik ze proberen te vermijden, maar als het niet gaat, ga ik er ook geen straatje voor rond. Dan gaan we er dwars door. (Marte)

Ik denk niet dat wij ons weggehouden hebben van plaatsen ... Neen. (Jef)

Slechts enkele geïnterviewden rapporteren dat ze één of meerdere settings bewust ontwijken. Het betreft specifieke settings of activiteiten als een ouderenvereniging, een vormingscentrum of informele personeelsevenementen. Soms is negatieve anticipatie een algemene houding die zich uitstrekt over meerdere omgevingen. Bij deze geïnterviewden bestaat een duidelijke samenhang tussen geslotenheid en negatieve anticipatie.

Ik kaart verschrikkelijk graag. Ik zou hier naar het kaarthuis kunnen gaan. (...) Waarom doe ik dat niet ? Omdat je daar tussen die mannen zit. Ja, dat is de kwestie, hè. (...) Dan heb ik het moeilijk. (...) Ik kan bijvoorbeeld niet gaan

zeggen tegen die mannen : “Die ‘van ons’ maakt soep, je kunt je niet inbeelden wat voor goede”. Neen, ik ga niet zeggen : “Mijn vriend, die eet graag soep” in die middens. Nog niet, hè, pas op : de evolutie gaat door. Maar niet bij die personen van mijn ouderdom. Die hebben geweldige problemen op dat gebied. (Staf)

De klassieke cursussen die ik volg, daar moet ik toch zien wat ik zeg. (...) Ik probeer alle sociale contacten met collega’s te mijden omwille van stomme vragen die gesteld worden. (...) Ik vind het frustrerend om overal alleen naar toe te gaan en ik wil niet met haar {partner} er naartoe, want dan komt er zeker commentaar achter mijn rug. (Emma)

Ik kom wel goed over bij mensen en zo, maar je voelt ergens ... Ja, enfin, misschien is het maar een idee. Ik weet het niet. (...) Je beschermt jezelf toch altijd doordat het niet gemakkelijk geweest is, hè. (...) Ik moet toch altijd afstand nemen, toch probeer ik altijd afstand te nemen. (...) Ik let op en luister goed naar wat er gezegd wordt. (...) Dat ik mezelf zo bescherm komt natuurlijk ook door mijn opvoeding en mijn jeugd. (Elise)

Ook rapporteren een paar respondenten, vooral mannen, dat ze pro-actief optreden. Dit houdt in dat ze die omgevingen, waar ze negatieve attitudes verwachtten, opzoeken om problemen te vermijden.

Ik heb mij ook altijd voorgehaast, hè. Bijvoorbeeld, mijn kinderen werden groter en die begonnen met een lief. Als ze zo’n 2, 3 maanden een lief hadden, dan ging ik naar die ouders en dan zei ik wie ik was. (Rist)

Als ik in een situatie terecht kwam, bijvoorbeeld op mijn werk, waar nieuwe mensen binnenkwamen (...) dan heb je altijd vriendschappelijke collega’s die zeggen : ‘Hij is ‘zo’’. Wel, als die dan binnenkwamen, dan ging ik daar rap eens een koffie mee drinken en zei ik : “Kijk, ik zeg het je liever zelf : ik leef samen met een man”. (Kamil)

Neen. Neen, heel doelbewust niet. En dan zal ik eerder provocerend te werk gaan dan dat ik echt ... (...) Ik krijg dan ook wel tegenreactie, maar heb dan ook mijn antwoord klaar. Ik bedoel, dan doen zij daar uiteindelijk mee wat ze willen. (Jan)

4.1.1.4 Beleving van het ouder worden

We vroegen aan de respondenten hoe ze het ouder worden beleven. Hierbij gingen we na in welke mate ze het ouder worden als voortgaande groei, sociaal verlies en fysiek verlies ervaren. Ook gaan we in op Friends theorie van 'successful aging' bij oudere holebi's en bij het fenomeen van versnelde veroudering.

- *Voortgaande groei, sociaal verlies en fysiek verlies*

Verschillende respondenten gaven aan zich nog niet oud te voelen. De respondenten kenden vooral voordelen toe aan het ouder worden. Zo haalden heel wat geïnterviewden aan dat ze het als een voortgaande groei beschouwen ('meer relativiseringsvermogen', 'meer kennis', 'niet meer zo ongeduldig', 'beter in staat om grenzen af te bakenen'). De meesten beschouwden het fysieke verlies als een nadeel ('fysiek op je plaats gezet worden', 'aftakeling', 'minder goed slapen'). De ervaring van veroudering als sociaal verlies kwam niet spontaan ter sprake. Bij de bespreking van de sociale omgeving (Zie: 4.2.1.1) zal blijken dat een drastische inkrimping van het persoonlijke netwerk met het ouder worden bijna niet voorkomt.

- *Succesvol ouder worden*

Alle respondenten, op één na, vertonen kenmerken van Friends 'affirmative older lesbian and gay people'. Dit type is tot een positieve constructie gekomen van zijn holebi-identiteit en is daardoor beter sociaal uitgerust bij het ouder worden. In de interviews kwam aan bod hoe de respondenten het ouder worden beleven en welke factoren daarbij een rol spelen. Zijn 'crisis competence', genderroldoorbrekend gedrag en een efficiënt netwerk troeven in de oude dag zoals Friend (1991) betoogt? Of, is het eerder stigmamanagement dat bijdraagt tot een succesvolle veroudering zoals we bij Lee (1987) terugvinden?

De meerderheid van de geïnterviewde lesbiennes verklaart zich helemaal niet tot enigszins niet akkoord met de stelling dat 'de belasting van het ouder worden groter is voor holebi's dan voor hetero's'. Enkele vrouwen merken op dat deze uitspraak niet voor hen persoonlijk geldt, maar wel beantwoordt aan het profiel van bepaalde holebi-ouderen in kwetsbare posities. Bijvoorbeeld, alleenstaande lesbiennes vanaf 65 jaar die financieel niet sterk staan of homo-mannen zonder vaste partner of kinderen die hun seksuele behoefte niet meer kunnen invullen.

(...) gezien mijn entourage gaat dat voor mijn oude dag eigenlijk niet zozeer een probleem zijn. Maar voor andere lesbiennes die helemaal alleen staan is het wel een heel groot probleem. (...) De meeste vrouwen hebben spijtig genoeg altijd met zijn tweeën in een ghetto geleefd en waren naar de buitenwereld niet vaak te zien. Als er een wegvalt, door wat dan ook, dan staat die andere daar. (...) Veel van {die} vrouwen zijn getrouwd geweest, zijn gescheiden (...), maar hebben eigenlijk nooit een carrière opgebouwd. (...) Ik heb het over de vrouwen die nu 65, 70 zijn (...) de oudere generatie. (Marie)

Over het algemeen, oude vrouwen, zijn bijna allemaal ooit gehuwd geweest en hebben kinderen. Kinderen geven heel veel. Zonder kinderen zou ik niet weten hoe ik het zou moeten doen. (...) Dus die kinderen - een vrouw heeft dat misschien nog meer nodig, maar ik denk een man ook. En ik denk dat mannen heel eenzaam zijn als ze ouder zijn. (...) Waarom? Omdat alles daar ook veel meer rond de seks draait. En als dat dan voorbij is, wat schiet er dan nog over? (Fiene)

De mannelijke respondenten wijzen deze stelling allen, op één na, af. De alleenstaande man die akkoord gaat met deze stelling verwoordt in de loop van het interview een 'zekere onvrede' omdat hij zijn behoefte aan intimiteit en seksualiteit niet meer beantwoord ziet.

Die reële behoefte die blijft bestaan, ook als je ouder wordt! En je moet die telkens aan de kant schuiven. Goed, die behoefte is in frequentie veel minder dan bij jongere mensen. Die behoefte is in intensiteit allicht minder dan bij jongere mensen. Maar die behoefte verdwijnt niet! En daar kan niet meer aan voldaan worden. Dus komt daar door het ouder worden, een zekere onvrede en de behoefte die ik hier aanhaal is de behoefte aan seksualiteit. (Sooi)

Desalniettemin komen een aantal achterliggende factoren van 'successful aging' in de interviews aan bod. Zo zeggen verschillende respondenten dat de halebigerelateerde crises die ze meemaakten hun gesterkt hebben.

We hebben wel een harder leven gehad, hè, moeilijker. Je moet wel vechten, en ja, dat vechten, dat heeft ook zijn voordelen: je kunt je mannetje staan - zoals ze zeggen. (Fiene)

Ik heb een enorm aanpassingsvermogen en een zekere intuïtie ontwikkeld. (Kamil)
Ik was vroeger heel terughoudend en schuchter, zelfs verlegen. Door mijn coming out ben ik daar wel sterker in geworden. (Jan)

Enkele geïnterviewden wijzen er ook op dat genderroldoorbrekend gedrag doorheen de levensloop bijdraagt tot een grotere zorgzelfstandigheid op latere leeftijd.

Ik heb de stellige indruk, hetero-mannen ze trouwen, huis, tuin, keuken. En je ziet – niet alleen in hun fysieke verschijningsvorm, hè, maar je ziet - ze zo wegzinken. (...) In onze sociale levensloop bestaat er een hele cultuur rond hetero's, en dan meer bepaald het gezin (...), dingen waar dat je je makkelijk in kunt settelen. Dingen die homo's niet hebben. Ik heb geen vrouw, maar ik houd mij wel bezig met de boekhouding van dit huishouden, hè. Als ik dat niet doe, ben ik overmorgen failliet. Ik moet koken, hè, en ik moet interesse hebben om te koken, want heb ik het niet dan heb ik geen eten. Ik denk dat je zo 100 000 voorbeelden kunt geven. (Julien)

De meeste van ons hebben dan toch ook nog werk en zo, terwijl de meeste hetero's van mijn leeftijd niet meer werken, hè. (...) Zolang als dat je zelf je verantwoordelijkheden niet moet opnemen, wat toch nog heel veel vrouwen, heterovrouwen van mijn leeftijd, niet doen. Als er een probleem is, schuiven ze het door naar die man, of naar de loodgieter of de electricien of weet ik veel. (...) Wij krijgen wel papieren binnen die we moeten invullen, hè, en die we niet op de bureau van onze echtgenoot kunnen leggen. (Emma)

Een slecht functionerend netwerk kan een hypotheek plaatsen op een gelukkige oude dag. Enkele respondenten wijzen op het belang van contact met kinderen, een partner en gevoelsgenoten om eenzaamheid tegen te gaan. Ook een financieel precaire situatie kan de levenskwaliteit bij het ouder worden bezwaren. Vooral vrouwen geven aan moeilijk te kunnen rondkomen.

Oudere dames wier relaties gebroken zijn (...) die gaan de holebi-vereniging uiteindelijk nodig hebben voor hun oude dag. (Marie)
Ik denk dat voor homo's veel sneller de volledige sociale isolatie optreedt. Dat dat veel sneller kan gebeuren dan voor hetero's, (...) omdat de mensen die je kent niet groot in aantal zijn. (...) Neem maar dat je bijvoorbeeld fysiek niet meer uit de

voeten kunt en je goede vrienden wonen in Amsterdam, Hamburg, Parijs. Tja, die gaan ook niet komen vragen : "Hoe gaat het met je ?". (Jan)

Diverse respondenten gingen in bepaalde fases van hun leven strategisch om met de openheid over hun seksuele voorkeur. Eén geïnterviewde hield het stigmamanagement consequent vol gedurende haar leven. Zij beantwoordt als enige respondent niet aan de kenmerken van het 'affirmative' type. Lee's (1987) bewering dat stigmanagement tot een succesvolle veroudering leidt, lijkt in dit geval niet te kloppen. Enkele bevroegden geven aan dat het niet meer open kunnen zijn over hun seksuele voorkeur hun levenskwaliteit negatief zou beïnvloeden. Ze denken dat dit het geval is binnen zorginstellingen voor ouderen.

Als we later naar een tehuis moeten, zitten we weer gevangen in feite, kunnen we ook niet doen wat we willen. (Elise)

Ik denk dat er nu in rusthuizen nog niet echt holebi's zijn. (...) Ik hoop dat als we moeten gaan, dat we toch ook eens een keer omringd worden door mensen zoals wij en dat we niet weer een kant moeten wegduwen om gewoon te zijn. (Olivia)

- *Accelerated aging*

De lesbische respondenten schrijven het fenomeen van 'versnelde veroudering' noch aan zichzelf nog aan andere lesbiennes toe. Wel merken enkele vrouwen op dat homo-mannen onderhevig zouden zijn aan dit verschijnsel. Ze veronderstellen dit omdat uiterlijkheid volgens hen een belangrijkere rol speelt in de homo-wereld.

Mannen hebben dat, maar vrouwen hebben dat echt niet. (...) Oude homo's doen veel meer aan hun uiterlijk dan oude lesbiennes. Veel meer. (Marie)

Alle mannelijke respondenten geven aan agisme te ondervinden in het homo-uitgaansleven en zich daardoor wel eens afgeschreven te voelen. Uit de interviews kunnen we niet opmaken of homo-mannen zich ook sneller oud voelen. Het is echter niet ondenkbaar dat ervaringen van leeftijdsdiscriminatie dit gevoel in de hand werken.

Uiterlijkheid speelt –ik weet niet hoe dat is voor vrouwen, ik moet oppassen wat ik zeg. Maar bij een homo-man is het in ieder geval precairder dan voor een hetero-

man. Ik denk dat als je die zelfde vraag zou stellen aan een hetero-vrouw, dat je het zelfde antwoord krijgt als van een homo-man. Waarom ? Omdat de eis die men stelt aan uiterlijkheid, ook voor een hetero-vrouw op leeftijd, nog belangrijk is, denk ik. Voor homo-mannen ook. (...) Hoe goed zie je er nog uit ? (...) Een hetero-man in een huwelijk, ik denk dat die langer mee zal gaan. (Julien)

4.1.2 Levensloop

De respondenten vertelden hun levensverhaal. We staan stil bij de beleving van een aantal transitie momenten en besteden hierbij aandacht aan de impact van de holebiseksuele voorkeur. We gaan ook na of en op welke manier deze overgangsmomenten interageren met het moment van coming out. Op het einde van het interview stelden we een aantal overkoepelende vragen om zicht te krijgen op de rol die het holebi-zijn gespeeld heeft in het leven van de respondenten.

4.1.2.1 Transitie momenten

We bekijken hoe de respondenten hun coming out en anderen transitie momenten beleefden, zoals het moment waarop ze het ouderlijk huis verlieten, een gezin stichtten, hun kinderen uit huis zagen trekken, een echtscheiding doormaakten of partner verloren, met pensioen gingen en zorgafhankelijker werden.

▪ *Coming out*

Coming out, in de zin van het bekend maken van de holebiseksuele identiteit aan de heteroseksuele omgeving, kan een onderdeel zijn van een ruimere ontwikkelingsgebeurtenis, waarbij het individu zich bewust wordt van zijn holebi-identiteit en deze een plaats geeft binnen zijn persoonlijkheid.

Het besef holebiseksueel te zijn is voor de meeste geïnterviewden geen 'Aha-erlebnis', maar groeit gaandeweg door verliefdheden, seksuele experimenten, een gebrek aan affiniteit met het heteroseksuele relatiepatroon, lectuur die men doorneemt, ... enzovoort. Sommige respondenten zijn al snel vrij zeker over hun seksuele voorkeur, anderen maken een periode van twijfel door voordat ze hun gevoelens kunnen plaatsen.

De initiële ontdekking van holebiseksuele gevoelens doet zich bij de meeste respondenten op jonge leeftijd voor. Ongeveer de helft geeft aan tegen de leeftijd van 14 jaar te ervaren dat ze zich aangetrokken voelen tot personen van hetzelfde geslacht. De aanleiding hiertoe is meestal een verliefdheid of experimenteel (seksueel) contact met een leeftijdsgenoot op school of in de jeugdbeweging. Mannen lijken vaker contacten te hebben, terwijl vrouwen hun verliefdheid eerder op platonische basis beleven. Enkele mannen zeggen hun gevoelens bewust onderdrukt te hebben omdat ze niet aanvaard werden.

Ik was niet verliefd op jongens. Ik vond dat wel knap en zo, maar ik was daar niet echt verliefd op, op meisjes wel. (...) Dat was allemaal heel platonisch. (Fiene)

Ik was jaloers op mijn zus omdat zij bij haar lief op schoot mocht zitten. (...) Ik denk dat ik toen een jaar of zeven, acht was. (...) En toen ik dan iets ouder werd, 12 jaar, plechtige communie, wist ik het al ergens, maar ik onderdrukte dat. (Kamil)

Eigenlijk wist ik het al van mijn tien jaar. (...) Ik heb altijd liefjes gehad. (...) Dat bleef bij knuffelen en kussen. (...) Ik kende het woord ervoor niet. Ik wist, tja, 'ik houd van meisjes'. (Marie)

Ik wist heel vroeg dat ik homo was, zeer vroeg. (...) In het internaat zelf zijn dan de eerste contacten geweest. (...) Eigenlijk is dat dan een openbaring, hè. (...) Maar in die tijd was een homo, dat was een absoluut taboe. Dus wat werd er dan gedaan, ook door mezelf trouwens? 'Het zal wel over gaan'. En je gaat dat achter houden, hè. Je trouwt dan toch. (Staf)

Een aantal bevrageden wordt zich van zijn of haar holebiseksuele voorkeur bewust of ziet ze bevestigd doordat ze geen affiniteit voelen met het heteroseksuele relatiepatroon van hun leeftijdsgenoten. Het spreekt hen niet aan en ook als ze heteroseksuele contacten en relaties aangaan, ervaren ze deze niet als bevredigend.

Mijn vrienden begonnen allemaal te vrijen en te trouwen en ik bleef daar als enige achter (...) En toen moest ik beginnen na te denken over wat dat er met mij aan de hand was. (Lea)

In mijn klas was iedereen maar aan het praten over vriendinnetjes en aan het opscheppen. (...) En ik was altijd bezig over opera. Ik dacht : 'Waarom ben ik nu altijd bezig over opera ?'. (Julien)

Ik had een vriend (...), maar hoe inniger de verhouding werd, hoe minder dat het ging. (Olivia)

Ik heb nog een paar keer geprobeerd. Ik heb een paar lieven gehad. (...) Maar het kwam nooit tot echte intimiteit. (...) Rond mijn 22 ste wist ik het dan met zekerheid. Toen heb ik de vrouwen afgeschreven. (Sooi)

Enkele respondenten die zich op jongvolwassen leeftijd voor het eerst bewust werden van hun holebiseksuele gevoelens, gingen actief op zoek naar informatie daarover.

Ik denk dat het door te lezen is (...) dat je op den duur alle draadjes begint op te pikken en de linken te leggen. (...) Er was daar een weekblad en daar stond iets in over transsexualiteit. (...) En daar werd het woord homoseksualiteit ook in gebruikt en dat heeft mij aan het denken gezet. (Lea)

Ik kon bij niemand terecht, want dat bestond toen ik 24 was nog niet. (...) Dus dan ben ik op zoek geweest in bibliotheken om een boek te vinden. Dat vond ik ook niet. (...) Dan was er een winkeltje en ik zag daar een boek liggen, 'Lesbisch zijn'. Ik heb dat boek dan gekocht met heel veel schaamte om zelf iets te ontdekken. (Olivia)

De geïnterviewden die pas op latere leeftijd, tot de (her)ontdekking komen van hun holebi-zijn, maken vaak een crisis door waarbij ze beroep doen op psycho-therapeutische begeleiding of een holebi-gespreksgroep. Contact met gevoelsgenoten speelt voor de meeste respondenten, maar in het bijzonder voor degenen die pas laat hun holebidentiteit ontdekten, een belangrijke rol bij de bewustwording en zelf-aanvaarding van de nieuwe seksuele identiteit.

Eigenlijk is dat van in de puberteit onderdrukt, heel bewust onderdrukt (...). Dat dat besef heel sterk naar boven gekomen is, dat was eigenlijk rond 30-35 jaar. (...) Dan ben ik eigenlijk in een serieuze crisis terecht gekomen. (...) Dan ben ik heel toevallig te weten gekomen dat er een bijeenkomst was voor gehuwde homo's. Ik ben daar naartoe geweest en dat is een beetje mijn redding geweest. (Jan)

De aanleiding tot de ontdekking van holebiseksuele gevoelens verschilt sterk onder de respondenten. Behalve het feit dat mannen eerder dan vrouwen de neiging hebben om hun gevoelens te seksualiseren of te onderdrukken, komen er geen opvallende

geslachtsverschillen voor. Van de vroege ontdekkers zijn er meer vrouwen dan mannen die trouwen. Enkele mannen koppelen aan de ontdekking van hun holebiseksualiteit de beslissing vast om zeker nooit een huwelijk aan te gaan, terwijl bij vrouwen de toekomstige relatievorming een open vraag blijft. Hierboven zagen we al dat ongeveer de helft van de respondenten de ontdekking van zijn holebi-identiteit als relatief probleemloos ervaart en dat de anderen fases van een 'stereotypic' en/of 'passing' houding meemaken. Het bewustwordingsproces verloopt in het bijzonder moeilijk bij de 'laatbloeiërs' en mondt soms zelfs uit in een crisis waarbij begeleiding gezocht wordt.

Weinig geïnterviewden herinneren zich een specifiek moment waarop ze een heteroseksuele andere op de hoogte brachten van hun holebiseksuele voorkeur. De meesten deelden dit nooit expliciet aan iemand mee, hetzij omdat hun holebi-identiteit al op een andere manier bekend was (bijvoorbeeld, doordat ze geen heteroseksuele relaties aangingen of deze steeds mislukten, doordat ze gingen samenwonen met een partner van hetzelfde geslacht), hetzij vanuit een negatief anticiperen.

Eigenlijk, die echte coming out, naar mijn familie toe, heb ik niet moeten doen. We zijn daar samen ingerold. (RV4)

Om zo positief te zeggen "dat was mijn coming out" ? Neen. Ik heb dat vrij weinig weggestoken. Dat is vrij vlot gegaan. (Marie)

Dat was als ik met mijn partner ging samenwonen, hè. (Kamil)

Ik heb dat een paar keer geprobeerd (...), maar die mensen {ouders} kunnen niet mee, die zijn anti opgekweekt. (Rist)

De respondenten die een mededeling doen, nemen vaak eerst een vriend(in) in vertrouwen. De coming out naar de familie volgt meestal pas later.

Bij de ooit gehuwden deden de vrouwen vaak geen echte coming out naar de partner toe, hetzij omdat de relatie al verbroken was op het ogenblik dat ze hun lesbische identiteit ontdekten, hetzij omdat deze op de hoogte was van het holebiseksuele relatieverleden. De ooit gehuwde mannen (her)ontdekten hun homo-zijn op latere leeftijd en deelden dit wel aan hun echtgenote mee. Bij de ooit gehuwden verliep de coming out bij de vrouwen over het algemeen conflictueuzer dan bij de mannen, die hun ex-vrouw soms zelfs als bron van emotionele steun vernoemen. De vrouwen braken hun relatie af op het ogenblik

dat de kinderen nog jong waren en de kwestie van het hoederecht zich stelde, terwijl de meeste mannen van hun partner weggingen na een langdurig huwelijk.

Aan de coming out gaat bij enkele respondenten heel wat angst vooraf, omdat ze niet weten welke reacties te verwachten of vanwege de op til staande veranderingen. Het contact met lotgenoten helpt in het verwoorden van de nieuwe seksuele identiteit. De reacties zijn meestal neutraal en soms positief. Bij enkele respondenten leidt de coming out echter tot een tijdelijke of definitieve breuk.

En ik was bang voor de reactie van mijn moeder. (...) Ze kreeg boekjes van de KAV en er stond daar eens een artikel in 'Mijn kind is anders'. (...) Dan heb ik dat op die bladzijde laten open liggen op tafel ... Mijn moeder heeft dan gezegd: "Ja, ik wist dat je zo was, maar we spreken daar niet meer over. Je blijft mijn kind". (Olivia)

Binnen het CGSO heb ik dan mijn eerste coming out gedaan. En ik had zo'n angst dat ze mij niet meer zouden accepteren. (...) Ik heb het gezegd en ik ben weggelopen. Er is iemand achter mij aan moeten lopen. (I: En hoe waren de reacties?) Wel, die waren dus heel positief. (Emma)

Ze {moeder} stelde me voor de keuze en dan was die keuze snel gemaakt, hè. En dan ben ik thuis weggebleven. (...) Dan zijn we samen gaan wonen, hè. (...) In het begin probeerde ik nog eens langs te gaan, maar dan was dat normaal als ik binnenkwam en tegen dat ik daar een kwartier binnen was, was dat telkens een drama. (...) Dan hebben we geleidelijk aan geprobeerd (...) en vrij vlug kwam er dan een totale ommezwaai. (Jef)

Coming out is geen eenmalige gebeurtenis. De respondenten moeten in tal van settings uitmaken of, en hoe ze hun seksuele voorkeur bekend maken, bijvoorbeeld op hun werk. (Zie: 4.2.2.1). Bij sommige respondenten interageert de coming out bovendien met andere transitie momenten.

- *Oudertijk huis verlaten*

Bijna alle geïnterviewden gingen zelfstandig wonen toen ze tussen 20 en 24 oud jaar waren. Het rechtreeks gaan samenwonen met de huwelijkspartner was hierbij het meest courante scenario en geldt voor ongeveer de helft van de respondenten. Meteen alleen

gaan wonen vormt binnen deze leeftijdscategorie eerder een uitzondering. Er zijn twee personen die het ouderlijke huis pas tussen 35 en 39 jaar verlieten om alleen te gaan wonen naar aanleiding van de RVT-opname of het overlijden van een of beide ouders.

Een belangrijk keerpunt voor mij is geweest (...), dat is eigenlijk de dood van mijn ouders geweest. Ik ben zo lang als mijn ouders leefden thuis blijven wonen en ik heb nooit de stap naar het zelfstandig wonen gezet. (...) Ik was mijn ouders zeer dankbaar, ik had daar een goede relatie mee (...), maar om dan echt te gaan leven als homofiel ... (...) Vanaf dat ze gestorven zijn, was ik dus totaal vrij. (Sooi)

Slechts drie respondenten gingen vanuit het ouderlijk huis direct met een holebiseksuele partner samenwonen. Deze overgang verliep voor twee bevroagden sneller dan gepland omdat de reacties op hun holebiseksualiteit de situatie thuis onleefbaar maakten. De meeste respondenten ervoeren het verlaten van het ouderlijk huis als een positieve verandering, zeker indien ze uit een problematische gezinssituatie kwamen. De geïnterviewden die alleen gingen wonen, kregen bovendien de vrijheid om een holebiseksuele leefstijl uit te bouwen. Voor wie thuis met holebigerelateerde conflicten opstapte, heeft deze transitie echter een wrange nasmaak.

▪ *Huwelijk en gezin*

Van de 'vroeg ontdekkers' die ooit gehuwd zijn geweest, kijkt de meerderheid op deze transitie terug als een vorm van negatieve selectie, dat wil zeggen, omdat er geen andere mogelijkheid bestond. Dit betekent niet de facto dat ze de relatie als slecht waarden. Redenen die respondenten aangeven om te trouwen, zijn gelijklopend bij mannen en vrouwen. De respondenten beschrijven ten eerste de druk vanuit hun omgeving om te conformeren aan het heteroseksuele relatiepatroon en de soms weinig tolerante houding ten aanzien van holebiseksualiteit.

Mijn familie, mijn grootmoeder eigenlijk, heeft ons laten trouwen. (...) Mijn grootmoeder wilde graag kleinkinderen. En ik was de oudste van de familie en nogal een grootmoederskindje, dus ik luisterde altijd naar haar. (...) Verliefdheid kwam er niet bij kijken. We waren wel hele goede vrienden. (Marie)

Ik heb u de oorzaak daarvan gezegd, hè, waarom dat ik getrouwd ben: (...) vanwege het feit dat het in die tijd niet anders kon, hè. Het kon gewoon niet anders. (Staf)

Mijn vrouw heeft zich mij erg aangetrokken en ik ben daar ingestapt omdat het voor mij een kans was om op een legale manier thuis buiten te geraken. (Jan)

Ook een gebrek aan positieve rolmodellen of aanspreekpunten maakte het vooruitzicht van een leven als holebi niet aantrekkelijk.

Ik zie die mensen stuk voor stuk voor mij : ze hebben een tijdje een relatie van twee, drie of vijf jaar. Dat springt dan af. Ze staan helemaal alleen. Ze wonen bij hun moeder of dit of dat. Ik vond dat armtierige types. En zo wilde ik niet zijn, daarom trouwde ik. (...) Ik was heel blij toen ik 24 was, dat ik, dat ik dacht dat ik van de jongens af was, want ik had nu een vrouw. (Rist)

Ik ontdekte mijn lesbisch-zijn, maar in mijn tijd werd dat in de doofpot gestopt. (...) Ik was al 21 jaar en ik had de aanhang niet. Ik bedoel als ik in die tijd vriendinnen had gehad die ook zo waren, (...) dan was ik vertrokken geweest. (...) En zo heb ik dan toch twee huwelijken achter de rug. (Marte)

Enkele geïnterviewden hoopten in een tijdelijke holebiseksuele fase te zitten en alsnog een 'normaal' leven te kunnen uitbouwen in het kader van een huwelijk.

Op mijn 21ste ben ik getrouwd, omdat ik geen goede thuis had en ja, ik wilde worden zoals iedereen. Ik wilde ook een gezin en dacht 'dat zal wel overgaan'. Verliefd was ik niet op hem, (...) maar ik zag mijn man heel graag, heel graag. (Fiene)

Een paar vrouwen die zich bewust waren van hun holebiseksuele identiteit, maken een positieve keuze voor een huwelijk. Deze vrouwen benoemen zichzelf zowel als 'lesbienne' en 'bi'. Ook de 'late ontdekkers' beschouwen hun huwelijk veeleer als een gewenste overgang.

Alle ooit getrouwde vrouwen en mannen, op één na, kregen kinderen. De meesten geven aan hier bewust voor gekozen te hebben. Niet alle vrouwen koesterden een uitgesproken kinderwens. Eén vrouw vindt dat het ouderschap haar heeft afgeremd in het opnemen van een lesbische levensstijl. Desalniettemin zouden ze hun kinderen nu niet meer kunnen missen.

*Hij wilde een kind, mijn moeder wilde een kind en dan heb ik gezegd : "Ah, direct dan, hè". (I : Wilde je zelf ook kinderen ?) Neen, neen, maar zij hadden me gezegd dat ik er niet voor moest zorgen. (...) Ik stond daar helemaal niet achter. (Marie)
Bij mijn tweede huwelijk, dan was ik in positie geraakt. Dan had ik zoiets van, ja, ik zal er maar bijblijven ter wille van de kleine. (Marte)*

De nooit getrouwde vrouwen uit het onderzoek ervaren hun kinderloosheid meer als een gemis dan de mannen. Wel namen ze in de loop van hun leven periodiek de zorg voor de kinderen van hun lesbische partner op. Dat ze geen eigen kinderen kregen, wijten ze aan het 'onnatuurlijke' karakter dat de maatschappij destijds of zichzelf nog steeds toedichten aan een lesbisch koppel met kinderen. De mannelijke respondenten zeggen kinderen niet te missen. Hun kinderloosheid is gewenst en hangt samen met hun eigen slechte jeugd of het niet kunnen omgaan met kinderen. Enkele mannen vonden 'surrogaatkinderen' in hun werknemers of in de kinderen en de jongeren waarmee ze tijdens hun beroepsuitoefening in contact kwamen.

Dat is serieus ter sprake gekomen op het gerecht, dat van die twee vrouwen (...) Ik denk wel dat het er iets mee te maken had, dat ze hem {kind van lesbische partner} hebben weggenomen. (Elise)

Je ziet vrouwen die samen zijn. (...) Ze willen dan huwen en een kind ook. (...) En ik denk : 'We zijn anders : we willen geen man, waarom willen we dan kinderen ?'. (Olivia)

Dat heeft niets te maken met mijn homoseksualiteit (...) Ik wou doelbewust geen kinderen en mijn vrouw is mij daarin gevolgd. En de reden waarom ik geen kinderen wilde, was de slechte situatie thuis {gezin van herkomst}. (Jan)

Ik had geen kinderen, ik was getrouwd met 250 kinderen en later met 3000 kinderen, mijn werkmensen. (...) Ik heb een grenzeloze bewondering voor ouders die met kinderen omkunnen (...) Ik kan het niet. (Julien)

- *Het lege of leeglopende huis*

Het uit huis trekken van de kinderen vergt een aanpassing van de respondenten. Ze moeten leren omgaan met het gemis. Enkele respondenten geven aan dat hun kinderen redelijk vroeg het huis verlaten en schrijven dat toe aan hun grote mate van zelfstandigheid. De kwestie van een herwaardering van de relatie met de mede-ouder stelt

zich niet, omdat de bevrageden op het ogenblik dat de kinderen uit huis trokken, al gescheiden, verweduwd of alleenwonend waren.

Er bestaat geen manifest verschil in beleving van het 'leeglopende' huis tussen respondenten die bij de volledige opvoeding van hun kinderen actief betrokken waren en degenen die hun kinderen op bepaalde momenten minder zagen. Laatstgenoemde groep onderhield, behalve in één geval waar de kinderen het contact met hun vader verbroken, goede en hechte contacten met zijn of haar kinderen. Ook mannen en vrouwen waarden dit moment van transitie niet verschillend.

Het lege nest syndroom stelt zich wel scherper wanneer de kinderen vervroegd uit huis trekken naar aanleiding van een conflict tussen de ex-partners of tussen de kinderen en de holebiseksuele ouder. In dat laatste geval interageert de coming out ten aanzien van de kinderen met het moment dat ze het ouderlijke huis verlaten.

Hij hield de kinderen, die kreeg ik dus niet mee. (...) In het weekend zaten ze bij mij. (...) (I : Heeft u er last mee gehad dat u uw kinderen minder vaak zag ?) Ja, dat is heel moeilijk. Dat is een echt lege nest syndroom in een keer, hè. Het voordeel is dat je dat dan later niet hebt, dat je jong bent en er dus sneller van kunt recupereren. (Emma)

Mijn zoon is het huis uitgegaan door het feit dat hij hoorde {dat ik homo was}. (...) Hij was nog minderjarig. (...) Dat heeft een zware slag gegeven. (Staf)

▪ *Echtscheiding*

Iedereen, op één vrouw na, was zich bewust van zijn of haar seksuele identiteit op het moment van de breuk. De meeste respondenten die gescheiden zijn, noemen hun holebi-zijn als directe aanleiding tot echtscheiding. Een aantal vrouwen vond het dubbelven dat ze leidden, en dat de partner gedoogde, onhoudbaar. Bij de mannen interageert de coming out vaker met het zich duidelijk distantiëren van de partner. Enkele mannen en één vrouw, die geen gedragspendant gaven aan hun holebiseksuele identiteit, brachten hun partner ervan op de hoogte en gingen dan hun eigen weg.

Ik mocht van hem {ex-partner} naar lesbische bars en weet ik wat ... (...) Ook naar mijn familie toe was dat {lesbisch zijn} nooit een probleem. (...) Het grote

probleem was, als ik bij de lesbiennes kwam, dan hoorde ik fluisteren : "Pas op, hè, want die 'eet van twee walletjes'". (...) En het andere feit was, (...) dat ik af en toe met {mijn echtgenoot} mee moest naar recepties en 'het vrouwtje gaan uithangen' en dat haatte ik natuurlijk, (...) de komedie die ik dan moest verkopen. (...) Ja, en dan heb ik moeten kiezen vond ik. (...) Alles mocht en alles kon, maar die komedie, ik kon dat niet meer aan. (Marie).

Ik had dan toegegeven dat ik iets had met een vriendin op een bepaald moment en vanaf toen was dat helemaal open, kon alles, mocht alles, als ik maar thuis bleef. (...) Ik ben dan voor de eerste keer in mijn leven op zoek gegaan naar een vereniging voor homo's en lesbiennes, (...) omdat ik me er toen wel heel bewust van was dat ik het leven dat ik had op dat moment, niet kon en niet wilde verderzetten. Hoe goed ik het eigenlijk had, ook financieel. (Emma)

Enkele vrouwen zagen hun halebiseksualiteit niet als de directe aanleiding om te scheiden, maar ervoeren de relatie op zich als toekomstloos.

De echtscheiding verliep moeilijker bij vrouwen dan bij mannen door problemen met het hoederecht, negatieve financiële repercussies en afwijzende reacties van de omgeving. De mannen beschrijven hun echtscheiding, die natuurlijk nooit zonder verwerkingsproblemen verloopt, als minder ingrijpend en conflictueus. Wel geven ze aan zich schuldig te voelen over het verdriet dat ze hun ex-partner berokkenen. Ze onderhouden goede contacten met hun ex-partner en weten er zich op bepaalde momenten zelfs door gesteund.

Hij {ex-partner} was daarmee niet akkoord. En ik kan dat begrijpen, hè, want hij heeft me alles gegeven. Ik mocht alles, ik kon alles. (...) Iedereen {familie, werk} reageerde daar heel slecht op, want iedereen wist dat ik alles mocht en kon, en hij had veel geld. En waarom wilde ik dan toch scheiden? Dat begrepen ze niet. (Marie)

Ik ging van mijn man weg. Die moest voor mij niet opbrengen, aangezien die zelf het minimumpensioen had. (...) Dan moet je het eerste het beste {werk} aannemen. (Marte)

Ik heb van mijn vrouw de ruimte gekregen om toch de nodige stappen te zetten in die {homo-}wereld. We zijn dan eigenlijk beide tot het besluit gekomen 'het is misschien toch het beste dat wij uit elkaar gaan'. We hebben dat gedaan in alle vriendschap en respect voor elkaar. (...) Ik vind het spijtig dat ik iemand die ik

uiteindelijk - graag zag, pijn heb moeten doen om uiteindelijk te komen tot wat wat mijn leven is. (Jan)

Zij {ex-vrouw} is mijn beste vriendin. Als ik in de put zit, dan bel ik haar en vijf minuten later staat ze hier, en omgekeerd ook, hè. (...) Ik kan daar soms nog van wakker schieten (...): wat heb ik allemaal kapot gemaakt? (...) (Ferre)

Dat de echtscheiding bij vrouwen meer financiële problemen en discussies in verband met het hoederecht veroorzaakte dan bij mannen komt wellicht doordat deze na een kortere huwelijksduur doorging, op een moment dat ze de opvoeding van de kinderen op zich namen, en niet altijd een eigen carrière hadden kunnen uitbouwen.

▪ *Verlies van de partner*

De meeste respondenten maken in hun leven het verlies van één of meerdere holebi-partners mee, meestal door een relatiebreuk, soms door overlijden. Of en in welke mate ze steun kregen bij het einde van hun partnerschap, kwam vooral bij die geïnterviewden aan bod die een zware rouwperiode doormaakten. Daartegenover staan heel wat respondenten die de stopzetting van een relatie als een opluchting beschouwden. Hoewel de omgeving soms zeer ondersteunend reageert, zijn er toch enkele bevraagden die op heteronormen in verband met partnerschap stuiten.

Ik heb natuurlijk wel een donkere periode gehad toen hij {partner} gestorven is. (...) We hadden geen samenlevingscontract (...) Dus alles wat we samen opgebouwd hadden, viel eigenlijk weg. (...) De dag van zijn dood, werd ik vriendelijk verzocht zijn zoon nooit meer te bezoeken {in de zorginstelling waar hij verbleef}. Dat heeft mij enorm veel pijn gedaan. (...) Ik ben hier naar het OCMW gegaan om dat {rouwbegeleiding} te vragen. Ik mocht wel komen, maar ik mocht dan niet zeggen dat het een man was. (...) Daar is dus helemaal geen opvang geweest. (...) Ik kan het niet beter bestempelen dan dat alles is verbeterd vanaf dat ik naar een holebi-vereniging ben beginnen gaan. (...) Mijn nichtjes en mijn familie hebben mij {ook} enorm geholpen. (Kamil)

Ik zat eigenlijk diep in de put, zowel financieel als {emotioneel}. (...) Het is nu zes jaar geleden en ik moet nog elke morgen een antidepressivum nemen. (...) (I: Kon je op steun rekenen van je omgeving?) Pfff, niet echt, want iedereen was

ertegen dat ik met haar ging. Dus zij {familieleden} waren echt kwaad dat ik mijn huis verkocht had {om met haar te gaan samenwonen}. (Olivia)

Hoewel de respondenten van wie de hetero-partner stierf dit als een groot verlies inschatten, gaf het hen meer vrijheid om zich in het holebi-uitgaansmilieu te begeven of een engagement in de holebi-beweging op te nemen. De echte coming out interageert in dit geval met het wegvallen van de hetero-partner. De stopzetting van een holebi-relatie werkt daarentegen veeleer een terugschroefing van de coming out in de hand.

Als mijn vrouw gestorven was, durfde ik al wat meer op dat gebied {homo-contacten} te doen. (Staf)

(I : Wat is er gebeurd na het overlijden van uw man ?) Ik had een heel druk sociaal leven {gelieerd aan het werk van echtgenoot} en dat viel allemaal ineens weg. (...) Dan ben ik naar een gespreks- en onthaalcentrum, voor homoseksuelen gegaan. (...) En ik ben daar een vrouwengroep gaan oprichten. (Fiene)

- *Pensionering*

Van de respondenten die gepensioneerd zijn, heeft niemand het zogenaamde zwarte gat ervaren. Sommigen, die van een brugpensioen genieten, combineren dit met een – zij het in tijd gelimiteerde - beroepsactiviteit. Enkele mannen geven aan moeilijk van het werk af te kunnen kicken. Anderen genieten dan weer volop van hun 'herwonnen vrijheid'.

(I : Het moment dat jullie met pensioen gingen, was daar een grote overstap ?) Ook niet. (...) Je sluit een periode af en je begint een andere. (I : En had je geen problemen om je tijd te vullen als je zo hard gewerkt had ?) Neen. (...) (Partner :We hebben elk onze bezigheid) (Jef)

Ik moet niks meer. Ik ervaar dat als zalig. Ik heb mijn tijd gehad. (...) Ik ben op pensioen. Ik heb niets meer te verliezen in feite. (Hannah)

Opvallend veel bevestigingen uit het onderzoek doen aan vrijwilligerswerk. Dit leidt in sommige gevallen zelfs tot een overengagement. Er komt meer ruimte om sociale contacten uit te bouwen of zich op een hobby toe te leggen. Enkele respondenten, en dan vooral mannen die recent hun (her)intrede deden in de holebi-wereld, besteden veel tijd aan hun engagement in het verenigingsleven.

Na zekere tijd ben ik dan op brugpensioen gegaan, op 54 jaar. En ja, een actieve mens, wat doe je dan, hè ? (...) Dan ben ik vrijwilligerswerk gaan doen. (...) Als ik jonger was, zou ik nog bezig zijn. (...) Mijn voornaamste bezigheden zijn {nu} dus toegespitst, misschien te veel, op mijn vriend. (Staf)

Mijn eigen netwerk is feitelijk echt uitgebreid geraakt toen ik met pensioen ging. Dan heb ik wel gezegd van : "Ok, en nu leef ik echt mijn eigen leven. Nu zal het zijn zoals ik het wil." En dan is het een explosie geweest. (Hannah)

Mijn statuut verandert, maar er verandert niets aan de situatie. Ik blijf werken. Dus ja, heel mijn leven gaat volgens identiek dezelfde planning voort. Ik zeg : "Godverdomme, nu ben ik op pensioen gegaan om tijd voor mezelf te hebben en nu lukt het mij nog niet." (...) Gaan werken zal één van mijn verslavingen zijn zeker. (Julien)

- *Groeiende afhankelijkheid*

De angst voor betutteling in geval van zorgafhankelijkheid is een terugkerend thema. Eén vrouwelijke respondente verwoordt dit voor lesbiennes als volgt :

Een lesbienne wordt niet graag betutteld. (...) Ik hoop dat wij dat toch niet moeten meemaken, omdat wij meestal toch wel wat assertiever zijn dan het doorsnee volk. (Emma)

4.1.2.2 Terugblik

Op het einde van het interview vroegen we aan de respondenten of ze hun holebi-zijn als een meerwaarde beschouwden of juist niet, en of het hen gestimuleerd of geremd had in hun leven. De eerste vraag peilt naar een globaal oordeel over het holebi-zijn doorheen de levensloop. De tweede vraag is bedoeld om zicht te krijgen op holebigebonden succesfactoren en belemmeringen.

- *Meerwaarde of last?*

Het merendeel van de geïnterviewden beschouwt het holebi-zijn niet als een meerwaarde of last. De beoordeling verschilt niet naar geslacht, relatieverleden of moment van coming out.

Zoals ik het ook niet minder vind, vind ik het ook niet meer. Gewoon. (Fiene)

Ik beschouw dat als een gegevenheid (...), maar het is niet noodzakelijk een minwaarde. Het is niet omdat ik tot een min-derheidsgroep behoor ... Dat is dus niet de min die hier van toepassing is. (Julien)

Ik ben homo en daarmee gedaan!(...) Maar meerwaarde of minwaarde? Je bent het! (Sooi)

Degenen die hun holebi-identiteit als een meerwaarde inschatten, zijn allen ooit getrouwd geweest en ontdekten deze, op één vrouw na, op latere leeftijd (40-plus).

Het is een heelmaking. (Beate)

Ik weet dat ik een heel boeiend leven achter de rug heb en nog zal hebben en dat heeft voor een groot stuk met mijn lesbisch-zijn te maken. (...) Ik heb meer mogelijkheden gehad om mijn eigen weg te gaan en de wereld toch wel te ontdekken. (Emma)

Het is een meerwaarde geworden, absoluut. (Jan)

Slechts één respondent beschouwt haar lesbische identiteit als een last en omschrijft dit als volgt :

{Lesbisch zijn betekent} voor mij een hoop ellende. Maar dat komt ook omdat mijn ouders mij niet gesteund hebben. (...) Geen verrijking, integendeel. (Elise)

▪ *Stimulans of rem?*

De meeste respondenten vinden niet dat het holebi-zijn hen sterk belemmerd heeft tijdens hun leven. Enkele respondenten die lange tijd een dubbelleven leidden of consequent aan stigmamanagement deden, voel(d)en zich meer in het algemeen geremd. De overige geïnterviewden verwijzen naar specifieke hindernissen op het vlak van onderwijs, (groot)moederschap en openbaar vertoon van affectief gedrag.

Ik leid gewoon mijn leven zoals ik het leid, maar dat het wel geweldig geremd is, hé. (...) Ik leef, ik bloei niet open hé. (Elise)

Het heeft me geremd, zeker. Het heeft me bijna 33 jaar geremd. (Jan)

Ik had graag gestudeerd, ik had graag andere dingen gedaan. (...) (I: En dat heeft voor een stuk met uw homo-zijn te maken?) Ja, de frustratie van het niet te kunnen beleven van dat te zijn en het niet te aanvaarden. (Jan)

Ja, in moeder en grootmoeder te zijn. Dat is de remming die ik voel. (I: In welke zin?) Omdat er ten eerste niet genoeg tijd voor is. Ten tweede, omdat er mij wel op gewezen wordt dat ik daarin niet moet overdrijven gelijk al die andere vrouwen. (I: En door wie wordt u daar op gewezen?) Jaha {doelt op partner}. Dus je wordt daar wel een wat in afgeremd en de band wordt dus kleiner, hè. Je hebt niet zo'n grote band. (I: Dat is iets wat je zelf wel liever meer zou willen doen?) Ja, hè. Omdat ik vind dat we uit elkaar aan het groeien zijn. (Emma)

Daarnaast kennen enkele respondenten een stimulerende invloed aan het holebi-zijn toe, omdat het bijdroeg tot een kritisch bewustzijn en een doorbreking van het heteroseksuele rollenpatroon.

Het heeft wel een stimulerende, onrechtreekse, stimulerende invloed. (...) Ik denk dat het feit dat je holebi bent, je niet alerter maakt, maar wel houdt (...), op alle vlakken. (...) Een algemene levenshouding eigenlijk. (Sooi)

Wij zijn eigenlijk wel uit dat klassieke patroontje van dat gezin geraakt. (Emma)

4.2 Sociale omgeving en specifieke behoeften

In deze paragraaf gaan we na hoe de sociale omgeving van de respondenten eruitziet en welke holebi-specifieke behoeften ze hebben. We staan stil bij de achterliggende factoren en de eventuele samenhang tussen het sociale netwerk en de participatie aan werk-, woon- en verenigingsleven enerzijds, en de behoeften op het vlak van participatie en zorgzelfstandigheid anderzijds. We hebben oog voor verschillen naar geslacht, relatieverleden en moment van coming out.

4.2.1 Sociale omgeving

Bij de bespreking van de sociale omgeving staan we stil bij de sociale netwerken van de respondenten en hun participatie aan werk-, woon- en verenigingsleven.

4.2.1.1 Sociale netwerken

In wat volgt beschrijven we de samenstelling en de functionaliteit van de sociale netwerken van de respondenten. De samenstelling behelst factoren als omvang, diversiteit en stabiliteit. We gaan dieper in op de relaties met de partner, de kinderen en (extra)familiale contacten (familieleden, vrienden, kennissen, ... enzovoort). De functionaliteit van een netwerk hangt samen met de mate waarin het personen bevat die emotionele, sociale en instrumentele steun kunnen bieden.

- *Samenstelling: omvang, diversiteit en stabiliteit*

Ongeveer een derde van de geïnterviewden vindt zijn netwerk voldoende uitgebreid. Een zelfde aandeel respondenten zegt een zeer groot netwerk te hebben. Van de overige bevroegden, geven een paar mannen aan dat ze exclusief op hun partner terugvallen voor steun, en omschrijven ook enkele vrouwen hun netwerk als klein.

Er bestaan geen grote man-vrouwverschillen in de omvang van het netwerk: iets meer mannen dan vrouwen beschouwen hun netwerk als middelgroot; meer lesbiennes dan homo-mannen zeggen over een groot netwerk te beschikken; een klein netwerk komt in dezelfde mate voor bij beide seksen. Het relatieverleden zorgt evenmin voor diversiteit in de omvang van de netwerken. Wel lijkt de huidige partnerstatus met de grootte ervan samen te hangen: van de respondenten met een groot netwerk, heeft twee derde op dit moment een partner. Een zelfde aandeel heeft in de groep met een middelgroot netwerk

geen partner. Binnen deze categorieën komen geen man-vrouwverschillen voor. Een andere beeld krijgen we bij degenen met een klein netwerk: hier zijn alle vrouwen, op één persoon na die in de beginfase van een nieuwe relatie zit, alleenstaand, terwijl de mannen een partner hebben. Opvallend is verder dat alle respondenten met een groot netwerk op jonge leeftijd hun coming out deden. Ze waren bovendien in het verleden allen betrokken bij een holebi-vereniging. Veel van hun contacten gaan terug op die periode. Bij degenen met een beperkt netwerk daarentegen, was niemand ooit lid van een holebi-vereniging. Het is niet ondenkbaar dat iemands financiële situatie de mogelijkheden tot het uitbouwen van een netwerk bemoeilijkt: alle vrouwen met een klein netwerk zeggen moeite te hebben om rond te komen.

Niet alleen de omvang van een netwerk, maar ook de diversiteit daarbinnen, bepalen de functionaliteit ervan. We bekijken de verscheidenheid volgens geslacht, leeftijd, seksuele voorkeur, aard van de relatie (partner, kinderen, (extra)familiaal : vriend(in), kennis, collega, ... enzovoort) en sterkte van de relatie ('strong' versus 'weak ties').

De netwerken van de lesbiennes uit het onderzoek zijn vrouwgericht. De meeste vrouwen zeggen voornamelijk met seksegenoten om te gaan. De mannen die deel uitmaken van hun netwerken, zijn meestal familieleden of kennissen, maar zelden vrienden. Bijna alle vrouwen geven aan dat hun netwerk spontaan zo gegroeid is. Er bestaan geen verschillen in de geslachtsdiversiteit naar vroegere of huidige partnerstatus. Wel lijken de vrouwen die op latere leeftijd hun coming out deden (40-plus) overwegend te investeren in contacten met andere vrouwen. Dit is hun manier om een 'coming in' binnen de lesbische wereld te realiseren. Bij de mannen zien we een heel ander beeld. De geslachtsdiversiteit van het netwerk hangt er sterk samen met de huidige partnerstatus : degenen in een relatie hebben zowel mannen als vrouwen in hun netwerk, terwijl dat bij singles overwegend mannen zijn.

Welke leeftijd hebben de personen die de oudere holebi's in hun vrienden- en kennissennetwerk betrekken? De meeste respondenten zeggen nog maar weinig in contact te komen met jongere mensen (onder de 40 jaar) en vooral met leeftijdsgenoten of iets jongeren (10 tot 15 jaar jonger) contact te hebben. Een paar oudere respondenten (65 tot en met 75 jaar) geven aan vooral om te gaan met personen die tussen de 10 en 30 jaar jonger zijn, terwijl een ander dan weer aangeeft het contact met leeftijdsgenoten op te zoeken.

De diversiteit naar seksuele voorkeur loopt sterk uiteen binnen de groep van vrouwen : zowel een gemengd als een overwegend hetero- of holebi-netwerk komen voor. Hiervoor bestaan geen duidelijke achterliggende factoren. Van de vrouwen met een heteroseksueel georiënteerd netwerk, geven enkele singles aan geen of weinig contact te hebben met 'gevoelsgenoten'. Deze hetero-samenstelling is niet altijd gewenst.

Ik heb nooit geen lesbiennes gehad als vriendinnen. Ik weet niet hoe dat komt. (...) (I: Is het voor u dan moeilijk om contact te leggen met andere lesbiennes?) Ja, ja, dat is moeilijk. (...) Zolang ik geen mensen ken, wil ik er {lesbiënewerking} niet naartoe gaan. (...) Ik zou niet weten hoe dat ik met die mensen moet omgaan. (Elise)

De mensen rondom mij zijn allemaal gewone vrouwen. (...) Dus ik kan nooit eens een keer echt praten. (Olivia)

Mannen geven aan, ofwel vooral met hetero's om te gaan, ofwel een holebi-netwerk te hebben. Hier bestaat wel een samenhang met de huidige partnerstatus: degenen met een vaste partner onderhouden vooral contact met hetero's (koppels), terwijl de alleenstaanden vooral met andere homo-mannen omgaan. Binnen laatstgenoemde groep hebben de meeste mannen recent hun coming out gedaan. De mannelijke respondenten halen het hebben van kinderen, de angst om de partner te verliezen en een onwennigheidsgevoel tegenover het homo-milieu aan als factoren die bijdragen tot de heterogerichtheid van hun netwerk.

Door je kinderen zaten wij toch altijd meer in een hetero-publiek. (partner van Rist)

(Heb je een uitgebreide vriendenkring van homo-mannen?) Nee. Die hebben we niet. Euh, spijtig genoeg niet. Spijtig genoeg niet. (...) dat houdt u zo bang bezig hè, dat ge zegt: "Verdomd, zijn ze nu allemaal alleen daar op uit", hè. (I: Er is altijd die seksuele aantrekkingskracht en dat maakt het voor u moeilijk om vriendschapsbanden uit te bouwen?) Ja. (...) Wij kennen natuurlijk gezamenlijk wel mensen waar we eens mee spreken en zo, maar echt vrienden hebben we niet op het gebied van homo's. (Staf)

Ik heb meer hetero-vrienden dan homo-vrienden. (I: Is dat een bewuste keuze of ...?) Nee. Ik heb er waarschijnlijk geen behoefte aan. Enfin (...) ik voelde mij

niet goed (...) in die typische homo-milieus of homo-bendes. Dan voel ik mij nog een beetje bekeken door de buitenwereld. (Ferre)

We vonden geen aanwijzingen voor de 'family of choice' hypothese (Zie: (Extra)familiale relaties).

De meeste respondenten bereiken in hun netwerk een evenwicht tussen 'strong' en 'weak ties'. Een paar alleenstaanden zeggen er vooral 'weak ties' op na te houden. Opvallend is dat lesbiennes deze relaties veeleer als eenzijdig beschouwen ('mensen gebruiken mij', 'ik sta ten dienste van anderen'), terwijl homo-mannen ze meer gelijkwaardig inschatten ('functionele relaties'). Verder zijn er ook enkele respondenten met een klein netwerk, bestaande uit hun partner en een aantal 'weak ties'.

Nadat we kort de omvang en de diversiteit binnen de sociale netwerken van de respondenten schetsten, bekijken we de stabiliteit ervan. Vinden er veranderingen plaats in de samenstelling van de sociale netwerken die verband houden met het holebi-zijn ?

De omvang van de sociale netwerken is vrij stabiel onder de respondenten. Soms vallen bepaalde segmenten van het netwerk weg, maar komen er weer andere in de plaats. Slechts enkelen zien een verandering in de grootte.

{Tijdens mijn huwelijk} had ik geen netwerk. Het was de familie en het werk, maar daarbuiten had ik heel weinig (...) Mijn eigen netwerk is feitelijk echt uitgebreid geraakt toen ik met pensioen ging. Dan heb ik wel gezegd : " Ok, nu leef ik echt mijn eigen leven. Nu zal het zijn zoals ik het wil." En dan is het een explosie geweest. (Hannah)

Tijdens mijn huwelijk kende ik eigenlijk weinig mensen (...) die ik dan deelde met mijn vrouw. (...) Sinds ik in de homo-wereld gestapt ben (...) heb ik daar eigenlijk mijn vriendenkring in opgebouwd, die nu wel vrij omvangrijk is. (Jan)

{I : Het contact met uw familie viel dan weg. Is daar iets voor in de plaats gekomen?} Neen, neen, niet speciaal, neen, neen. Want hoe ouder ik word, hoe meer ik mij altijd maar op mijn eigen houd. Dat zit er al ingebakken dat ik mezelf moet beschermen en op den lange duur zit je met een muur. (Elise)

Mijn voornaamste bezigheden zijn dus toegespitst, misschien te veel, op mijn relatie. (...) {De negatieve kant daarvan zou kunnen zijn} dat ik minder contact heb met anderen, hè. (Staf)

Er zijn geen aanwijzingen voor veranderingen in de diversiteit op het vlak van leeftijd. Wel traden er wijzigingen op in de samenstelling naar geslacht en seksuele voorkeur, met name bij de mannen. De vrouwelijke netwerken zijn stabiel naar seksuele voorkeur. Wel geven enkele vrouwen aan nog maar weinig contact te hebben met mannen. Volgens één vrouw kom je zeker als alleenstaande, oudere vrouw moeilijk in aanraking met mannen.

De netwerken bij mannen zijn op dit punt veel veranderlijker. Slechts één alleenstaande respondent heeft altijd al in het gezelschap van homo-mannen vertoefd; twee mannen met samenwonende partner hebben continu een hetero-netwerk gehad. De anderen zagen hun bijna exclusieve hetero-netwerk evolueren tot een gemengd, maar veel vaker tot een homo-netwerk. Het laatstgenoemde scenario is van toepassing op alleenstaande homomannen die op latere leeftijd (40-plus) hun (her)intrede deden in het homo-milieu.

Uiteraard bestond {toen homo-partner nog leefde} onze vriendenkring dan wel uit hetero's. Dus, echte homo-vrienden? Dat was heel sporadisch, dat die eens een koffie kwamen drinken of eens babbelen. (...) (I: Versta ik het dan goed dat u na het overlijden van uw partner veel meer in het holebi-verenigingsleven gestapt bent?) Ja, natuurlijk. (...) Ik kom nu eigenlijk weinig nog in hetero-zaken, dat is helemaal veranderd. (Kamil)

Degenen met een hetero- of gemengd netwerk waren allen, op één na, ooit gehuwd. Enkele mannen onderhouden nog steeds een goed contact met hun vroegere hetero-netwerk sinds hun coming out. Eén man had voor hij weduwnaar werd een hetero-netwerk en beperkt nu het contact met andere homo-mannen, omdat hij bang is zijn partner te verliezen.

De respondenten beschrijven ook een evolutie in de aard van de relaties waaruit hun netwerk bestaat. Met betrekking tot de partnerrelatie zien we een patroon van seriële monogamie bij de vrouwen en van een langdurig samenzijn bij de mannen. Allen geven ze aan dat hun sociale netwerk verandert van zodra ze een relatie hebben: ze bouwen de

contacten binnen het holebi-uitgaansmilieu of -verenigingsleven gedeeltelijk of volledig af. Bij de vrouwen die meerdere partners hebben gehad, verloopt dit cyclisch.

Ondertussen was {mijn partner} in mijn leven gekomen (...) en van zodra wij gebouwd hadden, hebben we toch de vereniging verlaten. (...) Wij bleven wel op de hoogte (...), maar dan ben ik helemaal uit die wereld gestapt. (Lea)

Daar {homo-uitgaansmilieu} hebben wij elkaar leren kennen. (...) Daarna zijn we nog een jaar, misschien twee jaar naar de bars gegaan. (Jef)

Het contact met kinderen en familieleden is veeleer stabiel, behalve in een aantal gevallen waar een tijdelijke of definitieve breuk optrad. Een paar vrouwen geven aan dat ze intensievere relaties met hun kinderen hebben vanaf dat er kleinkinderen waren. De meeste respondenten zagen geen opvallende wijzigingen in hun vriendennetwerk. Voor de enkele vrienden die ze verloren naar aanleiding van hun coming out, kwamen al snel andere in de plaats. Verschillende geïnterviewden zeggen makkelijk nieuwe vrienden te maken.

Ik heb mijn eigen netwerk opgebouwd. Ik ga op vakantie, ik houd er altijd een paar mensen aan over. (Julien)

(I: Heeft u het moeilijker om als homo vrienden te maken of?) Nee, absoluut niet, integendeel. Neen, ik kan niet zeggen dat het moeilijker is om vrienden te maken, zelfs heterovrienden niet. (...) Het zal de volledige geaardheid zijn denk ik: zachter, niet voor geweld te vinden. Bij vrouwen slaat dat natuurlijk heel goed aan. Dat is een feit. Vrouwen praten heel graag en gaan heel graag om met homo's. (Ferre)

Ik heb veel sneller homo-vrienden gemaakt dan ik ooit in mijn leven heterovrienden heb gemaakt. (...) Ik denk dat het gewoon is omdat je je daar beter bij voelt, en dat je daar mensen ontmoet waarmee je kunt praten en dat dat met hetero's niet kan. (Jan)

Opvallend is dat meer mannen dan vrouwen in een partnerrelatie aangeven dat ze een gemeenschappelijk netwerk hebben. Vrouwen verwijzen vaker naar een eigen netwerk.

We zijn nu 12 jaar samen, hè. Vorige week is hij voor de eerste keer ergens {homo-uitgaansmilieu} alleen naartoe gegaan. (Staf)

(I: Jullie delen eigenlijk dezelfde vriendenkring?) Ja. We gaan niet afzonderlijk weg. Het is niet dat ik nog kennissen heb en hij, neen. Zijn kennissen zijn mijn kennissen. (Jef)

(I: Dus, die netwerken, zijn, naast een aantal gemeenschappelijke vrienden, vriendinnen, toch nogal gescheiden van elkaar?) Ja, en dat wil ik zo houden ook, want onze interesses liggen totaal uiteen. (Emma)

Ik heb vrienden en mijn partners hebben meestal weinig vrienden. (Lea)

Enkele homo-mannen omschrijven een overgang van vooral 'weak' naar overwegend 'strong ties'. Deze evolutie hangt deels samen met hun coming out en coming in binnen de homo-wereld.

Sinds ik in die homo-wereld gestapt ben, dan heb ik eigenlijk leren ondervinden wat vriendschap is, wat echte vriendschap is. (...) Ik heb een paar uitstekende, maar dan ook zeer grote, diepe vriendschappen. (Jan)

Ik kende eigenlijk (...) toch wel wat mensen, allemaal op een heel vrijblijvende basis (...) van mijn kant in ieder geval. Ik denk van hun kant ook, maar ik weet het niet. Dat is wel intensiever nu. Nu heb ik er ook inderdaad meer nood aan, (...) omdat die functionaliteit {van werkrelaties} weggevallen is. (...) Nu ik meer tijd voor mezelf heb, in die zin dat ik geen dubbelleven meer wil eigenlijk, dan is de conclusie niet echt heel moeilijk hoor, dan zit je vanzelf meer in dit {homo-}wereldje. (Julien)

In wat volgt gaan we meer gedetailleerd in op de relaties met partner, kinderen, familieleden, vrienden, kennissen, collega's, ... enzovoort.

- *Partnerrelatie*

Bij de bespreking van de partnerrelatie staan we stil bij het relatieverleden, de huidige partnerstatus en de partnerwens bij alleenstaande respondenten.

De meeste geïnterviewden hebben ooit heteroseksuele contacten of vaste relaties gehad. Vijf lesbiennes en vier homo-mannen waren een tijd getrouwd. De huwelijksduur was langer bij de mannen dan bij de vrouwen (de kortste verbintenis bedroeg respectievelijk 17 en vijf jaar; de langste respectievelijk 33 en 25 jaar). De motieven om al dan niet een huwelijk aan te gaan bespraken we eerder.

Iedereen had al wel eens een holebiseksueel contact, maar een aantal respondenten ging vooralsnog geen relatie aan. De respondenten vernoemen een aantal struikelblokken bij de holebiseksuele relatievorming.

Naarmate ik ouder word, komen er altijd maar meer vrouwen {ook heteroseksuele} naar me toe. (...) En zeker nu dat ik een eigen huis heb. (...) Je merkt dat: ze zijn weg bij hun man, ze hebben een kind en willen dat bij jou komen onderbrengen. Maar je kan dat {seksuele identiteit} toch niet zomaar omschakelen? Het is zo losbandig de laatste tijd. (Elise)

Je hebt ook vrouwen, die alleen financiële steun zoeken in een vrouw. (Marte)
Eenmaal ze weten dat je homo bent is er tegenwoordig {seksuele} agressie van homo's, vind ik. (I: Ze hebben het heel snel over seks?) Ja, het is bijna het belangrijkste dat er in het leven is, hè. En dat vind ik niet. (...) Ik hoor toch veel mensen die homo zijn, zeggen: "Goh, ik zou toch een relatie willen. Ik zou graag een relatie willen." (...) Maar dat is moeilijk. Dat is verdomme moeilijk omdat je niet altijd weet of de partner het meent of niet. (Kamil)

{Over jeugd} Dat was ook niet alles. Dan had je eens een vriendje, waar je verliefd op was. (...) Maar zij werden niet verliefd. Die seks namen ze er wel een keer bij. En dus moest je voortdurend opnieuw beginnen. (Rist)

Een analyse van het relatieverleden van de geïnterviewden bevestigt het patroon van seriële monogamie bij de vrouwen en van duurzame en stabiele relaties bij mannen. We vinden echter geen uitgesproken verschillen tussen lesbiennes en homo-mannen op het vlak van relationele waarden. Alle respondenten hechten veel belang aan monogamie. De bewering dat voorheen gehuwde mannen monogamer zijn dan nooit gehuwde, klopt niet in het geval van de respondenten. Degenen die een duurzame homo-relatie (gehad) hebben, zeggen monogaam te leven. Slechts één voorheen getrouwde man geeft aan dat hij een open relatie heeft met zijn vriend waarbij duidelijke afspraken gelden. Een gescheiden man heeft na zijn hetero-huwelijk enkel losse seksuele contacten gehad.

Ik ben een zeer – serieel door omstandigheden - monogaam persoon. (Hannah)
Vreemd gaan, dat is iets waar ik een afkeer van heb. (Marte)

Ik heb van in het begin dus een vaste, degelijke relatie gevraagd. Ik kwam uit een goede relatie{huwelijk} en ik wou hetzelfde. (...) Mijn instelling is, dat als ik mij

aan iemand geef het dan ook voor 100% is. (...) Een relatie moet van diep komen en seksualiteit is een gevolg van wat naar boven komt voor mij. (Ferre)

Ik heb dan een lesbische vrouw leren kennen en die vroeg mij wat ik graag van het leven zou hebben, wat ik verwachtte. En ik zei: "Eigenlijk zou ik een gezin willen met een man, maar niet met een vrouw." (...) ik kende toen die relaties en zo meer nog niet. (...) En dan heb ik dus op een dag {mijn partner} leren kennen. (...) En wij zijn 32 jaar samen gebleven. (...) En ik ben altijd monogaam gebleven. Dus nooit een avontuur links of rechts. (...) We speelden ook niet in op avances {van andere homo-mannen} of weet ik veel, dat niet. Dat kon ik gewoon niet. Wij waren gewoon samen, een gezin en het was dus echt een gelukkige 32 jaar. (Kamil)

Enkele mannen geven aan dat het hebben van een duurzame relatie het hen makkelijker maakt om zich als homo te profileren. Eén vrouw betreurt dat haar omgeving haar langdurige relatie nog steeds niet als dusdanig erkent.

Mijn relatie sterkte me. Als je alleen staat, wat ga je dan eigenlijk vertellen? Ja, dan kun je vertellen dat je homo bent, dat je liever bij mannen slaapt dan bij vrouwen. Meer kun je niet vertellen (...) Als je een relatie hebt, kun je zeggen: "Kijk, we zijn 10 of 15 of 20 jaar samen." Tja, dat sterkt je natuurlijk. (Rist)

Als ze vragen: "Ben je getrouwd geweest?" dan zeg ik: "Nee, maar ik heb wel 32 jaar met een man samengewoond." Dat vind ik wel belangrijk. Dat ze onmiddellijk weten wie ze voor zich hebben. (Kamil)

Er is niemand in onze familie of in haar familie die gevraagd heeft: "Gaan jullie nu trouwen?". Dat was voor mij (...) een vorm van acceptatie geweest, alleen al door die vraag te stellen. (Olivia)

Eerder zagen we al dat homo-mannen vaker contact houden met hun voormalige hetero-partner dan lesbiennes. Bij de singles, die op vriendschappelijke basis uiteengingen, zeggen niet enkel mannen, maar ook vrouwen de vroegere holebi-partner nog regelmatig te zien. De respondenten met een nieuwe vaste partner vernoemen de holebi-ex(en) niet spontaan als contact in hun sociale netwerk. Bij de uit de echt gescheidenen is de ex-vrouw vaak een bron van steun voor mannen, terwijl dit bij lesbiennes veeleer de vroegere holebi-partner is.

Wij zien wij mekaar nog. Maar die relatie is afgebroken, dat heeft hij gedaan. Ik hoorde het donderen in Keulen. Dat heeft hij gedaan en ik versta dat best. Dat is op een vriendschappelijke manier gebeurd, maar ik heb daar eigenlijk geen zeggenschap in gehad. (Sooi)

Ik heb nog een heel goed contact met mijn vorige relatievriendin. Zij woont samen met een vrouw die dus niet getrouwd was, daar ben ik ook goed bevriend mee. (Fiene)

Zoals eerder in dit rapport al aan bod kwam (Zie: 3.3) hebben acht respondenten, evenveel mannen als vrouwen een vaste partner. Twee mannen en evenveel vrouwen wonen samen met hun partner; een zelfde aantal heeft een LAT-relatie. Een LAT-relatie is voor de meeste respondenten geen vrije keuze, maar komt voort uit financiële of praktische overwegingen. Eén respondent geeft aan dat de nieuwe partner nog in een hetero-relatie betrokken is.

Een aantal geïnterviewden zou graag een nieuwe partnerrelatie aangaan. De meeste zijn echter niet actief op zoek naar een partner, buiten één respondent die zegt wel stappen te ondernemen. Enkelen zien belemmeringen: een zwaar relatieverleden, een gebrek aan kanalen om met andere holebi's in contact te komen of een gebrek aan respons van potentiële partners. Ten slotte geven een paar respondenten aan liever single te willen blijven.

Ik heb nu contact met {een holebi-vereniging} en daar ga ik nu vrijdag de eerste keer naartoe. (...) Ik hoop daar nog iemand op een wit paard tegen te komen (...) waar ik nog een paar jaar gelukkig mee kan zijn. (Kamil)

Als ik nog iemand tegenkom (...) waarvan ik kan zeggen: "Wauw, dat is nu iemand die ik echt beter wil leren kennen, dan pak ik dat met twee handen aan en nog dankbaar ook." (Hannah)

Wat ik voel, is de angst van niet alleen te willen blijven. (...) Ik wil een vrouw bij me, maar niet om de seks. (...) Misschien een LAT-relatie, maar ik zal het toch niet aankunnen, want dat doet allemaal zoveel pijn. (Olivia)

Een relatie? Ik weet het niet. Misschien. (...) Ik zie dat wel niet zitten. Ik zou niet weten hoe. (Elise)

Je valt op een bepaald moment alleen, maar je hebt het verlangen om dat niet te zijn. (...) Ik heb geen tekort aan sociale contacten, maar ik zou graag nog een

keer verliefd worden. (...) Maar er komt geen respons meer. De ouderen die een relatie hebben, daar wordt aan dat verlangen voldaan. Ook bij degenen waar de relatie beëindigd is, waar bijvoorbeeld de partner overleden is, is de herinnering eraan en het daarmee blijven voortleven soms voldoende. Maar aan wie dat niet heeft, kan de maatschappij en de mensen waaruit je zou kunnen putten om die respons te krijgen, ze eigenlijk niet meer geven, want ze verstaan het niet. Dat vind ik wel moeilijk. (Sooi)

Ik zoek dat niet. Je wordt veel kritischer en ik voel me wel goed alleen nu. (Fiene)
Met iemand in je huis zitten dagdagelijks, dat heb ik nooit geleerd. Ik geloof dat ik daar niet de juiste emotionele tonaliteit voor heb. (Julien)

- *Kinderen*

Zes vrouwen en drie mannen hebben één of meerdere eigen kinderen. Daarnaast namen twee vrouwen en één man een deel van de zorg voor de kinderen van de holebi-partner op. De gescheiden vrouwen kregen bijna altijd het hoederecht over de kinderen. De mannen scheidden meestal als de kinderen al wat ouder waren en waar dit niet het geval was, bleef de vader nauw betrokken bij de opvoeding. De verweduwde respondenten stonden in voor de zorg van hun kinderen. Eén vrouw geeft aan zich niet actief met de opvoeding van haar kind te hebben bezig gehouden. We kunnen besluiten dat de respondenten met (eigen) kinderen heel wat tijd in hun opvoeding hebben geïnvesteerd. Kinderen zijn een prioriteit in het leven van de meeste respondenten.

Ik heb heel veel gedaan {in vrouwen- en holebibeweging}, maar ik heb mijn kinderen altijd laten voorgaan. Mijn kinderen primeerden in alle relaties, want het is bijna altijd stukgelopen door de kinderen. (Fiene)

Eén ding mochten ze mij niet aandoen, mijn kinderen afpakken. (...) Ik ben toch blij dat ik dat in mijn leven gekregen en meegemaakt heb. (Rist)

Toch vinden sommige respondenten, vooral vrouwen, dat hun holebi-zijn heel wat heeft teweeggebracht voor hun kinderen.

Ik heb dan wel mijn kinderen een beetje verwaarloosd. Ik was altijd weg {voor engagement in vrouwen- en holebi-beweging} en die telefoon stond niet stil. (Fiene)

*Ik stond daar helemaal niet achter : trouwen, een kind krijgen. (...) Ik moest er niet voor zorgen en ze hebben hun woord gehouden. (...) Mijn dochter vond dat wel spijtig {dat ik nooit voor haar opvoeding heb moeten instaan}. Dan zei ik altijd – ik wist eigenlijk niet wat ik daar op moest zeggen -: “(...) Ik ben geen goede moeder, maar ik ga een fantastische grootmoeder worden.” (...) Dat is wel gelukt.
(Marie)*

Ik was me er toen wel heel bewust van dat ik het leven dat ik had op dat moment, niet kon en niet wilde verderzetten. (...) Ik kon dat ook niet naar de kinderen blijven waarmaken. Die hadden al genoeg gezien en gehoord en die zagen ook wel dat dat niet was zoals in de rest van het straat, bij wijze van spreken. (...) Mijn dochter heeft daar problemen mee gehad op school. (...) Die is toen uitgemaakt voor lesbienne, want “jouw moeder is lesbisch en jij zult ook wel die aard hebben.” (...) Die heeft daar serieus last van gehad. (Emma)

Actueel onderhouden bijna alle geïnterviewden goede contacten met hun (klein)kinderen, die het holebi-zijn van hun (groot)vader of -moeder aanvaardden. Eén respondent heeft geen contact meer met een aantal van zijn kinderen, die afwijzen dat hij homo is. Enkele vrouwen geven aan dat hun kinderen het wel moeilijk hadden met hun openlijk engagement binnen de holebi-beweging of met hun lesbische partner. De mannen rapporteren een omgekeerde tendens : hun kinderen namen soms openlijk de verdediging van hun homo-vader op en konden uitstekend om met de nieuwe levensgezel. Terwijl rivaliteitsproblemen tussen de kinderen en de lesbische partner soms tot een relatiebreuk leidden, ervaarden mannen op dit vlak geen problemen. Integendeel, kinderen droegen soms bij tot de stabiliteit van hun relatie.

Ik denk dat ze {dochter} met mijn lesbisch-zijn niet zozeer problemen had. Ze had wel problemen met de aandacht die ik aan mijn vriendin gaf. (Marie)
*Wij gingen zelf veel uit. (...) Hoe dat wij dat allemaal overleefd hebben? Want veel homokoppels geraken elkaar daar ook kwijt. Dat is toch een beetje gevaarlijk milieu. (...) De grootste steun was eigenlijk ons gezin. Wij kwamen wel in die homokrings, maar de maandag moesten we weer terug zijn voor de kinderen, voor de opvoeding van de kinderen. Dus (...) we hadden iets meer dan een homokoppel.
(Rist)*

- *(Extra)familiale relaties*

We vonden geen bevestiging voor de 'family of choice' hypothese. Die stelt dat conflictueuze familierelaties de opbouw van een holebi-vriendennetwerk ter compensatie, een zogenaamde 'surrogaatfamilie', in de hand werken. De meesten beschrijven het contact met hun familie als regelmatig, maar weinig diepgaand. Een paar vrouwen kennen een prominente rol toe aan hun familie, waarmee ze frequent contact onderhouden en waarvan ze veel steun krijgen. Ten slotte vinden enkele mannen dat hun familie geen rol van betekenis speelt in hun leven: er is weinig en afstandelijk, soms zelfs conflictueus, contact. De bevinding uit 'Oud Roze' dat mannen op regelmatige basis en vrouwen geen of marginaal contact met hun familie hebben, vinden we niet terug in ons kleinschalige onderzoek.

Van degenen die in conflict verke(e)r(d)en met hun familie, bouwde niemand een holebi-vriendennetwerk uit. Bij de respondenten met een holebi-netwerk komen zowel goede als 'normale' familiecontacten voor. Eén respondente beantwoordt aan Friends geherformuleerde 'family of choice': een holebi-vriendennetwerk dat extra ondersteuning biedt naast familiale steun.

Er bestaan bovendien geen verschillen op grond van het relatieverleden of het moment van coming out. Wel onderhouden de ooit gehuwde mannelijke respondenten een beter contact met hun ex-partner en –schoonfamilie dan de vrouwelijke.

- *Functionaliteit: emotionele steun, sociale steun en instrumentele steun*

Tijdens het vooronderzoek vroegen we aan de respondenten om hun tevredenheid over de steun vanuit de sociale omgeving uit te drukken. Zes respondenten, gelijk verdeeld over mannen en vrouwen, zeiden 'tevreden' te zijn. Vijf bevraagden, waaronder vier mannen en één vrouw, verklaarden zich 'zeer' tot 'buitengewoon tevreden'. Eén vrouw beschreef zichzelf als 'tamelijk tevreden', twee andere gaven aan 'niet zo tevreden' te zijn. Twee personen vulden deze vraag niet in. Schuyfs (1996) bevinding dat de lesbische vrouwen uit "Oud Roze" vaker op een slecht functionerend netwerk terugvallen dan homo-mannen, vindt hier enige steun.

Hoewel vrouwen aangeven minder tevreden te zijn over de steun van hun sociale omgeving, bestaan er verder geen verschillen naar partnerstatus en moment van coming

out. De partnerstatus hangt niet sterk samen met de globale beoordeling van steun. Op basis van de bevindingen uit het theoretisch kader verwachtten we dat respondenten met een partner zich positiever zouden uitlaten over de ontvangen steun dan de singles. Twee van de vrouwen die zeggen niet zo of tamelijk tevreden te zijn, hebben echter een partner. Bij de 'buitengewoon tevredenen' zijn twee alleenstaanden.

Het betreft hier een globale beoordeling op een welbepaald moment. Tijdens de interviews gingen we verder in op de beleving van emotionele, sociale en instrumentele steun. We peilen naar de behoefte aan deze vormen van steun, de mate waarin respondenten deze ingevuld zien en door wie, en we gingen na welke knelpunten er eventueel bestaan. Ook hier hebben we oog voor verschillen naar geslacht, partnerstatus en relatieverleden.

Naar wie richten de respondenten zich om persoonlijke problemen te bespreken? Enkele geïnterviewden, meer lesbiennes dan homo-mannen, zeggen dit alleen te verwerken, omdat ze het nu eenmaal zo gewend zijn, geen problemen hebben of niet weten op wie beroep te doen. Anderen gaan te rade bij hun huidige of voormalige partner, familieleden, vrienden of hulpverleners. Er bestaan grote man-vrouwverschillen in de aard van de relatie die men aanspreekt voor emotionele steun.

De meeste vrouwen doen een beroep op hetero- en/of lesbische vriendinnen. Hieronder bevinden zich ook ex-partners. Enkele richten zich tot familieleden of kinderen. Geen enkele samenwonende vrouw vernoemt haar partner als bron van emotionele steun. Eén respondente geeft zelfs aan dat ze emotionele steun mist binnen haar relatie. Ze verwoordt de reden hiervoor als volgt:

Ik ben niet de enige die dat zegt. We {lesbiennes} praten soms wel over zo'n dingen. Dus ik weet wel een beetje wat er reilt en zeilt bij de meeste. Ik denk dat er daarom ook zoveel uit elkaar gaan. Je zit met twee vrouwelijke werelden, wat dus wil zeggen dat je twee serieus emotionele werelden bij elkaar zet. Bijgevolg, als ik mij slecht voel, voelt zij zich ook slecht. Voelt zij zich slecht, dan voel ik mij ook slecht. Dus we trekken elkaar altijd mee naar beneden, bij het minste dat er is. Dus nu is er zo'n beetje een stilzwijgende overeenkomst: we zeggen niet alles meer tegen elkaar. (Emma)

Een andere, alleenstaande vrouw zegt sterk terug te vallen op de hulpverlening en hier veel emotionele steun uit te putten. De vrouwelijke respondenten hebben zeer uiteenlopende meningen over de emotionele steun onder lesbische vrouwen. Sommigen zeggen met name bij hun gevoelsgenoten emotionele steun te vinden, terwijl anderen die vorm van steun in de lesbische wereld missen.

Ik heb veel lesbische vriendinnen, waar je toch wel serieus je problemen mee kan delen. Als het daarop aankomt, doe je dat toch meer met je gevoelsgenoten. (Fiene)

Ik heb altijd het gevoel, als er aandacht komt op alle vlakken, dat dat dan toch wel makkelijker van heterovrouwen komt dan van lesbiennes. (...) Je komt op een moment, vind ik, dat je een hoop dingen inderdaad niet meer bespreekbaar maakt. Omdat iedereen toch wel zo stoer wilt doen zo, of gewoon zo hard heeft moeten vechten om het een beetje waar te maken, dat ze zoiets hebben van: 'Ik heb genoeg aan mijn eigen, ik wil eigenlijk uw problemen er niet meer bij'. (...) Maar het emotionele valt echt weg. (I: Dus daar heeft u eigenlijk geen emotionele steun aan, aan dat netwerk {van lesbische vriendinnen}?) Ik kom daar echt tekort. (Emma)

De mannen met een partner geven expliciet aan vooral op hem terug te vallen of vernoemen geen andere relaties tot wie ze zich richten. Dit laatste betekent niet de facto dat ze de partner als een belangrijke bron van emotionele steun zien. Anderzijds geven mannen niet aan dergelijke steun bij hun partner te missen. De alleenstaande homomannen verwijzen daarentegen naar hun familie, maar vaker nog naar een homo-vriendennetwerk als het op emotionele steun aankomt. Een aantal gescheiden mannen vernoemt de ex-partner als een belangrijke bron van emotionele steun. De visie op de mogelijkheden tot emotionele steun in homokringen verschilt tussen homo-mannen die een partnerrelatie hebben en daarnaast veel 'weak ties' en de singles. Eerstgenoemde groep is hier eerder sceptisch over, terwijl de tweede groep positieve ervaringen heeft met het krijgen van emotionele steun in homo-kringen. Gespreksgroepen verlenen in hun ervaring toegang tot ondersteunende contacten.

Goh, ik ken maar één iemand op wie ik kan terugvallen en dat is op mijn vriend. (...) Ze {homo-mannen in uitgaansmilieu} zullen wel spreken over 'seks, seks, seks, seks'. Maar over hun emoties? Neen. (Staf)

Sinds ik met die groep {gespreksgroep voor getrouwde homo's} bezig geweest ben en daarna in die leerwereld gestapt ben, heb ik daar een aantal mensen leren kennen. En ik heb daar enorm open gesprekken mee gehad. Dat was zo een revelatie dat het zo goed kan doen om echt alles te vertellen. Gewoon... wat er in u leeft. (Jan)

Er bestaan geen uitgesproken verschillen in de aard van de relatie die men aanspreekt voor emotionele steun tussen ooit en nooit gehuwden. Wel lijken de late ontdekkers hun persoonlijke problemen vaker alleen of met behulp van professionele begeleiding te verwerken.

De aard van de relaties voor sociaal contact en gezelligheid loopt sterk uiteen bij mannen en vrouwen. Een paar vrouwen zeggen weinig behoefte te hebben aan sociale contacten ('ik ben niet zo sociaal aangelegd', 'dat hoeft voor mij allemaal zoveel niet meer'). Iets minder dan de helft van de lesbische respondenten geeft aan geen of weinig sociale contact te hebben ('Gaan ze mij wel willen?', 'Mensen gebruiken mij'), maar dat eigenlijk wel te missen. De meesten van hen zijn alleenstaand. Anderen doen vooral beroep op een gemengd vriendinnennetwerk. Eén vrouw zegt gezelligheid vooral binnen haar lesbische vriendenkring te vinden.

Bij homo-mannen bestaat een duidelijk onderscheid in de aard van de sociale contacten naar huidig partnerschap. Degenen met een partner ondernemen sociale activiteiten samen met hun partner, familieleden, vrienden of kennissen uit een gemengd hetero/holebi-netwerk. Alleenstaanden brengen hun vrije tijd vaker door in een exclusief homo-netwerk. Dit hangt in belangrijke mate samen met een coming out op latere leeftijd.

De meeste respondenten zeggen vooralsnog niet veel praktische hulp nodig te hebben. Eén man, die door een rugletsel beperkt mobiel is, doet beroep op zijn burens die tegen betaling zijn huis en tuin onderhouden. Enkele geïnterviewden geven evenwel aan op hun sociaal netwerk te kunnen rekenen indien nodig (bijvoorbeeld bij een verhuis of ziekenhuisopname).

- *Functionaliteit: participatie en zorgzelfstandigheid*

De mate waarin iemand eenzaamheids- of depressiviteitsgevoelens ervaart en vooruitzicht heeft op mantelzorg, is tot op zekere hoogte een indicatie van de effectiviteit van zijn of haar netwerk.

De meeste respondenten ervaarden eenzaamheidsgevoelens na de beëindiging van een holebi-relatie. De opvang door de omgeving in die situatie kwam eerder al aan bod. Weinig geïnterviewden voelen zich op dit moment eenzaam. Wel kampt één man in een LAT-relatie met eenzaamheidsgevoelens als hij zijn partner een aantal dagen niet ziet. Een kinderloze vrouw geeft aan dat de eenzaamheid wel eens de kop opsteekt als ze de vergelijking maakt met mensen die wel kinderen hebben. Hoewel het merendeel van de bevroegden zegt zelf niet eenzaam te zijn, zien ze wel eenzaamheid bij andere oudere holebi's.

Eén derde van de respondenten, vier mannen en twee vrouwen, geeft aan in het verleden een depressie te hebben gehad. Vier geïnterviewden, twee mannen en evenveel vrouwen, koesterden naar eigen zeggen ooit suïcidale gedachten. Drie personen werden daarvoor medicamenteus en/of psychotherapeutisch begeleid. Twee vrouwen zijn nog steeds in nabehandeling. Twee bevroegden zien hun depressie als een symptoom van een brede problematiek waarvan het holebi-zijn onderdeel uitmaakt. Twee mannen geraakten in een depressie omdat hun homo-identiteit niet strookte met het heteroleven dat ze tot dan toe geleid hadden. Ook het wegvallen van de partner door een conflictueuze relatiebreuk of overlijden, lokt bij twee respondenten een depressieve gemoedsgesteldheid uit. Al deze respondenten waren alleen komen te staan of stonden op het punt terug single te worden. Er bestaat geen duidelijke samenhang met de functionaliteit van het sociale netwerk. Hoewel twee respondenten ten tijde van de crisis over een netwerk van overwegend 'weak ties' beschikten, konden anderen beroep doen op een middelgroot en divers netwerk. Het omgaan met de holebi-identiteit ligt aan de meeste van deze depressies ten grondslag.

Slechts enkele respondenten doen vooralsnog beroep op anderen om hun zorgzelfstandigheid te bewaren. Het gaat dan om huishoudelijke hulp, waarvoor ze anderen (geen familieleden) vergoeden. Enkele vrouwen geven aan al concreet te hebben nagedacht over voorzieningen in dit verband (bijvoorbeeld, de aankoop van een

appartement of een verhuis naar de stad om de verminderde mobiliteit op te vangen). Weinig geïnterviewden verwijzen naar de kinderen als mogelijke leveranciers van zorg. Het feit dat velen onder hen vinden dat oudere holebi's zonder kinderen meer kans lopen om eenzaam of afhankelijk te worden, geeft aan dat ze hier toch een bron van zorg in zien.

4.2.2 Participatie

Naast het persoonlijke netwerk is ook de participatie aan werk-, woon- en verenigingsleven onderdeel van de sociale omgeving. We bekijken of en in welke mate de respondenten aan deze omgevingen participeren en welke attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit ze er ervaren.

4.2.2.1 Werkomgeving

Eerst bespreken we de activiteitsstatus en de beleving van het werk. Vervolgens staan we stil bij de attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit op de werkvloer. Hoe respondenten hun pensionering ervaren kwam eerder al aan bod.

In het vooronderzoek peilden we naar de huidige activiteitsstatus. Elf respondenten, zes mannen en vijf vrouwen, zijn met pensioen. Vier van hen, evenveel mannen als vrouwen, zijn pré-gepensioneerd. Onder de gepensioneerden voeren twee mannen en één vrouw nog een arbeidsactiviteit op zelfstandige basis uit. Twee mannen en één vrouw werken. Van de overige vrouwen zijn er twee werkloos en een laatste arbeidsongeschikt.

Uit de beschrijving die ze van hun beroepsloopbaan geven blijkt dat alle respondenten ooit betaald werk hadden. Er bestaan man-vrouwverschillen naar de duur, de intensiteit en de continuïteit van de professionele carrière. De mannen hebben voltijdse en aansluitende loopbanen achter de rug. Hetzelfde beeld vinden we vooral terug bij vrouwen, die kinderloos zijn of wel kinderen hebben, maar die zorg weinig of niet alleen opnamen. Voor de helft van de vrouwen was de opvoeding van de kinderen een voltijdse dagtaak, waardoor ze enkel gedurende korte periodes werkten. De meesten van hen deden hun herintrede op de arbeidsmarkt na hun echtscheiding. Zij die pas op latere leeftijd scheidden (40-plus) zeggen in een financieel precaire situatie te zitten.

Verschillende respondenten spreken met passie over hun werk. Dit enthousiasme komt voor bij vrouwen met voltijdse en relatief ononderbroken carrières. Sommigen geven aan dat ze een pioniersrol hebben gespeeld door een afdeling of instelling uit te bouwen of door als enige vrouw een 'mannenjob' te doen; vrouwen die manuele jobs hebben gedaan laten zich neutraler uit over hun werk. De vrouwen die op latere leeftijd hun herintrede op de arbeidsmarkt deden, ondervonden moeilijkheden om een gepaste job te vinden of beschouwden het werk als (te) veeleisend.

Mannen vertelden in de interviews over het algemeen uitvoeriger dan vrouwen over hun professionele leven. In de beleving van hun werk vernoemen ze sociaal aanzien, arbeidsvoldoening en sociaal contact als pluspunten. Enkele mannen vinden dat ze in hun leven te hard gewerkt hebben en wijten dit deels aan het feit dat ze hun homo-identiteit niet openlijk konden beleven. Onderstaande citaten zijn duidelijke uitingen van compensatie.

Er heeft zich in mijn beroepsleven een verplaatsing voorgedaan. (...) Wat ik niet kon waarmaken op seksueel vlak, die energie, die heb ik dus echt gegooid, waargemaakt, in mijn werk. (...) En dat heeft lange tijd echt kunnen dienen als surrogaat voor datgene wat ik seksueel gesproken, ook in een individuele relatie niet had. De erkenning die je daar kunt krijgen, die kreeg ik –op een andere manier uiteraard- op mijn werk. (...) Mijn werk was mijn leven (...) en ik heb wat afgewerkt. (Julien)

Mijn baas, die kon dag en nacht op mij rekenen. (...) Ik heb zelfs het gevoel dat ik te veel deed. Misschien wel een beetje vanuit schuldgevoelens tegenover mijn gezin. (Staf)

In de levensverhalen van de oudere holebi's kwam ook aan bod in welke mate ze open zijn over hun seksuele voorkeur op het werk en welke reacties ze dan krijgen. Mannen zijn vaker dan vrouwen expliciet open over hun seksuele voorkeur tegenover collega's en werkgever. Niet enkel handelingen (bijvoorbeeld samen met de partner naar een personeelsfeestje komen), maar ook mededelingen ondersteunen de 'coming out'. Slechts één vrouw nam zelf het initiatief om haar collega's en cliënten in te lichten over haar holebi-status, terwijl verschillende mannen in het meedelen ervan een manier zagen om

pro-actief op te treden. Een geïnterviewde man vertelt in detail hoe hij hierbij te werk ging:

Ik heb het eerst tegen de vrouwelijke collega's verteld (...) en die hebben gezegd: "Joepie, eindelijk een man die met vrouwen kan omgaan." Dan ben ik gewoon naar mijn baas gestapt en heb ik gevraagd: "Pas ik nog in het imago hier? Als ik er niet in pas dan vraag ik gewoon mijn mutatie aan." En die heeft gezegd: "Je kunt mij maar op één manier kwetsen en dat is door weg te gaan." Dan heb ik het ook tegen de mannelijke collega's gezegd en iedereen heeft mij gefeliciteerd voor mijn eerlijkheid." (Ferre)

Van degenen die aan het begin van hun beroepsloopbaan veeleer gesloten waren, nam de openheid bij mannen toe, terwijl ze bij vrouwen stabiel bleef. Eén respondenten schreefde haar expliciete openheid na een homofobe ervaring op het werk terug naar volledige geslotenheid. De geïnterviewden gaven verschillende redenen voor hun geslotenheid op: de anonimiteit van een groot stedelijk bedrijf, negatieve anticipatie met betrekking tot de attitudes van collega's en werkgever en discriminatie-ervaringen in de beroepsloopbaan.

Mannen rapporteren meer positieve en minder negatieve attitudes op hun halebiseksualiteit in de werksetting dan vrouwen. Ze vinden de negatieve ervaringen minder zwaar doorwegen; twee vrouwen daarentegen beschrijven een discriminatie-ervaring op het werk als een keerpunt in hun leven, omdat ze die als bijzonder traumatisch ervaarden. Drie vrouwen en één man maakten verbale discriminatie mee vanwege hun collega's en/of cliënten. Eén vrouw zegt ontslagen te zijn nadat was uitgekomen dat ze lesbisch was; een man vermoedt op grond van zijn geaardheid een promotie te zijn mislopen. Een werkgever dreigde tegenover een andere vrouwelijke respondent met ontslag nadat ze zich op televisie geout had.

Ik denk dat ik ooit eens een keer een promotie gemist heb omwille van homoseksualiteit. (...) Maar dat is dan ook op 30 of 33 jaar de enige gebeurtenis. Dus verwaarloosbaar. (Julien)

(I: Uw partner, waar u 16 jaar mee samen was, was dus een collega van u. Wisten ze dat op het werk?) Och, toen dat uitgekomen is... Dat was een ramp. (...) De {vrouwelijke} collega's hebben daar allemaal slecht op gereageerd. (I: En de

werkgever?) Ja, we zijn er dan wel buitengevlogen allebei. (...) Dat was onze laatste job. (...) Ik wil dat allemaal niet meer meemaken. (Elise)

Als positieve reacties worden felicitaties over de openheid rond de seksuele voorkeur vernoemd. Eén man stelde het holebi-vriendelijke klimaat van het bedrijf waar hij werkt erg op prijs.

Wij hebben zo een blaadje waar personeelsgegevens in staan, van mensen die komen en gaan, op pensioen gaan, ziek zijn, trouwen, ... enzovoort. En laatst stond daar een grote kop in 'Patrick is getrouwd met Paul'. (Jan)

4.2.2.2 Verenigingsleven

In wat volgt bekijken we of de respondenten ooit lid geweest zijn van reguliere en holebi-organisaties of hebben deelgenomen aan het holebi-uitgaansmilieu. We bevragen ook hun huidige lidmaatschap van deze verenigingen.

Hieronder verstaan we zowel algemene verenigingen, vrouwen- als ouderenverenigingen. Weinig respondenten zijn lid van een reguliere organisatie. Enkele vrouwen volgen af en toe cursussen in een vormingscentrum. Twee geïnterviewden engageerden zich vroeger binnen de vrouwenbeweging. Niemand neemt deel aan activiteiten van een ouderenvereniging of deed dat in het verleden. De geïnterviewden laten zich echter niet negatief uit over dit soort van verenigingen. Ze beleven hun vrije tijd nu eenmaal liever niet in verenigingsverband en zoeken, indien ze daar toch voor kiezen, liever contact met 'gevoelsgenoten'. Een ouderenvereniging spreekt enkele respondenten niet aan, omdat ze zich nog niet oud voelen, de activiteiten weinig aantrekkelijk vinden of negatieve attitudes van leeftijdsgenoten verwachten.

Een aantal respondenten, vooral mannen, was in het verleden zeer actief binnen het reguliere verenigingsleven en besteedde daar soms (te) veel tijd aan. Eén man zegt vanuit die ervaring terughoudend te staan tegenover een engagement in een holebi-organisatie.

Ik denk dat de grote fout vooral geweest is, dat ik te veel investeerde in mijn ander sociaal leven en dat ik dat {partnerrelatie} een beetje negligeerde, ja. (...)

Misschien dat ze te weinig beslag op mij konden leggen omdat ik te veel opgeëist werd door andere zaken: mijn vereniging voor afgestudeerden, mijn vereniging voor gehandicapten, enzovoort, enzovoort. (Sooi)

Tien van de zeventien respondenten zijn momenteel lid van één of meerdere holebi-verenigingen. Vrouwen zijn vaker dan mannen geen lid. De niet-leden zijn bij de vrouwen gelijkmatig verdeeld qua leeftijd (van 55 t/m 75); bij mannen zijn de niet-leden ouder dan 65 jaar. De leden zijn bij de vrouwen evenredig verdeeld over passieve en actieve of bestuursleden; mannen zijn vaker actief of bestuurslid dan passief lid. De meeste respondenten die lid zijn, combineren het lidmaatschap van meerdere organisaties. Vier oudere holebi's, evenveel mannen als vrouwen, zijn lid van één vereniging. Twee vrouwen en drie mannen behoren tot twee verenigingen. Eén man maakt deel uit van drie holebi-organisaties. De meesten kiezen voor een homo- of lesbiënewerking, of voor een gemengde vereniging (qua geslacht en leeftijd). Mannen maken vaker deel uit van een gemengde vereniging dan vrouwen. Slechts twee geïnterviewden, één man en één vrouw, behoren tot een holebi-vereniging voor ouderen. Er bestaan geen verschillen in lidmaatschap naar relatieverleden of moment van coming out. Opvallend is wel dat de late ontdekkers of de mannen die hun holebi-identiteit lange tijd onderdrukten zich bijna allemaal actief in de holebi-beweging engageren, terwijl vrouwen hier niet of passief bij betrokken zijn. De meeste van de mannen en enkele vrouwen zeggen regelmatig naar een Roze Huis te gaan.

Alle geïnterviewden, op één vrouw en twee mannen na, waren ooit voor korte of langere tijd lid van een holebi-organisatie. Een aantal van hen, vooral de vroege ontdekkers, vervulden een pioniersrol bij de uitbouw van de holebi-beweging. Zo richtten een aantal vrouwen een lesbiënewerking op in de schoot van een gemengde vereniging. Enkele mannen startten verenigingen voor getrouwde homo's en voor ouders van holebiseksuele kinderen op, of hielpen mee aan de uitbouw van het homo-uitgaansmilieu. Dit verliep niet steeds zonder slag of stoot. Naast tegenkanting van buitenaf, waren er soms ook interne spanningen. Uiteenlopende visies bij homo's en lesbiënes en bij rabiëte en gematigde lesbiënes binnen de vrouwenwerking, bemoeilijkten soms de uitbouw en de werking van een vereniging.

En daar zijn we dan met een vrouwenwerking begonnen en daar kwamen dan allemaal lesbiënes op af (...) Maar elke keer werden wij gekelderd door... De

mannenwerking was daar niet zo zot van, van de vrouwenwerking. Wij zijn dan wel begonnen met een aantal activiteiten waar die mannen geen behoefte aan hadden. (...) Wij organiseerden dan optredens, eens een filmvoorstelling, een praatavond, assertiviteitstraining voor lesbiennes voor de coming out,... En dat zagen ze allemaal met lede ogen aan, dat zagen ze niet graag, want er ging natuurlijk wel een stuk van dat lacherige sfeertje weg. Zij wilden het gewoon plezant en ontspannen houden. (Emma)

Toen kwamen de problemen tussen degenen die er echt voor uitkwamen en die agressief op de barricade stonden en wij dan die van (...) de vrouwenbeweging kwamen en iets gematigder waren. Die het iets langzamer aan deden, niet meer meeliepen met de mensen van de politiek die achter ons stonden, hen het werk laten doen, ze niet gaan provoceren enzovoort. (...) Dat was daar echt een jaar of twee waar het echt stoof even. Dat was hard tegen hard. (Hannah)

In wat volgt bekijken we de individuele trajecten van de respondenten binnen het holebi-verenigingsleven. De vrouwenbeweging heeft een belangrijke rol gespeeld bij de 'coming in' van verschillende lesbiennes. We bespreken de trajecten daarom apart voor mannen en vrouwen.

Bij de vrouwen onderscheiden we drie trajecten. De vrouwen die hun lesbisch-zijn vroeg ontdekten, engageerden zich bijna allemaal eerst – soms zelfs een periode gelijktijdig - in een vrouwenbeweging voordat ze in een holebi-vereniging stapten. Omdat ze nog veel seksisme opmerkten, beschouwden ze emancipatie van de vrouw als een eerste en noodzakelijke voorwaarde om gelijke rechten voor lesbiennes te bekomen. Na een engagement in de vrouwenbeweging stapten ze vrij snel over naar een holebi-vereniging, omdat hun lesbisch-zijn er te veel spanningen met zich meebracht.

Ik heb in de vrouwenbeweging gezeten. Ja, ik was daar heel actief in. Ik heb samen met andere –getrouwde vrouwen, ik was daar de enige lesbische- het eerste Vrouwencentrum hier opgericht (...), omdat ik dacht: 'Je moet eerst als vrouw emanciperen voor je iets kunt doen voor de lesbiennes.' Je moest zeker en vast eerst emanciperen als vrouw. (...) {Als enige lesbienne} had ik het ook moeilijk, omdat zij absoluut niet het etiket van 'lesbienne' wilden hebben. (Fiene)

De latere ontdekkers doen hun eerste stappen in het lesbisch milieu veelal via het uitgaansmilieu en groeien soms door naar een lesbiennewerking. Ten slotte krijgen een paar vrouwen, zowel vroege als late ontdekkers, niet of slechts moeizaam contact met gevoelsgenoten.

Ik ben aan het zoeken geweest. Ja, waar moest ik zijn ? Dan hebben ze mij {vanuit de hulpverlening} naar (...) {een lesbiennewerking} doorverwezen. (...) Ik ben daar maar een paar keer geweest en op een bepaald moment sloeg me dat tegen (...) {Nu heb ik zoiets van :} 'Gaan ze mij wel willen?'. En dat brengt mij in de onzekerheid van: 'Ze moeten mij maar vinden'. (Beate)

Bij de mannen onderscheiden we eveneens drie trajecten. De vroege ontdekkers verkennen allen de homobars. Sommigen vinden er een partner en trekken zich vervolgens terug. Anderen nemen van daaruit een engagement in een holebi-vereniging op en blijven – zij het meestal minder frequent - naar de bars gaan. Een aantal mannen die hun (her)intrede in de homo-wereld doen, vooral late ontdekkers, worden direct lid van een vereniging en zijn nooit veel uitgegaan in homobars. De coming in verloopt bij mannen die op latere leeftijd voor hun seksuele voorkeur uitkomen vlotter dan bij vrouwen.

We gaan na wat de respondenten met hun lidmaatschap aan een holebi-vereniging beogen. Na de ontdekking van hun holebiseksuele voorkeur gaan bijna alle respondenten op zoek naar contact met 'gevoelsgenoten'. Op die manier hopen ze hun nieuwe seksuele identiteit beter te kunnen inpassen in hun leefstijl. Sommigen nemen deel aan specifieke gespreksgroepen. Zo zoeken bijna alle (voormalig) getrouwde homo-mannen contact met gevoelsgenoten. Vrouwen richten zich minder vaak tot een gespreksgroep.

Ik was me er toen wel heel bewust van dat ik het leven dat ik op dat moment had, niet kon en niet wilde verderzetten. (...) Dan ben ik voor de eerste keer in mijn leven op zoek gegaan naar een vereniging voor homo's en lesbiennes. (...) Ja, gewoon van nood. Ik zou niet geweten hebben ... (Emma)

Enkele respondenten zien in het verenigingsleven een mogelijkheid om een partner te ontmoeten. Verschillende bevrageden beschouwen dienstverlening en informatieverstrekking als opdrachten voor de holebi-verenigingen.

{Onze leden zijn} meestal dames wier relaties gebroken zijn. Als er iemand een probleem heeft, proberen we dat op de één of andere manier op te lossen. (...) Bijvoorbeeld juridische problemen. We hebben over de jaren een grote kennissenkring opgebouwd zodat we kunnen doorverwijzen naar advocaten of naar wat dan ook. (Marie)

Andere functies van holebi-verenigingen die respondenten vernoemen, zijn het sociale contact met andere holebi's en het aanbieden van een forum. Vrouwen noemen de gezelligheidsfunctie vaker dan mannen. Sommige van hen geven aan dat de balans soms teveel in de richting van lobby-activiteiten overhelt en de gezelligheid daardoor in het gedrang komt. Wanneer we bekijken hoe de respondenten de holebi-organisaties waarderen, gaan we hier dieper op in. Dit sociaal contact kan bestaan uit een 'praatcafé' of een ontspannende activiteit (cultureel, sportief, ...enzovoort) die men samen onderneemt.

Het gezelligheidsaspect, het samen lesbisch zijn bij manier van spreken. Ja, je een beetje samen goed voelen. En er mag zeker een serieus gesprek rond komen of in komen. (Beate)

Ik ben eigenlijk bij die vereniging omdat ik vind dat het eindelijk tijd wordt dat er eens iets gaat gebeuren voor homo's vanaf 40 jaar. Dus ik ben daarbij omdat daar een forum voor ouderen is. (Julien)

Vinden de respondenten bovenstaande functies, namelijk contact met gevoels- en lotgenoten, dienstverlening en informatieverstrekking, sociaal contact en aanbod van een forum, terug in de verenigingen waar ze lid van zijn (geweest)? Hoe verhouden de waarderingen zich naar geslacht en relatieverleden?

Holebi-verenigingen vorm(d)en voor veel respondenten een kanaal om hun sociale netwerk uit te breiden. Voor sommigen waren ze bovendien een uitvalbasis ten tijde van crisissen. Dat slechts een kleine minderheid – en dan vaak nog ongewenst – geen lid is van een holebi-organisatie toont het belang ervan genoegzaam aan. Hieronder volgt een overzicht van de positieve en negatieve eigenschappen die de respondenten aan holebi-verenigingen toeschrijven. De vrouwelijke respondenten laten zich er in het algemeen negatiever over uit. Mannen spreken zich vaker uit over het contact met gevoelsgenoten,

de informatieverstrekking en de forumfunctie. Vrouwen hebben veel te vertellen over de gezelligheidsfunctie van holebi-organisaties.

Meer mannen dan vrouwen namen deel aan contact met gevoelsgenoten. De meesten hebben hier veel steun aan gehad bij de inpassing van hun holebi-identiteit in de reeds bestaande identiteit. Eén vrouw vertelt dat ze steun kreeg van andere holebi's in een gemengde organisatie op kritieke momenten, maar dat die plaats ruimte voor jaloezie toen het weer beter ging. Ze mist ook emotionele steun in lesbische kringen. Een andere vrouw kon met haar problemen niet terecht bij een organisatie voor getrouwde en/of gescheiden lesbiennes, omdat ze al te lang gescheiden was. Enkele mannen en vrouwen, die soms zelf beroep deden op een gespreksgroep, begeleiden later anderen.

Dan ben ik daar {vereniging voor getrouwde homo's} naartoe geweest en dat is een beetje mijn redding geweest, want ik ben daar enorm goed opgevangen. Euh wij waren met zo'n 15 mensen daar in die groep. En wij zijn eigenlijk toch wel een hecht team gaan vormen. En dat heeft toch wel verscheidene jaren geduurd. (...) Dat was voor mij een revelatie: 'Dat zijn allemaal diverse mensen. Dat zijn normale mensen. Niet iedereen loopt daar met zijn handjes te wapperen'. Dat gewoon zien ... (Jan)

Ik heb dus toch wel gemerkt dat er enorm veel jaloezie is in die kringen. Dat is allemaal goed zolang je aan de toeg staat te zagen van: "Och, ik wil eruit" en "Ik ben zo verliefd" en "Wat moet ik nu doen?" enzovoort. Dan word je opgevangen dat het niet meer mooi is, echt goed opgevangen en iedereen leeft dan met je mee. Je bent dan een beetje met je coming out bezig en dan gaat dat heel goed. Maar zodra je het dan probeert waar te maken in deze maatschappij en daarvoor vecht, dan worden ze afgunstig. (Emma)

Degenen die nood hebben aan holebigerelateerde informatie zien die behoefte voldoende ingevuld.

Toen ik de eerste keer daar met mensen over praatte van: "Ja, ik moet ik toch terug in die {homo-} wereld." Dan zeiden ze mij: "Maar jij gaat je ogen opentrekken." (...) Ze geven ook thema-avonden en dat vind ik nodig. Die thema-avonden, die zijn meer dan nodig, want toen ze het de eerste keer hadden over SOA, dan wist ik niet waarover ze het hadden ... (Kamil)

Veel respondenten zeggen zich echt thuis te voelen in holebi-organisaties, omdat ze er met gevoelsgenoten van gedachten kunnen wisselen. Het is een setting waarin de meesten volledig 'zichzelf' kunnen zijn, niet gehinderd door heteronormativiteit of negatieve anticipatie.

Ik vind het wel plezant om daar af en toe eens te komen. Dat is toch andere klap dan heel de tijd die kinderen en kleinkinderen. (...) Eigenlijk voel ik dat {"Hier kan ik echt zijn wie ik wil zijn"} altijd nog wel het meeste bij de holebi-verenigingen. (Emma)

Toch formuleren de geïnterviewden, en met name de vrouwen, een aantal kanttekeningen bij de sociale functie van holebi-verenigingen. Zowel mannen als vrouwen denken dat het verenigingsleven – en het uitgaansmilieu nog meer – risico's inhoudt voor een relatie.

Ik denk dat die verenigingen ook weer leiden tot gekonkelfoes (...) Ik voel daar ook weer dat er bijbedoelingen zijn. (I : Je wil dus eigenlijk op het gebied van relaties geen risico's nemen.) (Staf)

Vrouwen kaartten de overdreven probleembenadering in sommige lesbiennetwerken aan. Het gedurig ophalen van herinneringen aan negatieve ervaringen zet soms een domper op de sfeer. Ook een eisende opstelling gekoppeld aan lobby-activiteiten – hoewel natuurlijk nodig – ervaren enkele vrouwen niet als ontspannend.

Ik dacht dat die gezelliger met elkaar omgaan. En dan niet zo altijd maar gepraat over de evolutie en de moeilijkheden en wat er allemaal leeft in die lesbische wereld. En op den duur werd ik dat moe, dat gaat altijd over het begin. (...) Ik vond dat eenzijdig. (Beate)

De 40+ 'ers, dat zijn wij (lacht) (...) die hebben een andere behoefte en de behoefte die aan de oorsprong lag van die verenigingen die is er niet. Enfin, ze hebben daar een hele politieke weg aan gegeven en dat is niet wat wij willen. (...) Wij zouden het gezellig willen. (Hannah)

Hoewel lobby-activiteiten de gezelligheid kunnen overschaduwen, erkennen de meeste bevraagden dat ze nodig zijn en waarderen ze de inspanningen van degenen die er zich

mee bezig houden. Enkele vrouwen wijzen erop dat er gevaar schuilt in lobby-activiteiten met betrekking tot oudere holebi's. Volgens hen is er nood aan een gemeenschappelijk front. Om dat te bereiken moet eerst en vooral een stroomlijning en centralisering komen van alle versnipperde organisaties in het holebi-verenigingslandschap.

Al die verenigingen vormen geen gezamenlijk front. (...) En dan wordt het moeilijk, want wat zijn dan onze gelijke kansen? Zelfs in zo'n zaken zijn we gesplitst. We zijn dan al een kleine groep en dan zijn daar oudere, middelleeftijd en jongeren. (Hannah)

Enkele geïnterviewden zeggen niet zoveel aan het holebi-verenigingsleven deel te nemen als ze zouden willen door gebrekkige financiën en mobiliteit. Vooral vrouwen en respondenten uit landelijke gemeenten die niet over een auto beschikken, ervaren dit als een belemmering.

Hierboven haalden we aan dat mannen actiever zijn binnen het holebi-verenigingsleven dan vrouwen. Dit hangt samen met het grote aandeel van mannen onder de respondenten die op latere leeftijd hun coming in deden. Er zijn in de steekproefpopulatie minder vrouwen die na 40 jaar hun lesbisch-zijn ontdekten. Bovendien verloopt hun coming in veel moeizamer. De beperktere uitgaansmogelijkheden voor lesbiennes spelen hierbij misschien een rol.

Over het algemeen zien we bij degenen die vroeger nauw betrokken waren bij het holebi-verenigingsleven een terugschroefing van het engagement, in een sterkere mate bij vrouwen dan mannen. Sommigen vinden dat ze genoeg geïnvesteerd hebben in de holebi-beweging en dragen de fakkel nu over aan anderen. Een aantal van hen heeft niet zoveel behoefte meer om aan het verenigingsleven deel te nemen. Anderen hebben er geen tijd meer voor door tal van andere engagementen ((klein)kinderen, vrijwilligerswerk, ... enzovoort). Een belangrijke factor in het opnemen en terugschroeven van engagement is het hebben van een partner. Bij vrouwen neemt dit door de seriële monogamie een cyclisch patroon aan. De samenwonende mannen die aan het holebi-verenigingsleven deelnemen, zijn hier vaak samen met hun partner in betrokken.

Ik ben daar nog veel geweest, maar het was niet zo dat ik meewerkte. En dan heb ik me stilletjes aan teruggetrokken. (Fiene)

Ik heb daar geen behoefte meer aan, ik heb al genoeg andere dingen aan mijn hoofd. (Emma)

Het enige dat ik kan zeggen is dat ik in de periode toen ik alleen was op zoek ging naar groeperingen. (...) Dat waren dus periodes dat ik dus meer contact zocht, ontmoetingsplaatsen. (...) Ondertussen was mijn partner in mijn leven gekomen. (...) van zodra dat wij gebouwd hadden, hebben wij toch de vereniging verlaten. Ik dacht 'Ik heb toch mijn stukje bijgeleverd voor het homoleven.' (Lea)

De respondenten vinden de Roze Huizen een goed initiatief: het is een open ontmoetingsplaats waar je contact kunt leggen met gevoelsgenoten en houdt bovendien de verenigingen bij elkaar.

Verskillende respondenten voelen zich niet (meer) thuis binnen het holebi-uitgaansmilieu. Een aantal vrouwen stapte van de bars snel over naar het verenigingsleven, omdat ze niet beantwoordden aan hun leefwereld.

Die omgeving interesseerde mij niet. Buiten het dansen was daar niet veel interessants. Ik wilde in die omgeving ook niet echt iemand zoeken of vinden. (...) Omdat dat een klein wereldje is van insiders en omdat er toch veel gedronken wordt. En omdat er veel relaties aangegaan werden die dan gedaan waren en er veel heen en weer werd gevoeld. En dat interesseerde mij toch niet en ik dacht 'Ja, daar moet ik het nu toch niet echt gaan zoeken.' (Lea)

Hoewel het uitgaansmilieu een belangrijk kanaal van coming in is voor homo-mannen, waarden enkele mannen het negatief. Ze storen zich vooral aan het seksgerichte karakter ervan. Ook de agistische attitudes doen afbreuk aan het homo-uitgaansmilieu voor de wat ouderen. Eén man doet de seks-gerichtheid van het uitgaansleven af als een boutade.

Dat stoort mij heel erg (...), het totaal, totaal verloederde seksgerichte milieu. (Kamil)

Dat is zo een boutade die altijd gezegd geweest is. Wij waren veel meer "promiscue". (stilte) Ik denk... dat de heterowereld even promiscue is. Maar dat ze het godverdomme veel beter kunnen wegsteken dan wij. En dat wij ook zo geen nood hebben van dat weg te steken. (Sooi)

Een mannelijke respondent die vooral uitgaat in de leerscène stoort zich aan het discriminatorisch gedrag van het mainstream homo-uitgaansmilieu tegenover deze subcultuur.

Wat ik wel ondervonden heb, is dat ik ook al aangesproken geweest ben op mijn leer-zijn door gewone homo's op een discriminerende manier: (...) uitlachen en denigrerende opmerkingen maken. (...) Het grote probleem is dat zij vinden dat de mensen van de leerwereld het imago van holebi's naar beneden halen. Het komt daar altijd op neer. (...) Soms heb ik echt het gevoel dat de holebi-wereld niet veel te verwijten heeft aan de hetero-wereld, want ze zijn net hetzelfde en soms zelfs erger. (Jan)

- *Woonomgeving*

De holebi-vriendelijkheid van de buurt en de nabijheid van holebi-voorzieningen zijn niet doorslaggevend bij de keuze van de woonomgeving. De meeste respondenten wonen in een stad of in de nabijheid van een stad, maar bestempelen dit zeker niet als een beredeneerde keuze. Respondenten uit landelijke gemeenten ondervinden geen sociale controle, maar zien de beperkte toegankelijkheid van holebi-voorzieningen in de steden wel als een struikelblok. Sommigen maken zich met het oog op hun oude dag wel eens zorgen over het feit dat ze zo afgelegen wonen. De meeste geïnterviewden hebben neutrale of goede contacten met de burens. Enkele vrouwen zeggen wel eens opmerkingen te krijgen over hun lesbisch-zijn van buurtbewoners, maar deze komen maar af en toe aan de oppervlakte en zijn volgens hen meestal niet slecht bedoeld.

4.2.2 Specifieke behoeften van oudere holebi's

We vroegen aan de respondenten of ze als oudere holebi directe of toekomstige behoeften aan participatie en zorgzelfstandigheid hebben. Hieronder geven we hun visie weer. We gaan na of er samenhang bestaat tussen het hebben van holebi-specifieke behoeften enerzijds, en het sociale netwerk, individuele en maatschappelijke attitudes tegenover oudere holebi's en de financiële situatie anderzijds.

De reacties van de respondenten op het onderzoeksthema 'holebi-specifieke behoeften' waren zeer uiteenlopend. De meesten spraken zich niet expliciet uit over de relevantie van dit topic. Enkele bevroegden, waaronder drie vrouwen en één man, stonden kritisch tegenover dit onderdeel van het interview. Zij vinden niet dat holebi-ouderen specifieke behoeften hebben; de vraag ernaar werkt de polarisering tussen hetero's en holebi's in de hand. Eén mannelijke en één vrouwelijke geïnterviewde juichten het bespreekbaar maken van dit thema toe.

Dit {het interview} wou ik nog echt doen, omdat, dat vind ik nog echt een bijdrage die ik wil leveren. Voor de toekomst kan het belangrijk zijn dat ze toch een beetje weten hoe wij in elkaar zitten. (Emma)

(...) Een discussie die nu op gang wordt gebracht en waar ik heel blij met ben, dat is dus eigenlijk de zorg voor oudere holebi's. (...) ik ben daar in ieder geval wel al heel blij mee dat die discussie en die stem wat luider wordt en dat daar een vereniging rond ontstaan is. (...) eigenlijk is dat toch wel heel nuttig en ik vind ik dat wel een aspect waar zeker nog heel veel over moet onderhandeld worden. (Jan)
Ik zie niet echt in wat je als lesbienne, en als oudere lesbienne apart moet doen van de ander mensen. Ik heb het nooit niet geweten, wat zou ik het nu gaan weten. (...) Ik ben misschien niet zoals de meeste. (Lea)

Daar is eigenlijk toch niks speciaals aan. Ik versta niet goed waarom jullie een onderzoek naar die oudere holebi's doen. Ze zijn er. Zelfs zij hebben het overleefd. (Sooi)

We gaan eerst in op de holebi-specifieke behoeften op het vlak van participatie en bekijken daarna deze met betrekking tot zorgzelfstandigheid.

4.2.2.1 Holebi-specifieke behoeften op het vlak van participatie

In de interviews kwam aan bod of de respondenten nood hebben aan meer of anders opgezette contacten en activiteiten met gevoelsgenoten. We vroegen welke rol ze hierin weggelegd zagen voor het zogenaamde buddy-systeem en voor eventuele andere initiatieven.

- *Contact met andere holebi's*

De meeste respondenten zeggen zelf geen behoefte te hebben aan meer contact met andere holebi's. Ze hebben genoeg gevoelsgenoten in hun vriendenkring, het verenigingsleven en het uitgaansmilieu. Een vrouw, die actief is in een vereniging voor oudere lesbiennes, merkt op dat veel alleenstaande vrouwen geïsoleerd komen te staan. Een andere respondente kent vooral oudere holebi's die een aanvaardingsproces van hun holebi-identiteit hebben doorgemaakt en daardoor sociaal sterk staan, maar kan zich voorstellen dat dit niet voor alle oudere holebi's geldt. Een man geeft aan dat de sociabiliteit onder oudere homo-mannen niet groot is.

In Nederland heb je van die verenigingen die echt gespecialiseerd zijn voor oudere homo's en lesbiennes. Eigenlijk kennen we dat in België {veel minder}. Dus dat is wel een probleem. Vrouwen zijn een probleem. Laat ons zeggen, 50% van de lesbiennes, die zetten die stap niet. Waar kun je naar toe?(...) Die hebben eigenlijk niks. (...) De meeste vrouwen hebben spijtig genoeg altijd in een ghetto met zijn tweeën geleefd en waren naar de buitenwereld niet vaak te zien. De een valt weg door wat dan ook, en dan staat die andere daar. En dat is het probleem. (Marie)

Ik heb makkelijk praten: ik heb iemand, maar er zijn veel homo's die alleen zijn op mijn leeftijd en dan... Ik stel mij dikwijls vragen. Ik ken er {oudere homo-mannen} heel veel van gezicht waarvan ik denk 'Tiens, dat gezicht zie ik niet meer. Wat is daar mee gebeurd?' Dat weet ik niet. (...) Oudere homo's, die verdwijnen en je spreekt er niet meer over. Je ziet ze niet meer. Laatst nog een gesprek gehad met iemand waartegen ik zei: "Och, die en die zijn allemaal dood." (I: Komt dat dan omdat die groepen van homo's niet goed samenhangen of...?) Ja, ik denk het wel. Ik denk het wel. (Staf)

De holebi-verenigingen voor ouderen zijn volgens verschillende respondenten vanuit dit perspectief broodnodig, maar te klein in aantal. Bovendien zijn ze vooral in de grote steden actief. Het verenigingsaanbod moet een inhaalbeweging ten opzichte van de vergrijzende holebi-populatie maken. Naast deze doelgroeporganisaties, is er volgens sommigen een tekort aan ontmoetingsplaatsen waar oudere holebi's elkaar in een open sfeer kunnen treffen.

De sociabiliteit, het sociale samenkomen van de ouderen zou misschien kunnen aangewakkerd worden. Eigenlijk denk ik dat er (...) veel oudere homo's zitten te

vereenzamen. Er moet ergens een drijfveer zijn om naar buiten te komen. (...) Dus moet men ontmoetingsplaatsen creëren waar ook oudere holebi's welkom zijn, want dat is niet altijd in het homo-milieu. Dat moet niet specifiek homo-gericht zijn of uitsluitend voor homo's zijn, maar er moet wel een open sfeer kunnen zijn. (Sooi)

Drie alleenstaande vrouwen hebben behoefte aan meer contact met andere holebi's. Eén van hen deed op latere leeftijd haar coming out. Vooralsnog hadden ze geen of weinig contact met gevoelsgenoten. De twee vrouwen die al andere lesbiennes binnen het verenigings- of uitgaansleven ontmoetten, waarden dit contact veeleer negatief. Hierdoor staan ze wat terughoudend tegenover een nieuwe poging om aan het holebi-leven deel te nemen. Daarnaast speelt de drempelvrees om alleen naar een vereniging te stappen waar ze niemand kennen. Ook financiële en mobiliteitsbelemmeringen bemoeilijken het contact met gevoelsgenoten.

(I: Is dat iets waar u nood aan heeft, contact met andere lesbische vrouwen?) In het begin {tijdens partnerrelaties} niet, maar nu wel. (...) Dat je toch wat mensen rond je hebt die zijn zoals jij (...) Moest er hier een groep zijn zoals in (...) {grootstad}, dan denk ik dat ik daar altijd zou zijn om samen te gaan wandelen, samen te fietsen. (...) Dat is een groot gemis. (Olivia)

(I: Zou u graag in een vereniging voor lesbiennes stappen?) Dat zou ik heel graag durven, maar ik doe het niet. Ik ga niet. (...) Zolang ik geen mensen ken, wil ik er niet naartoe gaan. Raar, hè? Moest ik nu een vriendin hebben die zou zeggen: "Kom, we gaan er eens een keer naartoe" ... (Elise)

Deze vrouwen geven aan niet of nauwelijks rond te komen met hun persoonlijk maandinkomen. Hun sociale netwerken zijn klein en bevatten vooral 'weak ties'. Eén vrouw beantwoordt aan de kenmerken van het 'passing' type en vertoont signalen van negatieve anticipatie. Twee van hen zeggen liever hetero geweest te zijn.

- *Activiteiten voor holebi-ouderen*

De meerderheid van de respondenten, vijf mannen en zes vrouwen, zijn vragende partij voor een uitbreiding van het aantal en het soort activiteiten naar oudere holebi's toe en voor het toegankelijker maken ervan.

Enkele geïnterviewden merken op dat het holebi-verenigingsleven (te) weinig activiteiten voor oudere holebi's organiseert. De meeste activiteiten gaan door in grotere steden en zijn moeilijk toegankelijk voor respondenten die op het openbaar vervoer aangewezen zijn en/of het financieel niet breed hebben.

Ik denk dat de holebi-verenigingen zich hier (...) inderdaad weinig afgevraagd hebben: "Wat doen oudere homo's? Met wat zouden wij die nog wat actief kunnen houden?" (Sooi)

Dat {organisatoren van activiteiten zouden rekening moeten houden met de soms beperkte financiële middelen en mobiliteit} vind ik ook wel belangrijk. Als je daar al pakweg 150 franken -in Belgische franken - als inkom moet betalen... Je komt toe en bent dat al kwijt. (Marte)

Bijna alle geïnterviewden, op één man na die wijst op het tekort aan thema-bijeenkomsten, hebben behoefte aan meer ontspannende activiteiten. De vrouwen zijn vooral geïnteresseerd in rustige activiteiten (bijvoorbeeld een wandeling, filmvoorstelling of praatcafé) waar de nadruk niet ligt op het strijdbaar zijn als minderheidsgroep, maar op gezelligheid. De meeste lesbiennes vinden de occasionele vrouwenfuif voldoende. Eén vrouw vindt dat er een tekort is aan uitgaansmogelijkheden voor oudere lesbiennes. Ze betreurt het dat de activiteiten voor oudere holebi's meestal tot de namiddag beperkt zijn en niet 's avonds doorlopen.

De homo-mannen zijn minder concreet over het soort activiteiten waar ze behoefte aan hebben. Dat de meesten het agisme binnen het homo-uitgaansmilieu aanklagen doet vermoeden dat ze in activiteiten binnen die setting geïnteresseerd zijn. Eén man denkt dat oudere homo-mannen nog maar weinig uitgaan. Een andere man mist een dansgelegenheid waar hij en zijn partner welkom zijn.

Weinig respondenten zijn voorstander van enkel activiteiten die zich specifiek tot holebi-ouderen richten. Eén vrouw geeft aan nood te hebben aan een beschermde omgeving waarbinnen ze zeker zichzelf kan zijn. De meesten denken dat dit opnieuw tot ghettovorming kan leiden en pleiten daarnaast voor activiteiten in een open sfeer waar ook oudere holebi's welkom zijn. Dit kan zowel binnen het holebi-milieu of het reguliere circuit zijn, maar bij voorkeur met mensen van dezelfde leeftijd en waarbij het holebi-vriendelijke karakter duidelijk aangegeven is.

Voor mij speelt de activiteit op zich niet zo'n rol. Als er maar vrouwen zijn of homo's, dat maakt niet uit. Maar als wij ouderlingen, zeg maar toch bijna gepensioneerden, bij mensen van pakweg 16, 17, 18, ... 20 jaar moeten gaan zitten. Dan vormen die een kliekje naar u toe. (Marte)

Dat hoeft voor mij niet alleen afgestemd te zijn op homo's, hoor. Dat mag iets zijn voor onze leeftijd (...) waar dat zowel homo's als hetero's eens een keer uit de bol kunnen gaan en dansen. En dat er naar buiten uit wel vertoond wordt van 'Kijk, hier zijn ook holebi's welkom en hetero's'. Dat je niet moet binnen gaan om te kijken wie er daar zit voor je op de dansvloer kan. (Ferre)

Twee mannen geven aan dat er werk gemaakt moet worden van een sensibilisering rond agistische attitudes in het homo-uitgaansmilieu om deze setting (opnieuw) toegankelijker te maken voor oudere homo-mannen. Ze zien hierin eventueel een opdracht voor holebi-verenigingen.

Enkele vrouwen vinden dat de holebi-verenigingen moeten centraliseren. Op die manier worden er wellicht meer activiteiten toegankelijk, ook voor ouderen.

- *Regelmatig bezoek van een vrijwilliger*

De mogelijkheid van het zogenaamde Nederlandse 'buddy-systeem' waarbij een vrijwilliger regelmatig bij een oudere holebi langsgaat om praktische en sociale steun te bieden, kwam vooral in de interviews met de mannen ter sprake.

De meeste mannelijke respondenten zijn de idee zeer genegen. Sommigen hebben vragen bij de haalbaarheid van zo'n vrijwilligerswerking. Eén respondent maakt geen bezwaar zolang er geen betutteling bij komt kijken. Een ander merkt op dat het geen holebi-specifieke behoefte is, maar best zou mogen uitgebreid worden naar oudere mensen in het algemeen. De geïnterviewden zien er echter geen directe persoonlijke behoefte in. Twee mannen geven aan zelf als 'buddy' aan zo'n systeem te willen meewerken. Een andere man denkt dat hij en zijn homo-vriendenkring in de toekomst wel baat kunnen hebben aan soortgelijk project.

Dat is ook iets wat de homo-vereniging zou kunnen doen: dat de oudere homo's, dat dat niet mogelijk is dat ze ergens hulp eventueel zouden kunnen krijgen. Want ze organiseren alles zo graag, behalve hulpverlening. (...) Er is hier nog niemand geweest om te vragen of dat hij mijn gras niet eens een keer moest afrijden. (Sooi)

(I: In Amsterdam bestaat er nu een buddy-project voor oudere holebi's zodat mensen die dat willen langer op hun thuisplaats kunnen blijven als ze ouder worden.) Dat zou ik heel positief vinden. Ik wist niet dat dat in Amsterdam gestart was. (...) Zelfstandig zijn is wel heel belangrijk. Want ik denk dat we daar niet in verschillen met hetero's. (I: Maar het belangrijkste verschil voor u is dat toch veel homo's of lesbiennes sneller geïsoleerd raken?) Ja. Daar ben ik eigenlijk van overtuigd. (...) Daar heb ik eigenlijk ook wel angst voor, voor wat er straks gebeurt. (I: Is dat iets wat dat je herkent in je vriendenkring, dat je deelt met je vrienden?) Jaaaaaaa. (Jan)

Eén vrouw krijgt actueel regelmatig bezoek van een psycho-therapeutisch begeleider. Ze zou op termijn graag in een woongemeenschap met andere holebi-ouderen wonen waar regelmatig iemand langskomt ter ondersteuning.

4.2.2.2 Holebi-specifieke behoeften op het vlak van zorgzelfstandigheid

We vroegen aan de respondenten of ze denken (in de toekomst) beroep te kunnen doen op mantelzorg. We peilden naar hun visie op een holebi-vriendelijke zorgverlening en bevroegen welke woonvorm ze verkiezen in geval van zorgafhankelijkheid.

- *Mantelzorg*

De oudere holebi's uit het onderzoek zijn momenteel niet tot weinig zorgafhankelijk. Enkele respondenten doen beroep op anderen voor het uitvoeren van huishoudelijke handelingen.

De meeste respondenten voorzien geen moeilijkheden op het vlak van mantelzorg in de toekomst, omdat hun sociale netwerk uitgebreid is en/of ze over voldoende financiële reserves beschikken. Sommigen zijn nu nog niet zo concreet met toekomstige zorgbehoeften bezig. Verschillende respondenten wijzen opnieuw op een aantal kwetsbare groepen in dit verband. Eén vrouw zegt in haar huidige, landelijke woonomgeving buiten

haar partner op niemand te kunnen terugvallen en daarom op termijn een verhuis naar een stadscentrum te overwegen.

Geen enkele respondent noemt spontaan zijn of haar kinderen op als bron van mantelzorg. Dat verschillende bevrageden met kinderen wijzen op de kwetsbare positie van kinderloze oudere holebi's, doet vermoeden dat ze toch wel op hun kinderen (kunnen) rekenen op het vlak van zorgzelfstandigheid.

- *Holebi-vriendelijke hulp- en zorgverlening*

Hoewel de meeste respondenten weinig tot niet zorgafhankelijk zijn, kwam in de interviews wel ter sprake welke ervaringen de respondenten doorheen hun levensloop met medische en para-medische (psychologen, psychiaters) hulp- en zorgverleners hadden. De meeste bevrageden hadden hier geen concrete herinneringen aan. Twee vrouwen en vier mannen rapporteerden positieve ervaringen, vooral met betrekking tot de houding van hun huisarts (emotionele steun). Eén man gewaagt van negatieve ervaringen bij een geneesheer-specialist en zijn huisarts (afkerige houding, terughoudendheid). Twee vrouwen herinneren zich zowel positieve als negatieve gebeurtenissen in hun contacten met verschillende psychiaters.

Ik heb enorm veel steun gehad aan mijn huisarts. En ik ben die man heel dankbaar. Ik kan daar open tegen praten, hij praat ook open tegenover mij over homoseksualiteit. Dus, dat is geen probleem. Neen. (Ferre)

Daar ben ik bij een dokter terechtgekomen, een specialist (...) En die man, die zal ook geweten hebben dat ik homo was, op de een of andere manier. Die heeft geen gebenedijkt woord tegen mij gezegd. En die assistent die kwam bij mij: "De dokter die gaat vertellen wat hij doet en zo. Dat je dat kan volgen." Die heeft geen gebenedijkt woord tegen mij gezegd. Die heeft zo duidelijk laten merken dat hij mij niet moest hebben...Dat was, heel negatief. Dat was ontzettend negatief. (Jan)

We gingen ook na welke attitudes de respondenten vanwege de zorgverleners in rust- en verzorgingstehuizen ten aanzien van hun holebiseksualiteit verwachtten. Hoewel geen enkele respondent hier ervaring mee heeft, denken drie respondenten, één man en twee vrouwen, er op negatieve attitudes van zorgverleners te stuiten.

Die worden daar beschimpt. (...) Mijn vriendin staat in die wereld {rusthuissector}. Die zegt ook dat de zorgverleners ver-schrik-kelijk zijn tegen homo's en lesbiennes. (Marie)

(I: Kan er volgens u dan geen aandacht zijn voor oudere homo's en lesbiennes in bejaardentehuizen?) Voor het ogenblik niét, momenteel niét. (I: Waarom denk u dat?) Omwille van wat je nu meemaakt en dingen van ons die ze toch niet begrijpen (...) (Emma)

De respondenten die negatieve attitudes van zorgverleners binnen de rust- en verzorgingssector verwachten, zijn vragende partij voor een sensibilisering bij het verzorgend personeel rond kennis en attitudes met betrekking tot holebiseksualiteit. De andere bevroegden denken ook dat sensibilisering zinvol is. Enkele geïnterviewden zijn er echter van overtuigd dat een algemeen respectvolle houding ook de acceptatie van oudere holebi's inhoudt. Eén man denkt dat de acceptatie ten aanzien van holebi's juist erg groot is en dat zij een sleutelfunctie kunnen vervullen in het sensibiliseren van bijvoorbeeld medebewoners in een rusthuis.

Wat de respondenten precies onder holebi-vriendelijkheid verstaan, kunnen ze moeilijk concretiseren. De meesten verwijzen naar houdingsaspecten zoals respect, wederzijdse openheid en begrip.

Verskillende respondenten staan achter de idee van een lijst met holebi-vriendelijke professionelen, niet alleen medisch en paramedisch, maar ook juridisch geschoolden.

▪ *Woonvorm in geval van zorgafhankelijkheid*

De meningen over de woonvorm van voorkeur in geval van zorgafhankelijkheid lopen sterk uiteen. We geven er een overzicht van en proberen de samenhang met achterliggende factoren te duiden.

Vijf respondenten, waarvan vier vrouwen en één man, zouden persoonlijk bij voorkeur in een 'roze' rusthuis terecht komen met alleen andere holebi's. Eén vrouw vindt dat er nood is aan rusthuizen met overwegend oudere holebi's voor de kwetsbare groep van alleenstaande oudere lesbiennes die het financieel niet breed hebben. Bij de vrouwen is het model van het 'begijnhof' erg populair: een samenhuizingsinitiatief voor oudere

holebi's waar ze in een beschermde omgeving wonen, maar met behoud van voldoende openheid naar buiten toe. Degenen die voorstander zijn van een 'roze' rusthuis verwachten negatieve attitudes van zorgverleners en/of medebewoners of vrezen op latere leeftijd niet open te kunnen zijn over hun seksuele voorkeur. Ook merkt één vrouw op dat homofobe attitudes geen punt meer zijn, maar dat oudere holebi's, die over het algemeen assertiever zijn dan hun heteroseksuele leeftijdsgenoten, niet omkunnen met de typische 'betuttelingscultuur' in rusthuizen. Samenleven met andere gevoelsgenoten biedt volgens deze respondenten, met name de vrouwen die actueel moeilijk contact leggen met andere lesbiennes, een meerwaarde.

Als ik morgen de lotto win, dan maak ik gegarandeerd een soort begijnhof voor oude lesbiennes, oude homo's en daar dan alleenstaande vrouwen met kinderen bij om één grote gemeenschap te maken. (...) Wel de geborgenheid van zo'n soort begijnhof dat ze veilig zijn, maar toch ... in de wereld staan. (Marie)

(I: Een rust- en verzorgingstehuis enkel voor homo's, zou u dat zien zitten?) (...) Helemaal. (...) Ik vind het belangrijk dat het homo-zijn geen punt is. En binnen een hetero-wereld, waar je dan toch weer in de sterke minderheid bent, speelt die homoseksualiteit altijd een rol. (...) Ik zou daar onmiddellijk voor tekenen. (Jan)

Er lijkt geen verschil te bestaan naar huidige partnerstatus. Wel zijn vier van de vijf respondenten die de idee van een 'roze' rusthuis genegen zijn ooit getrouwd geweest. De meesten van hen ontdekten hun holebiseksualiteit op middel- of latere leeftijd (tussen 30 en 50 jaar).

Twee vrouwen en drie mannen wijzen de idee van 'roze' rusthuizen naar Nederlands voorbeeld af. Deze respondenten hebben altijd in 'gemengde' omgevingen geleefd en zien niet in waarom ze hierin verandering moeten brengen. De seksuele voorkeur is volgens hen niet meer relevant wanneer men zorgbehoevend wordt. Afzonderlijke rusthuizen werken bovendien ghetto- en taboevorming in de hand. Ze zijn er ten slotte van overtuigd dat oudere holebi's assertief genoeg zijn om voor hun seksuele voorkeur uit te komen als ze dat willen; de aankomende generatie medebewoners in rusthuizen is bovendien toleranter dan de huidige.

Doordat ik heel mijn leven gemixt, gemengd geleefd heb, dus met hetero's en homo's door elkaar, denk ik dat het mij ook wel zal lukken om me in zo'n omgeving {rusthuis} ook aan te passen. (Kamil)

Gaat dat {seksuele voorkeur} nog aan bod komen? In een rusthuis? Ik vind dat ze daar toch in overdrijven: "Ben jij hetero, ben jij lesbisch?" Wat voor belang heeft dat nu? (...) Als ze je aanvaard hebben als persoon, aanvaarden ze je ook als lesbische. (Fiene)
Maar dat {open over je seksuele voorkeur} ben je! Als je assertief, feminist en goed in je vel zit. (I: En de groep oudere holebi's die dat allemaal niet is, moet daar nog aandacht aan besteed worden?) Dat is een uitstervende groep (...) De mensen die 85 zijn, die al 70 jaar zijn of zo, die kun je niet meer veranderen. (Hannah)

Ik denk dat ik daar {rusthuis} even goed zal verzorgd worden als een hetero-patiënt. (...) {De medebewoners} zijn dan weer andere mensen die dan ook oud zijn, die nu al ergens in een situatie leven waar ze ook geconfronteerd worden met homoseksualiteit. (...) {Roze' rusthuizen} gaat naar de buitenwereld weer taboes kweken (...) (Ferre)

Een rusthuisdirecteur die homo is heeft die vraag {of oudere holebi's in 'roze' rusthuizen terecht willen komen} gesteld en wij {oudere lesbiennes in holebi-vereniging} hebben gezegd: "Nee. (...) Wij willen niet meer in een hokje, wij willen geen etiket meer. Wij zijn normale mensen, maar anders." (Hannah)

De bevroagden die pleiten voor 'gemengde' rusthuizen verschillen niet van andere geïnterviewden naar huidig partnerschap, relatieverleden en moment van coming out. Wel is de gemengde hetero/holebi-samenstelling van hun sociale netwerk een constante doorheen hun levensloop.

Eén vrouw en vier mannen zeggen moeilijk uitspraak te kunnen doen over de keuze tussen 'roze' en 'gemengde' rusthuizen. Alles hangt volgens hen af van de manier waarop de attitudes van zorgverleners en medebewoners evolueren. Een 'roze' rusthuis is zeker geen eerste keuze, omdat het een ghetto dreigt te worden. Ze zien geen bijzondere meerwaarde aan het samenleven met andere holebi's op hun oude dag. Ze vinden wel dat er 'roze' rusthuizen moeten bestaan voor oudere holebi's die daar behoefte aan hebben. Dit mag echter geen aanleiding tot ghetto's geven; oudere holebi's die een 'gemengd' rusthuis verkiezen, moeten ook die mogelijkheid krijgen. Zij vertonen geen speciale kenmerken naar huidige partnerstatus, relatieverleden en coming out.

Stel dat 90% van de bejaardentehuizen homofob reageert, tja, dan blijft er inderdaad niets anders over dan te zeggen: "We steken ze in een ouderlingentehuis voor homo's." Maar is die situatie zo? Ik weet het dus eigenlijk niet. (...) De overheid heeft daarin een stimulerende rol (...) om te werken aan een attitude, (...) om dat wat meer acceptabel te maken. (Julien)

Alles hangt ervan af in welke mate de heteromaatschappij ons aanvaardt. Ik zou liever in een gemende groep zitten. (...) Er zijn mensen die zich niet goed voelen bij een gemengde groep, dus die moeten bij lesbiennes kunnen gaan en die mannen moeten bij de homo's kunnen gaan. Maar ik zou ook heel graag hebben dat degenen die wel in een open groep kunnen leven, dat die dat ook kunnen. De keuze moet gelaten worden. (Lea)

Hoewel niet alle bevraagden vinden dat er 'roze' rusthuizen moeten komen, vinden ze vanzelfsprekend dat er sprake moet zijn van respect en aanvaarding tegenover oudere holebi's door zorgverleners en medebewoners. Ze wijzen op een aantal maatregelen die kunnen bijdragen tot de holebi-vriendelijkheid van rusthuizen. Er zou een overzicht van holebi-vriendelijke rusthuizen moeten komen. Respondenten, vooral deze met een partner, vinden het erg belangrijk om te weten of ze als holebi-koppel kunnen verder leven in een rusthuis.

Als ik naar een RVT zou moeten gaan, of ik kan het niet meer alleen de baas en ik wil in een serviceflat gaan wonen, waar moet ik dan naartoe om te weten dat ik als homo aanvaard ben? (...) Ja, maar dat is toch waar? Waar ga je als homo naartoe dat je weet: ik ga daar aanvaard worden? Ik ga daar niet met de vinger gewezen worden van "Er komt daar een 'janet' binnen." (Sooi)

Twee vrouwen zeggen nog niet zo ver vooruit te denken. Zij hebben geen mening over het nut of de onzin van rusthuizen voor oudere holebi's. Deze vrouwen hebben een klein, eenzijdig netwerk en deden hun coming out op latere leeftijd.

De meeste bevraagden denken dat er nood is aan een sensibilisering rond holebiseksualiteit bij zorgverleners, maar vooral bij medebewoners. Hoewel de meeste respondenten nogal gerust zijn in de houding van verzorgend en verpleegkundig personeel, baren de attitudes van de medebewoners meer zorgen. Een mannelijke

respondent merkt op dat zorgverleners in rusthuizen op termijn een sleutelrol kunnen spelen in de sensibilisering van heteroseksuele medebewoners.

Als je als homo-koppel in een RVT komt waar dat andere koppels zitten, dan ga je over het algemeen uitgesloten worden door de bewoners, niet door het verplegend personeel. Dat personeel is al open genoeg over die zaken, is al heel veel gevorderd tegenover vroeger. (...) Die verpleging kan daar {uitsluiting door medebewoners} zelf veel aan doen. (...) Natuurlijk, zijn ze al zover? (...) Dat begint nu nog maar de kop op te steken, want daarvoor waren er geen homokoppels. (Sooi)

5. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

In dit hoofdstuk zetten we de conclusies en aanbevelingen uiteen. We koppelen eerst de bevindingen terug naar de onderzoeksvragen en formuleren ten slotte een aantal implicaties voor het beleid, het middenveld en op het vlak van onderzoek. Deze studie schetst de leefsituatie van een heterogene groep van oudere holebi's. De onderzoekgegevens van dit kwalitatieve onderzoek stellen ons niet in staat om veralgemeningen over de doelgroep uit te spreken. Wel menen we op basis van de belangrijkste trends uit het onderzoek enkele aanbevelingen naar het beleid, het middenveld en de onderzoekswereld te kunnen formuleren.

5.1 Conclusies

5.1.1 Relatieve en dynamisch kader

We hernemen de belangrijkste bevindingen met betrekking tot de relationele en dynamische aspecten over de sociale netwerken en de specifieke behoeften van oudere holebi's. Eerst zetten we de ervaringen van de respondenten op het vlak van maatschappelijke en individuele attitudes uiteen en overlopen we welke invloed ervan uitgaat op de sociale omgeving en de specifieke behoeften.

5.1.1.1 Individuele en maatschappelijke attitudes

Alle respondenten beoordelen de evolutie van de maatschappelijke attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit positief. Toch wijzen ze op nog bestaande lacunes op juridisch vlak (bijvoorbeeld adoptie) en met betrekking tot de mentaliteit. De meeste bevroegden hebben er vertrouwen in dat deze knelpunten op formeel en informeel vlak in de toekomst opgelost raken. Toch staan enkele oudere holebi's uit het onderzoek sceptisch tegenover een positieve evolutie en vrezen een 'restauratiebeweging'.

De meerderheid van de bevroegden heeft ooit zelf vooroordelen of discriminatie ervaren in interpersoonlijke contacten of binnen organisaties. De vooroordelen nemen de vorm aan van heteronormativiteit, schijntolerantie, afstandelijkheid en afwijzing. Hun discriminatie-ervaringen zijn verbaal van aard of slaan op de ontoegankelijkheid van en de ontzetting uit posities in de werk-, woon- en vrijetijdssfeer. De vrouwelijke respondenten rapporteren minder negatieve ervaringen op basis van hun holebi-zijn dan de mannelijke, maar schatten de impact ervan negatiever in. Enkele respondenten, vooral mannen, zetten zich actief in om hun holebiseksuele voorkeur (meer) acceptabel te maken in hun sociale omgeving. Een mogelijke verklaring voor dit geslachtsverschil is het zogenaamde 'meervoudige risico' (vrouw en lesbienne) waar de vrouwelijke bevroegden aan blootgesteld zijn.

De meeste respondenten ervaren over het algemeen geen vooroordelen of discriminatie op basis van hun leeftijd. De mannelijke geïnterviewden rapporteren wel leeftijdsdiscriminatie binnen het homo-uitgaansmilieu. Een mogelijke verklaring voor deze diversiteit naar geslacht is een verschil in blootstellingsrisico (er bestaan minder

uitgaansgelegenheden voor lesbiennes); ook het belang van het fenomeen van 'versnelde veroudering' (dit zou vooral van toepassing zijn op het homo-milieu) speelt hierbij mogelijk een rol. Niemand zegt negatieve attitudes te ervaren binnen het holebi-verenigingsleven.

De vrouwelijke respondenten beschouwen hun lesbische identiteit eerder als bijkomend naast hun vrouw-zijn. De late ontdekkers schatten het belang ervan iets groter in. De mannelijke geïnterviewden zijn veel meer geneigd het belang van hun homo-identiteit te onderstrepen, ongeacht het moment van coming out.

Vanuit Friends (1991) typologie van 'succesvolle veroudering' bekeken we de houdingen van de bevroegden tegenover hun holebiseksualiteit. Alle respondenten, op één na, beantwoorden aan Friends 'affirmative type', in die zin dat ze een positieve holebi-identiteit opgebouwd hebben. De meeste geïnterviewden werken aan zelf-aanvaarding en acceptatie binnen hun persoonlijk netwerk en voelen zich niet meer geroepen om op de barricades te gaan staan. Een vrouwelijke respondent benadert Friends 'passing type'. Dit houdt in dat ze haar lesbische identiteit, zij het marginaal, aanvaardt, maar dat ze een hetero-leven leidt naar het voorbeeld van haar gezin van herkomst. Het 'stereotypic type', dat de negatieve maatschappelijke attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit volledig heeft overgenomen, komt niet in de steekproef voor. De helft van de respondenten geeft evenwel aan in de loop van zijn of haar leven een 'stereotypic' of 'passing' fase te hebben doorgemaakt.

Het merendeel van de geïnterviewden is impliciet open over zijn of haar seksuele voorkeur in de meeste contexten. Slechts vier respondenten wijken hiervan af: twee bevroegden, één man en één vrouw, zijn expliciet open over hun holebi-identiteit; twee lesbiennes uit het onderzoek zijn gesloten. Ongeveer de helft van de oudere holebi's uit de steekproef is niet veranderd in de omgang met openheid. Meer mannelijke dan vrouwelijke bevroegden kwamen in toenemende mate voor hun seksuele voorkeur uit nadat ze hun dubbellevens afsloten, een engagement in de holebi-beweging opnamen of met hun partner gingen samenwonen. Een terugschroefing van openheid komt enkel bij een aantal vrouwelijke respondenten voor en hangt samen met: een discriminatie-ervaring, een partner die gesloten is over haar lesbisch-zijn of een terugtrekking uit het holebi-verenigingsleven.

Uit de verhalen van de meeste respondenten blijkt dat de verwachting van negatieve ervaringen op basis van hun holebi-zijn niet leidt tot het vermijden of opzoeken van bepaalde situaties, personen en settings. De respondenten die gesloten zijn over hun seksuele voorkeur geven in hun relaas wel aanwijzingen van negatieve anticipatie. Een vrouwelijke respondent legt hierdoor zeer moeilijk sociale contacten. Vooral mannen zeggen pro-actief op te treden. Een mannelijke respondent treedt soms provocerend op en hoopt zo anderen te sensibiliseren.

Hoewel de meeste geïnterviewden niet akkoord gaan met de stelling dat 'de belasting van het ouder worden groter is voor holebi's dan voor hetero's', bestaat hierover meer eensgezindheid onder de vrouwelijke dan onder de mannelijke respondenten. Enkele bevrageden menen dat deze stelling op hen van toepassing is. Verschillende respondenten wijzen in dit verband op kwetsbare groepen van oudere holebi's. Alleenstaande lesbiennes vanaf 65 jaar die financieel niet sterk staan, zijn een eerste risicogroep. Ook homomannen zonder partner die geen intimiteit meer kunnen beleven, omdat ze met agisme (in het homo-milieu) en met een taboe op seksualiteit bij ouderen (in het algemeen) te maken krijgen, zijn kwetsbaar. Het niet hebben van kinderen is een bijkomende risicofactor voor een als moeilijker ervaren veroudering.

We vonden aanwijzingen voor de achterliggende factoren van Friends 'successful aging'-theorie: verschillende respondenten denken dat holebigerelateerde crises en genderroldoorbrekend gedrag hen gesterkt hebben en mogelijk bijdragen tot een grotere zorgzelfstandigheid. We vonden weinig elementen uit Lee's (1987) hypothese terug, die stelt dat stigmamanagement bijdraagt tot een succesvolle veroudering. Zo gaat een vrouwelijke respondent die consequent aan stigmamanagement deed, volledig akkoord met de stelling dat de belasting van het ouder worden zwaarder is voor holebi's dan voor hetero's. Andere respondenten denken dat ze aan levenskwaliteit zullen inboeten, indien ze niet (meer) open kunnen zijn over hun seksuele voorkeur.

Het fenomeen van 'versnelde veroudering' bestaat volgens de vrouwelijke respondenten niet bij lesbiennes, maar komt misschien wel voor in het homo-milieu. Het is inderdaad niet ondenkbaar dat ervaringen van agisme dit gevoel bij de mannelijke respondenten teweeg brengen. Dit was uit de interviews echter niet op te maken.

5.1.1.2 Levensloop

We overlopen de holebi-specifieke beleving van verschillende transitie momenten in de levensloop. We staan stil bij de interactie tussen deze overgangsmomenten en de coming out en blikken terug op het belang van het holebi-zijn in het leven van de respondenten.

Het besef holebiseksueel te zijn groeit bij de meeste geïnterviewden gaandeweg en dient zich tegen de leeftijd van 14 jaar voor het eerst aan. De aanleiding tot deze ontdekking verschilt sterk onder de respondenten. Het kan gaan om verliefdheid, experimenteel (seksueel) contact, een gebrekkige affiniteit met of het onbevredigend ervaren van het heteroseksueel relatiepatroon, de zelfherkenning in iets wat men over holebiseksualiteit leest, of een depressie die men doormaakt. De mannelijke respondenten hebben eerder dan de vrouwelijke de neiging om hun gevoelens te seksualiseren (homoseksuele relaties of contacten beginnen) of juist te onderdrukken (trouwen en/of geen homoseksuele relaties of contacten beginnen). De vrouwelijke bevrageden maken minder categorieke keuzes: verschillende onder hen trouwden, nadat of terwijl ze lesbische contacten en relaties hadden of hebben.

De meeste bevrageden deelden hun holebiseksuele voorkeur nooit expliciet aan heteroseksuele derden mee, maar waren er impliciet open over. De reacties op de coming out zijn meestal neutraal en soms positief. Bij enkele respondenten is het de aanleiding tot een breuk met kinderen of familieleden. Bij de ooit gehuwden verliep de coming out conflictueuzer bij de vrouwelijke dan bij de mannelijke respondenten. De mannelijke bevrageden zien in hun ex-partner soms zelfs een bron van emotionele steun.

De overgang naar het zelfstandig wonen gebeurde bij twee respondenten naar aanleiding van de weinig tolerante reacties ten aanzien van (hun) holebiseksualiteit vanwege het gezin van herkomst. Voor enkele bevrageden, bij wie deze transitie niet conflictueus verliep, betekende deze overgang een grotere vrijheid om een holebi-leefstijl uit te bouwen.

Enkele mannelijke respondenten koppelden aan de ontdekking van hun holebi-identiteit de beslissing vast om nooit te trouwen; bij de vrouwelijke bevrageden bleef de toekomstige relatievorm eerder een open vraag. De vroege ontdekkers kijken meestal op hun huwelijk terug als een 'moeten'. De motieven om te trouwen zijn gelijk voor mannen

en vrouwen: de maatschappelijke druk om te conformeren aan het dominante relatiepatroon, de intolerante houding tegenover holebi's, een gebrek aan positieve rolmodellen of aanspreekpunten en de hoop dat 'het wel zal overgaan' eenmaal getrouwd. Hoewel niet alle respondenten een uitgesproken kinderwens hadden, zijn zij die er nu hebben blij met hun kinderen. Bij de kinderloze respondenten is dit veeleer een bewuste keuze. De vrouwelijke geïnterviewden ervaren het niet hebben van kinderen wel meer als een gemis dan de mannelijke.

We vonden geen holebi-specifieke aspecten verbonden aan het uit huis trekken van de kinderen. Wel stelde het lege nest syndroom zich ongemeen scherp bij één vrouwelijke en één mannelijke respondent. Hun kinderen verlieten vroegtijdig het huis, hetzij gedwongen (een vrouwelijke respondent kan door haar seksuele voorkeur minder aanspraak maken op het hoederecht dan haar ex-partner), hetzij vanuit een vrije keuze (kinderen wijzen vader af omdat hij homo is).

De meeste uit de echt gescheidenen respondenten zien hun holebiseksualiteit als de directe aanleiding tot deze breuk. De vrouwelijke bevrageden waarden het verloop van de echtscheiding en de nasleep ervan als conflictueuzer dan de mannelijke respondenten.

Bij het verlies van hun holebi-partner ervaren enkele respondenten, hoewel het persoonlijke netwerk over het algemeen ondersteunend reageerde, dat de ruimere omgeving de relatie niet als volwaardig erkende. Bij de verweduwd respondenten stimuleerde het overlijden van de hetero-partner de coming out, terwijl het wegvallen van een holebi-partner door een relatiebreuk of overlijden vooral bij vrouwen een terugschroefing van de openheid veroorzaakte.

Geen van de bevrageden ervaaarde zijn of haar pensionering als een 'zwart gat'. Integendeel, de meeste blijven zeer actief. Enkele mannen geven aan het werk moeilijk te kunnen loslaten. Enkele bevrageden lijken zich te overengageren in het vrijwilligerswerk en het holebi-verenigingsleven.

Verskillende respondenten zijn bang voor betutteling wanneer ze zorgafhankelijk worden. Enkele vrouwelijke bevrageden denken dat ze door hun lesbisch-zijn assertiever zijn dan hetero-vrouwen en dus gevoeliger voor elke beknutting van hun zelfstandigheid.

In terugblik beschouwt de meerderheid van de respondenten zijn of haar holebi-zijn noch als meerwaarde noch als last. Het zijn vooral de latere ontdekkers die voorheen gehuwd waren die er een meerwaarde in zien. Slechts één respondente beschrijft haar lesbisch-zijn als een 'last' en wijt dit aan een verkeerde uitgangspositie vanuit het gezin van herkomst waar homofobe houdingen bestonden.

5.1.2 Sociale omgeving en specifieke behoeften

We overlopen de belangrijkste bevindingen met betrekking tot de samenstelling en de functionaliteit van de sociale netwerken van de respondenten en hun participatie aan het werk-, woon- en vrijetijdsverkeer. Hierbij hebben we aandacht voor de gevonden verschillen naar geslacht, relatieverleden en moment van coming out.

5.1.2.1 Sociale netwerken

Op basis van het levensverhaal van de bevroegden en het aantal personen dat ze vernoemden als bron van emotionele, sociale en instrumentele steun, kregen we zicht op de omvang van hun sociale netwerken. Kleine, middelgrote en grote netwerken komen in de steekproef in dezelfde mate voor, maar deze bevinding is natuurlijk niet representatief voor de onderzoekspopulatie. Een groot netwerk komt meer voor bij de vrouwelijke respondenten dan bij de mannelijke. Voor de middelgrote netwerken ligt de man-vrouwverhouding omgekeerd. We vinden geen man-vrouwverschillen in het voorkomen van een klein netwerk. Wel interageren het geslacht en de huidige partnerstatus in het geval van een klein netwerk: twee van de drie vrouwen met een klein netwerk zijn alleenstaand, terwijl de beide mannen in die situatie een partner hebben. De verklaring hiervoor is dat die mannen er naast hun partnerrelatie overwegend 'weak ties' op na houden. Dit zijn veelal oppervlakkige contacten die geen bron van emotionele, sociale of instrumentele steun zijn. Het lidmaatschap van een holebi-vereniging (geen lid) en de inkomenssituatie (ontoereikend) hangen samen met een klein netwerk.

Ook de diversiteit van de sociale netwerken verschilt binnen de steekproef. Er bestaan man-vrouwverschillen in de diversiteit van het sociale netwerk naar geslacht, seksuele voorkeur en sterkte van de relatie.

De netwerken van de lesbiennes uit het onderzoek zijn vrouwgericht, meer nog bij die vrouwen die op latere leeftijd hun coming out deden. Bij de bevroegde homo-mannen

hangt de geslachtsdiversiteit van het netwerk samen met het al dan niet hebben van een homo-partner: mannen in een partnerrelatie hebben zowel vrouwen als mannen in hun netwerk, terwijl dat bij de alleenstaanden vooral mannen zijn. Mannen met een partner voelen meer affiniteit met hetero-koppels en zien in het contact met andere homo-mannen en homo-koppels een bedreiging voor hun eigen relatie.

De diversiteit naar seksuele voorkeur verschilt sterk in de groep van de vrouwelijke geïnterviewden: zowel een gemengd als een overwegend holebi- of hetero-netwerk komen voor, zonder dat daar aanwijsbare factoren voor bestaan. Mannen hebben een exclusief hetero- of holebi-netwerk. Er bestaat een duidelijke samenhang met de huidige partnerstatus: homo-koppels onderhouden vooral contact met andere hetero-koppels, terwijl singles meer met andere homo-mannen optrekken.

Hoewel de meeste respondenten een evenwicht bereiken tussen 'strong' en 'weak ties', bestaat het netwerk van drie alleenstaande respondenten overwegend uit 'weak ties'. 'Weak ties' zijn interpersoonlijke contacten die weinig mogelijkheden tot ondersteuning bieden, terwijl 'strong ties' een aanspreekpunt zijn bij problemen. Het voorkomen van 'weak ties' verschilt niet naar geslacht, de beleving ervan wel: mannen schatten deze relaties veeleer functioneel in, vrouwen zien ze als eenzijdig. Ook onderhouden drie respondenten, een vrouw en twee mannen, naast hun partnerrelatie overwegend 'weak ties'. Deze respondenten kunnen minder beroep doen op emotionele, sociale en instrumentele steun dan de andere bevroegden.

De omvang van de sociale netwerken lijkt vrij stabiel doorheen de levensloop van de respondenten. Wel treden er in de netwerken van de mannelijke respondenten meer veranderingen op naar diversiteit. Zo zijn de netwerken van de vrouwelijke bevroegden over het algemeen stabiel naar seksuele voorkeur. De mannelijke bevroegden die single zijn en op latere leeftijd hun coming out deden, zien hun exclusieve hetero-netwerk evolueren tot een gemengd, maar vaker nog tot een homo-netwerk. Voor verschillende homo-mannen gaan coming out en coming in gepaard met een overgang van vooral 'weak' naar overwegend 'strong ties'. Anderzijds onderhouden de ooit gehuwde mannelijke respondenten goede contacten met hun ex-partner, terwijl deze relatie bij de vrouwelijke bevroegden onbestaande is of conflictueus verloopt. Het contact met kinderen en familieleden is veeleer stabiel, behalve bij een aantal geïnterviewden die een tijdelijke of nog steeds durende breuk als gevolg van hun holebi-zijn meemaakten.

We vonden aanwijzingen voor de in de literatuur beschreven man-vrouwverschillen in het relatiepatroon. Bij de vrouwelijke respondenten komt seriële monogamie het meeste voor, bij de mannen overheersen duurzame en stabiele relaties. De mannelijke en vrouwelijke bevrageden verschilden echter niet uitgesproken op het vlak van monogame relaties. In dit onderzoek wordt het stereotiepe beeld van promiscuïteit bij homo-mannen dus niet bevestigd. De bevinding dat ooit gehuwde mannen monogamer zijn dan nooit gehuwde, vindt in dit onderzoek weinig steun.

De 'family of choice' hypothese kreeg evenmin steun. De meeste respondenten onderhouden regelmatig, zij het weinig diepgaand contact met hun familieleden. Slechts in een paar gevallen trad er een breuk op, omwille van de holebiseksuele voorkeur van de respondent. Geen enkele respondent die in conflict verkeerde met zijn familie bouwde een holebi-netwerk uit. Dit neemt niet weg dat de geïnterviewden op moeilijke momenten contact met gevoelsgenoten zoeken en daar dikwijls emotionele steun uit putten.

In het vooronderzoek zeiden de vrouwelijke respondenten minder tevreden te zijn over de steun van hun sociale omgeving dan de mannelijke. Verschillende lesbische respondenten zeggen emotionele en sociale steun te missen. Deze beoordeling verschilt niet naar de huidige partnerstatus. Ook het moment van coming out is geen doorslaggevende factor. Wel zijn de ooit (heteroseksueel) gehuwden meer tevreden over de ondersteuning door hun persoonlijk netwerk dan de nooit gehuwde. Blijkbaar dragen de ooit gehuwde respondenten ook nu nog de vruchten van hun eerder opgebouwde netwerk.

Er bestaan in de respondentengroep grote man-vrouwverschillen in de aard van de relatie die men aanspreekt voor emotionele steun. De meeste vrouwelijke respondenten doen een beroep op hun vriendinnen (lesbisch of hetero). De vrouwen met een partner vernoemen hun vriendin niet als bron van emotionele steun. De vrouwelijke bevrageden hebben sterk uiteenlopende meningen over de mogelijkheid tot emotionele steun onder lesbische vrouwen. Bij de mannen interageert de partnerstatus met de personen die men aanspreekt voor emotionele steun: alleenstaande mannen verwijzen naar een homo-vriendennetwerk of naar hun familie; respondenten met een partner zeggen expliciet op hun vriend terug te vallen of vernoemen naast de partner geen andere contacten. Bij de ooit gehuwde mannen geeft de ex-partner soms emotionele steun. De mogelijkheid tot steun onder homo-mannen wordt verschillend gewaardeerd naargelang de partnerstatus: de

respondenten met een partner zijn hierover sceptisch; de alleenstaande bevroegden hebben hier positieve ervaringen mee. Er bestaan verder geen verschillen in emotionele steun naar relatieverleden. Met betrekking tot het moment van coming out valt in ons onderzoek op dat de late ontdekkers hun persoonlijke problemen vaker alleen of met behulp van professionele begeleiding verwerken.

Met betrekking tot sociale steun bestaan eveneens man-vrouwverschillen. Bij de vrouwelijke respondenten zien we opnieuw grote heterogeniteit in de aard van de contacten die men aanspreekt voor gezelligheid. De meeste vrouwelijke geïnterviewden geven aan hiervoor een gemengd hetero/holebi-vriendinnennetwerk te hebben. De alleenstaanden geven vaker aan geen tot weinig sociale contacten te hebben en dat te missen. Bij de mannelijke respondenten is er een duidelijk onderscheid naargelang de partnerstatus: respondenten met een partner beschikken over een zeer divers netwerk voor sociale contacten; singles vertoeven vaker in een homo-netwerk, maar dit hangt ook samen met een late coming out. Alle respondenten zeggen over voldoende instrumentele steun te beschikken.

Samengevat kunnen we besluiten dat de respondenten in het algemeen over voldoende uitgebreide en diverse netwerken beschikken om de behoefte aan emotionele, sociale en instrumentele steun in te vullen. Binnen de groep oudere holebi's uit het onderzoek bestaat echter een grote heterogeniteit met betrekking tot de samenstelling en de functionaliteit van de persoonlijke netwerken.

Vooral de man-vrouwverschillen springen in het oog. De samenstelling en met name de diversiteit van de sociale netwerken hangt bij de mannelijke respondenten zeer sterk samen met de partnerstatus; bij de vrouwen is de samenstelling van de sociale netwerken veel heterogener. Het is mogelijk dat de verschillen in relatiepatroon - duurzame en stabiele relaties bij de mannen en seriële monogamie bij de vrouwen - hiermee samenhangt. De vrouwelijke respondenten vinden hun netwerken minder functioneel op het vlak van emotionele en sociale steun dan de mannen. Opvallend is ook dat de uit de echt gescheiden mannen goede contacten met hun ex-partner onderhouden, terwijl deze relatie bij de vrouwelijke bevroegden onbestaande is of conflictueus verloopt.

De mannelijke respondenten lijken dus over het algemeen over meer ondersteunende netwerken te beschikken dan de vrouwelijke bevroegden.

De ooit gehuwde respondenten beschikken over een bredere en meer diverse netwerkbasis dan nooit gehuwden. Van deze laatsten slagen meer mannelijke dan vrouwelijke

respondenten erin een goed functionerend netwerk uit te bouwen. Dit is in het bijzonder moeilijk voor de alleenstaande vrouwen.

Een late coming out is een risico-factor, met name voor de vrouwelijke respondenten. Op het vlak van emotionele steun doen de late ontdekkers bij de mannen vaak een beroep op een gespreksgroep, terwijl de vrouwen hun problemen eerder alleen verwerken. De vrouwelijke respondenten ondervinden meer moeilijkheden dan de mannelijke om een netwerk van gevoelsgenoten uit te bouwen.

Ten slot leggen we de link tussen individuele en maatschappelijke attitudes ten aanzien van holebiseksualiteit en de functionaliteit van sociale netwerken.

We vonden aanwijzingen voor de invloed van individuele (negatieve anticipatie, de beleving van het ouder worden) en maatschappelijke houdingen (discriminatie op basis van seksuele voorkeur en leeftijd) op de sociale omgeving en de specifieke behoeften van oudere holebi's.

Hoewel negatieve anticipatie bij weinig respondenten voorkomt, kan deze opstelling verstrekkende gevolgen hebben voor de uitbouw van een sociaal netwerk. Een vrouwelijke respondent komt door de verwachting van negatieve reacties op haar lesbisch-zijn niet verder dan oppervlakkige sociale contacten. Ze heeft een klein en eenzijdig netwerk met erg veel 'weak ties'. Ze beantwoordt als enige bevrageerde uit de steekproef aan Friends 'passing type'. Rekening houdend met de ondervertegenwoordiging van het 'passing' en 'stereotypic type' in het onderzoek, is casuïstiek in dit geval relevant.

5.1.2.2 Participatie

We overlopen de bevindingen inzake de participatie aan woon-, werk-, en vrijetijdsverkeer, bekijken hoe de respondenten de deelname aan deze domeinen beleven en welke functies ze er aan toekennen.

Op het moment van het interview waren drie respondenten, twee mannen en een vrouw, nog arbeidsactief. Uit de beschrijving van de beroepsloopbaan blijkt dat alle bevrageerden ooit betaalde arbeid verrichtten. Er bestaan grote man-vrouwverschillen naar de duur, de intensiteit en de continuïteit van de professionele carrière. Onder de vrouwelijke respondenten bestaan er bovendien verschillen naargelang ze kinderen hebben en daar al dan niet de (voltijdse) zorg voor opgenomen hebben.

Enkele mannelijke respondenten zeggen dat ze het onvermogen om hun homo-identiteit openlijk te beleven voor een groot stuk binnen hun werk gecompenseerd hebben. Ook fungeerden de collega's voor een mannelijke respondent als 'surrogaatkinderen'.

De mannelijke geïnterviewden zijn/waren vaker dan de vrouwelijke expliciet open over hun seksuele voorkeur op het werk. Ze traden soms zelfs pro-actief op om eventuele problemen in dat verband op te vangen. Hun openheid neemt bovendien veelal toe naarmate hun beroepsloopbaan vordert, terwijl het bij de vrouwelijke respondenten eerder een stabiel gegeven is. Twee vrouwen uit het onderzoek schroefden hun openheid drastisch terug na een homofobe ervaring. De mannen uit de steekproef rapporteren meer positieve en minder negatieve attitudes naar aanleiding van hun holebiseksualiteit op de werkvloer, terwijl ze in het algemeen meer discriminatie en vooroordelen melden dan de vrouwelijke bevrageden. Voor de vrouwelijke respondenten wegen de negatieve ervaringen op de werkvloer bovendien zwaarder door.

Slechts een paar vrouwelijke respondenten zeggen lid te zijn van een reguliere organisatie, dat wil zeggen niet specifiek op holebi's gericht (vormingscentrum). Niemand van de bevrageden zegt totnogtoe lid geweest te zijn van een ouderenvereniging. De respondenten waarderen deze organisaties niet negatief, maar de meeste van hen verkiezen het contact met gevoelsgenoten. Alle geïnterviewden, op drie personen na, waren ooit voor korte of langere tijd lid van een holebi-organisatie. De vrouwelijke respondenten zijn momenteel vaker dan de mannelijke geen lid. De vrouwelijke bevrageden zijn even vaak passief lid als dat ze actief of bestuurslid zijn; de mannelijke geïnterviewden zijn vaker actief of bestuurslid dan passief lid. Mannen maken vaker deel uit van een gemengde vereniging dan vrouwen. Het lidmaatschap van een holebi-organisatie verschilt niet naar relatieverleden of moment van coming out. Wel zijn de late ontdekkers of degenen die hun holebi-identiteit lang onderdrukten bij de mannen bijna allemaal actief binnen de holebi-beweging; de vrouwelijke respondenten in die situatie zijn hier niet of passief bij betrokken.

Een opvallend man-vrouwverschil in de individuele trajecten binnen het holebi-verenigingsleven is de rol van de vrouwenbeweging en het verloop van de coming in bij latere ontdekkers. Enkele lesbiennes uit het onderzoek engageerden zich na hun coming out in de vrouwenbeweging, omdat ze emancipatie als een noodzakelijke voorwaarde zagen voor de gelijkberechtiging van holebi's. Mannelijke respondenten beschrijven hun

coming in binnen het holebi-milieu na een late ontdekking als een spontaan proces. Bij de vrouwelijke bevrageden die op latere leeftijd hun coming out doen, verloopt dit veel moeizamer. Dit verklaart wellicht het man-vrouwverschil in engagement binnen de holebi-beweging na een late coming out.

De holebi-verenigingen hebben volgens de respondenten uiteenlopende functies: contact met gevoelsgenoten, dienstverlening en informatieverstrekking, gezelligheid en een forumfunctie. De holebi-organisaties zijn voor veel respondenten een kanaal (geweest) om hun sociale netwerk uit te breiden en voor steun in crisismomenten. Hoewel de respondenten aangeven veel aan deze verenigingen gehad te hebben, hebben ze - vrouwen meer dan mannen - er ook een aantal bedenkingen bij. De respondenten kaarten het risico van het holebi-verenigingsleven voor hun relatie aan. Sommige vrouwelijke respondenten storen zich wel eens aan de probleembenadering binnen lesbiennewerkingen die leidt tot doorgedreven lobby-activiteiten. Ze betreuren het dat de gezelligheid hierdoor in het gedrang komt.

Hoewel het homo-uitgaansmilieu een belangrijke piste van coming in is voor homomannen, waarden sommige mannelijke respondenten het negatief. Ze storen zich aan het seksgerichte karakter en de agistische attitudes die ze er tegenkomen.

De respondenten lijken geen holebi-specifieke aspecten aan hun woonomgeving te verbinden.

Ter recapitulatie kunnen we stellen dat de vrouwelijke respondenten meer negatieve attitudes ten aanzien van hun holebi-zijn rapporteren, hoewel ze minder lang arbeidsactief en minder vaak expliciet open waren over hun seksuele voorkeur dan de mannelijke bevrageden. Ze schatten de impact van de ervaren discriminatie en vooroordelen bovendien zwaarder in dan de mannelijke bevrageden.

Holebi-organisaties spelen een belangrijke rol in de coming out en de coming in van de meeste respondenten. Dit neemt niet weg dat de respondenten, de vrouwen meer dan de mannen, kanttekeningen maken bij de werking ervan. De mannelijke respondenten klagen vooral het agisme binnen het homo-uitgaansmilieu aan.

Er bestaan ten slotte opmerkelijke man-vrouwverschillen in het verloop van de coming in bij late ontdekkers: de mannelijke respondenten engageren zich snel na hun coming out

in de holebi-beweging, terwijl de vrouwen de weg naar het holebi-milieu veel moeilijker lijken te vinden.

5.1.2.3 Holebi-specifieke behoeften

Hieronder volgt een overzicht van de directe en toekomstige behoeften van de respondenten met betrekking tot participatie en zorgzelfstandigheid. We toetsen onze bevindingen aan deze van het Nederlandse onderzoek 'Op weg naar een vrolijke herfst?' waar mogelijk en hebben aandacht voor verschillen naar geslacht, relatieverleden en moment van coming out.

De visie van de respondenten op holebi-specifieke behoeften inzake participatie en zorgzelfstandigheid is zeer heterogeen. Zeker op het vlak van zorgzelfstandigheid tekenden we uiteenlopende meningen op. We overlopen eerst welke holebi-specifieke behoeften de bevrageden inzake participatie identificeren en staan dan stil bij deze op het vlak van zorgzelfstandigheid.

De meeste respondenten zeggen zelf geen behoefte te hebben aan meer contact met andere holebi's. Wel denken ze dat deze behoefte bestaat bij een aantal kwetsbare groepen van oudere holebi's, met name oudere holebi's vanaf 65 jaar. Een financieel precaire situatie en kinderloosheid verzwaren de belasting van het ouder worden nog meer. Die is volgens de respondenten voor deze categorieën van holebi's zelfs groter dan bij hetero's. Een mannelijke respondent merkt op dat de emotionele steun onder (oudere) homo-mannen klein is. Vanuit dit perspectief pleiten ze voor een uitbreiding van het aantal holebi-verenigingen voor ouderen; ze kaarten ook het tekort aan open ontmoetingsplaatsen voor oudere holebi's aan. Drie alleenstaande vrouwelijke respondenten, waarvan er twee hun coming out na hun 40ste deden, zeggen persoonlijk behoefte te hebben aan meer contact met andere holebi's. Ook Schuyf (2001) stelde deze specifieke behoefte bij oudere lesbiennes die laat tot de ontdekking van hun holebiseksuele voorkeur kwamen, vast. Deze respondenten zien vroegere tegenvallende contacten met andere holebi's, de vrees om ergens alleen naartoe te gaan en een beperkte inkomens- en mobiliteitssituatie als de voornaamste drempels om aan het holebi-verenigingsleven deel te nemen.

De meeste respondenten zijn vragende partij voor een uitbreiding van het aantal en het soort activiteiten voor oudere holebi's en voor het toegankelijker maken ervan. Deze activiteiten richten zich best niet tot holebi-ouderen alleen, omdat dit ghettovorming in de hand werkt. De meeste bevrageden pleiten voor activiteiten in een open sfeer binnen het holebi-verenigingsleven of het reguliere circuit, waarvan het holebi-vriendelijk karakter bekend is, bij voorkeur met mensen van dezelfde leeftijd. Vrouwen missen rustige activiteiten waarbij gezelligheid primeert; mannen spreken zich niet concreet uit over de aard van de activiteiten, maar tonen vooral interesse in het uitgaansmilieu. Bij de mannen wijzen enkele respondenten op het belang van een sensibilisering rond agistische attitudes in het uitgaansmilieu; een paar vrouwelijke respondenten zijn ervan overtuigd dat er meer activiteiten voor holebi-ouderen toegankelijk worden als de holebi-verenigingen minder doelgroepgericht en meer thematisch werken.

De idee van een buddy-project kwam vooral bij de mannelijke respondenten ter sprake. Dit Nederlands initiatief voor holebi-ouderen werd niet expliciet bevraged bij de vrouwelijke respondenten. De mannelijke bevrageden waren goed vertrouwd met het concept 'buddy' door de associatie met de AIDS-problematiek, die toch nog altijd sterker leeft onder homo-mannen dan bij lesbiennes. Ze zien hier geen directe persoonlijke behoefte in, maar zijn de formule zeer genegen. Een respondent geeft aan dat hij en zijn homo-vrienden in de toekomst gebaat zouden zijn bij dergelijk project.

Aangezien de meeste respondenten niet zorgafhankelijk zijn, peilden we vooral naar toekomstige behoeftes op het vlak van mantelzorg en opname in een rust- of verzorgingstehuis. Daarnaast gaven de respondenten hun visie op holebi-vriendelijke zorgverlening, ten dele vanuit hun eigen ervaringen.

De meeste respondenten voorzien geen persoonlijke knelpunten op het vlak van mantelzorg, maar verwijzen naar dezelfde kwetsbare groepen die ook al in het kader van de participatiebehoefte aan bod kwamen.

Gelijklopend met de resultaten van 'Op weg naar een vrolijke herfst?' krijgen de sensibilisering rond holebiseksualiteit en de opmaak van een lijst met holebi-vriendelijke zorgverleners en instellingen veel bijval onder de respondenten. Hoewel enkele respondenten negatieve ervaringen rapporteren inzake de holebi-vriendelijkheid van medisch en paramedisch personeel, zijn de ervaringen over het

algemeen neutraal. Desalniettemin zijn bijna alle bevroagden van oordeel dat een sensibilisering van zorg- en hulpverleners rond holebiseksualiteit zinvol en nodig is. De respondenten die een invulling aan 'holebi-vriendelijkheid' gaven, verwezen naar houdingsaspecten als respect, wederzijdse openheid en begrip.

Net als in 'Op weg naar een vrolijke herfst?' zijn vooral de vrouwelijke respondenten vragende partij voor een aparte woonvorm voor oudere holebi's. De meningen over de woonvorm in geval van zorgafhankelijkheid vallen uiteen in drie groepen van dezelfde omvang (telkens vijf respondenten). Twee vrouwelijke respondenten zeiden nog niet over hun toekomstige zorgbehoeften na te denken. Een eerste overwegend vrouwelijke groep staat achter de idee van een 'roze' rusthuis. Deze bevroagden verwachtten negatieve attitudes van zorgverleners en medebewoners, vrezen aan openheid te moeten inboeten of denken dat ze door hun holebi-zijn te assertief zijn om te aarden in een 'betuttelingscultuur'. Binnen deze groep ontdekten de meeste hun holebiseksualiteit op middelbare of latere leeftijd. Een tweede groep wijst de idee van een 'roze' rusthuis radicaal af. Ze vinden de seksuele voorkeur niet zo relevant om er aparte instellingen voor op te trekken die bovendien ghetto- en taboevorming in de hand werken. De oudere holebi's die voor hun seksuele voorkeur willen uitkomen zijn daarvoor assertief genoeg, de medebewoners zijn tolerant genoeg om daar niet langer een punt van te maken. De bevroagden binnen deze groep hebben altijd een gemengd hetero/holebi-netwerk gehad. Een laatste groep zegt geen uitspraak te kunnen doen over een voorkeur voor een 'roze' of een 'gemengd' rusthuis, maar vindt dat er een keuzevrijheid moet zijn. Dit impliceert dat er ook 'roze' rusthuizen moeten komen voor degenen die dat willen. Hoewel de meningen over het nut of de onzin van 'roze' rusthuizen verschillen onder de respondenten, staan ze bijna allemaal achter een aantal holebi-vriendelijke maatregelen: een overzicht van holebi-vriendelijke rusthuizen (impliceert ondermeer dat holebi-koppels welkom zijn) en de sensibilisering van zorgverleners, maar vooral van medebewoners rond holebiseksualiteit.

De meeste respondenten vinden dat het aantal en de aard van activiteiten voor oudere holebi's moeten uitgebreid worden. Ook de sensibilisering van zorgverleners rond holebiseksualiteit en de opmaak van een lijst van holebi-vriendelijke zorgverleners en instellingen krijgt ruime bijval. Toch formuleren enkele respondenten zeer concrete behoeften, die samenhangen met geslacht en een late ontdekking of coming out. Op het vlak van participatie bestaat er een directe behoefte aan meer sociale contacten met

andere holebi's bij een aantal alleenstaande vrouwen, die hun coming out op middelbare of latere leeftijd deden en een moeizame coming in doormaken. Bijna de helft van de vrouwelijke respondenten is de idee van een 'roze' rusthuis genegen. Ook deze behoefte hangt samen met een late ontdekking van het lesbisch zijn. De enige mannelijke respondent die 'direct zou tekenen' voor een 'roze' rusthuis deed eveneens zijn coming out op latere leeftijd.

Samengevat heeft het agisme dat de mannelijke respondenten in het homo-uitgaansmilieu ervaren, een weerslag op hun behoeften op participatievlak. Ze vragen een sensibilisering rond leeftijdsdiscriminatie in homo-kringen en meer ontmoetingsplaatsen in een open sfeer waar oudere holebi's welkom zijn.

Hoewel slechts enkele respondenten negatieve ervaringen met zorgverleners hebben op basis van hun holebi-zijn, onderschrijven ze alle de nood aan sensibilisering rond holebiseksualiteit in de zorgverlening.

Enkele bevroagden zijn ervan overtuigd dat 'crisis competence' en genderroldoorbrekend gedrag bijdragen tot een grotere zorgzelfstandigheid op bejaarde leeftijd.

Verschillende respondenten zien in hun omgeving echter ook een aantal groepen waarvoor de belasting van het ouder worden groter is dan bij hen. Met name alleenstaande holebi's vanaf 65 jaar die geen kinderen hebben, zouden meer behoeften hebben op het vlak van participatie en zorgzelfstandigheid.

5.2 Aanbevelingen

Dit onderzoek wil een aanzet geven om na te denken over gelijke kansen van oudere holebi's op het vlak van participatie aan woon-, werk- en verenigingsleven en op het vlak van zorgzelfstandigheid. Hoewel het een kleinschalig en verkennend onderzoek is, denken we op basis van de bevindingen toch een aantal aanbevelingen te kunnen doen naar het beleid, het middenveld en de onderzoekswereld toe.

5.2.1 Beleid

- *Reach-out projecten voor oudere lesbiennes*

De vrouwelijke bevrageden ervaren meer negatieve attitudes ten aanzien van hun holebi-zijn dan de mannen en schatten de impact ervan zwaarder in. Ze hebben minder ondersteunende netwerken dan de mannelijke respondenten. Anders dan de mannelijke geïnterviewden die soms actie ondernemen om hun seksuele voorkeur meer acceptabel te maken, nemen de vrouwen op dit vlak minder initiatief. Het man-vrouwverschil in coming in bij de late ontdekkers toont aan hoe anders de lesbiennes uit het onderzoek met hun holebi-identiteit omgaan dan de homo-mannen. Oudere lesbiennes lijken meer gebaat bij zogenaamde 'reach-out' projecten waarbij een pro-actieve benadering vooropstaat.

- *Label voor holebi-vriendelijkheid van zorginstellingen*

Een aantal respondenten vreest dat rust- en verzorgingshuizen weinig of niet toegankelijk zijn voor holebi's. Deze instellingen zouden aan holebi's kenbaar moeten kunnen maken dat ze zich holebi-vriendelijk opstellen. De conceptuele invulling en de implementatie van holebi-vriendelijkheid zijn thema's voor vervolgonderzoek. De bevrageden vinden het belangrijk om met hun partner te kunnen samenleven, ook wanneer ze zorgafhankelijk worden. Nadenken over signalen rond holebi-vriendelijkheid impliceert daarom ook dat er meer aandacht komt voor intimiteit en seksualiteit bij ouderen in het algemeen.

5.2.1 Middenveld

- *Sensibilisering rond agisme in het homo-milieu*

Alle mannelijke respondenten ervaren leeftijdsdiscriminatie binnen het homo-uitgaansmilieu. Agisme beperkt sommige homo-mannen uit het onderzoek in hun ontspanningsmogelijkheden. De homo-organisaties zijn de aangewezen actoren om jongere homo's te sensibiliseren met betrekking tot deze leeftijdsdiscriminatie. Het bevorderen van intergenerationeel contact op het niveau van de homo-verenigingen kan een eerste aanzet zijn om het homo-uitgaansmilieu toegankelijker te maken voor ouderen. Het is belangrijk om een bewustzijn te creëren rond de beeldvorming van oudere homo-mannen die binnen het commerciële homo-milieu heerst.

- *Meer activiteiten voor oudere holebi's*

Verschillende geïnterviewden vinden dat er totnogtoe te weinig activiteiten voor oudere holebi's doorgaan. Respondenten die in een landelijke gemeente wonen, het financieel niet breed hebben en/of niet over een eigen wagen beschikken, zeggen dat ze weinig toegang tot activiteiten voor oudere holebi's hebben. Naast een uitbreiding van het aantal activiteiten van holebi-ouderenverenigingen, lijkt dus ook een grotere geografische spreiding ervan aangewezen. Enkele bevroagden wijzen erop dat holebi-organisaties in hun activiteitenkalender weinig oog hebben voor ouderen. Een meer intergenerationele werking van de holebi-verenigingen zou het aanbod voor oudere holebi's wellicht al kunnen uitbreiden. Ten slotte pleiten enkele respondenten voor een grotere toegankelijkheid van het reguliere uitgaanscircuit voor ouderen. Ook hier zou een signaal van holebi-vriendelijkheid de drempel voor oudere holebi's kunnen verlagen.

5.2.2 Onderzoek

- *Koppeling van kwalitatieve aan kwantitatieve gegevens*

De onderzoeksgegevens van dit kwalitatief onderzoek stellen ons niet in staat om veralgemeningen over deze doelgroep uit te spreken. De resultaten zijn verkennend en geven slechts thema's en dynamieken aan die belangrijk kunnen zijn in de levensloop van holebi's. Een kwantitatief vervolgonderzoek is noodzakelijk om te achterhalen in welke mate de hier aangereikte thema's ook beantwoorden aan een kwantitatieve realiteit.

In september 2004 wordt de survey-campagne (met het oog op het werven van respondenten) gelanceerd van een grootschalig kwantitatief onderzoek naar de leefsituatie (met nadruk op het omgaan van holebi's met stress) en de sociale netwerken van holebi's (N = 2000). Dit onderzoek gebeurt onder leiding van Prof. J. Vincke van de Universiteit Gent (UG, vakgroep sociologie). De onderzoekscel holebi's van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid werkt samen met de UG aan dit onderzoeksproject en neemt vooral het luik 'sociale omgeving/netwerken' op zich. Daarbij zal bijzondere aandacht besteed worden aan de verschillen in sociale netwerken van holebi's van verschillende leeftijden. Dit onderzoek zou ons dan ook zinvolle kwantitatieve informatie moeten geven over hoe de netwerken van oudere holebi's samengesteld zijn. Wat zijn de verschillen in het sociaal netwerk van oudere holebi's die een heteroseksueel huwelijk achter de rug hebben en zij die nooit (heteroseksueel) getrouwd zijn? Wat is het verschil tussen oudere lesbiennes en homo-mannen met betrekking tot hun netwerk? Het zijn slechts enkele van de vragen die we binnen dit project zullen trachten te beantwoorden. De resultaten van dit onderzoeksproject worden verwacht tegen mei 2006.

- *Operationalisering van holebi-vriendelijkheid*

Het is zinvol om vervolgonderzoek te doen naar de conceptuele invulling en de implementatie van 'holebi-vriendelijkheid' in de zorgsector. Focusgroepinterviews met bevoorrechte getuigen uit diverse segmenten van de zorgsector (RVT's, thuiszorg, ziekenhuizen, psychotherapeutische zorgverlening, opleidingsinstellingen voor medische en paramedische zorgverleners, ... enzovoort) zijn hiervoor de meest aangewezen methode. Het is een vorm van actie-onderzoek: de sensibilisering van het middenveld begint immers al tijdens deze gesprekken.

- *Moeizame coming in van oudere lesbiennes*

De vrouwelijke respondenten die hun coming out op latere leeftijd deden, ondervinden moeilijkheden om contact met gevoelsgenoten te leggen. Bij de mannelijke respondenten in dezelfde situatie verloopt de coming in veel spontaner. Het zou interessant zijn om na te gaan waarom oudere lesbiennes moeilijker toegang vinden tot het lesbische milieu. Een geslaagde coming in is immers cruciaal voor de zelf-aanvaarding en de integratie binnen het lesbische milieu. Een vergelijkend onderzoek naar de coming in bij mannen en vrouwen kan inzicht geven in de moeilijke(re) coming in bij oudere lesbiennes en hun weinig pro-actief zijn.

- *Holebiseksualiteit: interessante case-study voor de plaats van gender binnen netwerkanalyse*

In onderzoeken naar de functionaliteit van sociale netwerken komen vrouwen er doorgaans als het 'sterke geslacht' uit. In de verkennende netwerkanalyse bij oudere holebi's 'scoren' homo-mannen op dit vlak beter dan lesbiennes. Deze bevinding werpt een nieuw licht op genderverschillen in de functionaliteit van sociale netwerken. Waarom zijn oudere homo-mannen, ongeacht hun relatieverleden (ooit of nooit gehuwd) beter uitgerust op het vlak van emotionele en sociale steun dan lesbiennes, en hebben hetero-mannen in de context van een gezin minder functionele netwerken dan vrouwen? Een vergelijkende studie tussen de functionaliteit van sociale netwerken bij holebi's en hetero's kan licht werpen op deze vraag.

Ter afsluiting volgt hieronder een schematisch overzicht van de aanbevelingen die we formuleerden voor het beleid, het middenveld en de onderzoekerswereld:

- **Beleid**
 - Reach-out projecten voor oudere lesbiennes
 - Label voor holebi-vriendelijkheid van zorginstellingen
- **Middenveld**
 - Sensibilisering rond agisme in het homo-milieu
 - Meer activiteiten voor oudere holebi's
- **Onderzoek**
 - Koppeling van kwalitatieve aan kwantitatieve gegevens
 - Operationalisering van holebi-vriendelijkheid
 - Moeizame coming in van oudere lesbiennes
 - Holebiseksualiteit: interessante case-study voor de plaats van gender binnen netwerkanalyse

6 BIBLIOGRAFIE

- Atkinson, R. (1998). *The life story interview*. London: Sage
- Baert, H., Cockx, F. & Seghers, A. (1999-2001). *Hulpvragen van holebi's: Een biografische verkenning en leefwereldanalyse bij holebi's als bijdrage tot de rolinvulling van het Algemeen Welzijnswerk*. Leuven: KULeuven, Centrum voor Sociale Pedagogiek.
- Baert, H. & Cockx, F. (2002). *Expertenrapport: holebi's en een gelijkekansenbeleid – Verslag van een zoektocht naar toekomstige onderzoekspistes*. Antwerpen/Leuven: Universiteit Antwerpen – Limburgs Universitair Centrum, Steunpunt Gelijkekansenbeleid/KULeuven, Centrum voor Sociale Pedagogiek.
- Becker, H.A. (1989). Generaties en sociale dynamiek. In : van Beek, W.E.A. (red). *Sociologisch en Antropologisch Jaarboek 1987*. Deventer: Van Lochem Slaterus.
- Berger, R.M. & Kelly, J.J. (2001). What are older gay men like ? An impossible question ?, *Journal of Gay and Lesbian Social Services*, 13 (4): 55-64.
- Billiet, J. B. (1990). *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek: ontwerp en dataverzameling..* Leuven: Acco.
- Boas, M. & Batelaan, H. (1994). *Het komt hier niet voor: een onderzoek naar de homo(on)vriendelijkheid van verzorgingstehuizen*. Amsterdam: Wetenschapswinkel UvA.
- Borghs, P. & A. Hintjens (2000). *Holebi-beleid en de gemeente*. Brussel: VVSG en Politeia nv.
- Borghs, P. (2004). Holebi's in België (1985-2004): krachtlijnen van een emancipatiestrijd. In: Spee, S., Lodewyckx, I., Motmans, A. & M. Van Haegedoren (eds.). *Wachten op Gelijke Kansen ...*. Antwerpen/ Apeldoorn: Garant.
- Ryan, C. & Bradford, J. (1991). Health issues of middle-aged lesbians. In: Sang, B. & Smith, A. (eds.). *Lesbians at the Midlife*. San Francisco: Spinster's Ink, 147-163.
- Butler, R. (1975). *Why survive? Being Old in America*. USA: Harper & Row Publishers.
- Cahill, S., South, K. & J. Spade (2000). *Outing Age: Public Policy Issues Affecting Gay, Lesbian, Bisexual and Transgender Elders*. <http://www.ngltf.org/downloads/outingage.pdf>, gelezen op 31-07-2002.
- De bruyn, E. & Schoenmaekers, D. (2003). Leeftijd als onderscheidend criterium in beleid en samenleving. In: Michielsens, M., Breda, J., Van Haegedoren, M., Vranken, J. (eds.). *Steunpunt Gelijkekansenbeleid, jaarboek 1*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- De Graaf, H. & Sandfort, T. (2000). *De Maatschappelijke positie van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen*. Delft: Uitgeverij Eburon.
- Dewaele, A. & Michielsens, M. (2003). *Structurele en culturele belemmeringen en succesfactoren in het leven van holebi's: een verkenning*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid UA.

- Dewaële, A. & Motmans, A. (2003). Holebi's voor het voetlicht: holebi's bekeken door beleid, samenleving en onderzoek. In: Michielsens, M., Breda, J., Van Haegendoren, M. & Vranken, J. Steunpunt *Gelijkekansenbeleid: Jaarboek 1*. Antwerpen: Garant, Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
- Dewaële, A. (2004). De levensloopbenadering en gelijke kansen: coming out als mijlpaal in het leven van holebi's. In: Spee, S., Lodewyckx, I., Motmans, A. & M. Van Haegedoren (eds.). *Wachten op Gelijke Kansen ...*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Dimarso/Gallup (1997). De houding van de Vlaming ten opzichte van gelijke rechten voor homoseksuele paren en ten opzichte van homoseksualiteit in het algemeen, *De Slangen & Partners Barometer* (6): 4-5.
- Erickson, B. (2003). Social Networks: the Value of Variety, *Contexts*, (2)1: 25-31. Berkeley: University of California Press.
- Friend, R.A. (1980). GAYging: Adjustment and the older gay male, *Alternative Lifestyles*, 3: 231-248.
- Friend, R. A. (1991). Older Lesbian and Gay People: A Theory of Successful Aging. In: Lee, J. A. *Gay Midlife and Maturity*. New York/London: Harrington Park Press.
- Gonsiorek, John, C. & Rudolph, James, R. (1991). Homosexual Identity: Coming Out and Other Developmental Events. In: Gonsiorek, John, C. & Weinrich, James, D. (eds). *Homosexuality- Research Implications for Public Policy*. Newbury Park: Sage Publications.
- Grossman, A.H., D'Augelli, A.R. & O'Connell, T.S. (2001). Being Lesbian, Gay, Bisexual, and 60 or Older in North America, *Journal of Gay and Lesbian Social Services*, 13 (4): 23-40.
- Hash, K.M. & Cramer, E.P. (2003). Empowering Gay and Lesbian Caregivers and Uncovering Their Unique Experiences Through the Use of Qualitative Methods. In: Meezan, W., Martin, J.I. (eds.). *Research Methods with Gay, Lesbian, Bisexual, and Transgender Populations*. New York/London/Oxford: Harrington Park Press, 47-63.
- Heaphy, B. & A.K.T. Yip (2003). Uneven Possibilities: Understanding Non-Heterosexual Ageing and the Implications of Social Change, *Sociological Research Online*, 8(4), <http://www.socresonline.org.uk/8/4/heaphy.html>.
- Herd, G. & Beeler, J. (1998). Older Gay Men and Lesbians in Families. In: Patterson, C.J. & D' Augelli, A.R. (eds.). *Lesbian, Gay and Bisexual Identities in Families: Psychological Perspectives*. New York/Oxford: Oxford University Press, 177-196.
- Kehoe, M. (1988). *Lesbians over 60 speak for themselves*. New York/London: Harrington Press.
- La Salsa, M.C. (2003). When Interviewing « Family » : Maximizing the Insider Advantage in the Qualitative Study of Lesbians and Gay Men. In: Meezan, W., Martin, J.I. (eds.). *Research Methods with Gay, Lesbian, Bisexual, and Transgender Populations*. New York/London/Oxford: Harrington Park Press, 15-30.

- Lee, J.A. (1987). What can homosexual aging studies contribute to theories of aging?, *Journal of Homosexuality*, 13: 43-71.
- Lenaers, S. (2003). Onderzoeksontwerp: transversaal survey-onderzoek. LUC, Steunpunt Gelijkekansenbeleid (niet gepubliceerd).
- Liefbroer, A & P. Dykstra (2000). *Levenslopen in verandering. Een studie naar de ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Sdu.
- Marcoen, A. (1998). Psychosociale ontwikkeling van ouderen: Een blik in de toekomst. In Platform Wonen van Ouderen (Red.), *Handboek wonen van ouderen: Een veelzijdige kijk op het wonen van een nieuwe generatie ouderen*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 89-97.
- Maso, I. & A. Smaling (1998). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Amsterdam: Boom.
- McClennen, J.C.(2003). Researching Gay and Lesbian Domestic Violence : The Journey of a Non-LGBT Researcher. In: Meezan, W., Martin, J.I. (eds.). *Research Methods with Gay, Lesbian, Bisexual, and Transgender Populations*. New York/London/Oxford: Harrington Park Press, 31-45.
- Mets, T. & Gorus, E. (2003/2004). *Reader Agogiek van de Derde Leeftijd: Psychosociale Aspecten van de Levensloop*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel/ Vakgroep Gerontologie.
- Peeters, F. (1992-1993). Levensloopgebeurtenissen op oudere leeftijd: mogelijke betekenissen, *Systeemtheoretisch Bulletin*, 11(2): 83-100. (Uit de Reader 'Levensloopsychologie' samengesteld door de Vakgroep Gerontologie van de Vrije Universiteit Brussel).
- Pugh, S. (2002), The Forgotten: A Community Without a Generation – Older Lesbians and Gay Men. In: Richardson, D. & Seidman, S. (eds.), *Handbook of Lesbian & Gay Studies*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications.
- Reid, J.D. (1995). Development in Late Life: Older Lesbians and Gay Lives. In: D'Augelli, A.R., Patterson, C.J. (eds.), *Lesbian, Gay and Bisexual Identities over the Lifespan*. New York/Oxford: Oxford University Press, 215-240.
- Sandfort, T.G.M. & Vroome, E.M.M. (1996). Homoseksualiteit in Nederland: een vergelijking tussen aselechte groepen homoseksuele en heteroseksuele mannen, *Tijdschrift voor Seksuologie*, 20: 232-245.
- Schoenmaekers, D. & Breda, J. (2004). *Senioren onder de loep: in hun hemd gezet of naar waarde geschat? Het sociaal-wetenschappelijk onderzoek over ouderen in Vlaanderen tussen 1990 en 2003*. Antwerpen: UA, Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
- Schuyf, J. (1996). *Oud Roze: De positie van lesbische en homoseksuele ouderen in Nederland*. Utrecht: Universiteit Utrecht - Interfacultaire Werkgroep Homostudies, 189 p.
- Schuyf, J. (1997). *Gevoelsgenoten van zekere leeftijd: levensverhalen van oudere homoseksuele vrouwen en mannen*. Amsterdam: Schorer Boeken.

Schuyf, J. (2001). Lesbisch en ouder worden. In: De Bruin, K.A.P. & Balkema, M. (red.), *Liever Vrouwen: theorie en praktijk van de lesbisch specifieke hulpverlening*. Amsterdam: Schorer Boeken. 187-212.

Schuyf, J. & Krouwel, A. (1999). The Dutch Lesbian and Gay Movement: The Politics of Accomodation. In: Adam, B.D., Duyvendak, J.W. & Krouwel, A., *The Global Emergence of Gay and Lesbian Politics: National Imprints of a Worldwide Movement*. Philadelphia: Temple University Press.

Soesbeek, K. & Bonfrère, L. (1993). *Zouden ze bestaan !? Homoseksualiteit en ouder worden*. Utrecht: Universiteit Utrecht - Interfacultaire Werkgroep Homostudies.

Tully, C. (1989). What do midlife lesbians view as important? , *Journal of Gay and Lesbian Psychotherapy*, 1: 87-103.

Van de Meerendonk, B., Adriaensen, R. & Vanwesenbeek, I. (2003). *Op weg naar een vrolijke herfst ? Zorgbehoeften van en zorgverlening aan lesbische en homoseksuele ouderen in Nederland*. Utrecht/Amsterdam: Rutgers Nisso Groep/Schorerstichting.

Vincke, J. & Stevens P. (1999). *Een beleidsgerichte algemene survey van Vlaamse homoseksuele mannen en vrouwen. Basisrapport*. Brussel/Gent: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Cel Gelijke kansen/ Universiteit Gent.

Vincke, J. (2002). *Expertenrapport – Gelijke kansen en holebi's. Schets van een theoretisch kader voor een gelijkemansbeleid met vermelding van aandachtspunten. Analyse van de internationale wetenschappelijke literatuur*. Gent: Universiteit Gent.

Vincke, J., Mak, R. & Bolton, R. (1991). *Mannen met mannen*. Gent: CGSO.

7. BIJLAGEN

7.1 Vragenlijst vooronderzoek

Vooronderzoek De sociale omgeving en de specifieke behoeften van oudere holebi's

Antwoordformulier

Ja, ik wil meewerken aan het onderzoek naar de sociale omgeving en de specifieke behoeften van oudere holebi's.

Naam:

Adres:

Postcode/Woonplaats:

Telefoon:

E-mail:

Ik verkies dat de onderzoekster me op de volgende manier contacteert:

Telefonisch	0
Per e-mail	0
Schriftelijk	0
Geen voorkeur	0
Andere mogelijkheid:	0

Mogen wij u in de toekomst contacteren in verband met andere onderzoeksprojecten?

Ja	0
Neen	0

Vragenlijst

A. Socio-demografische factoren

Gelieve het cijfer van de antwoordcategorie die op u van toepassing is te omcirkelen.

1. Geslacht

Man	1
Vrouw	2

2. In welk jaar bent u geboren?

.....

3. In welke provincie woont u?

Antwerpen	1
Vlaams-Brabant	2
Oost-Vlaanderen	3
West-Vlaanderen	4
Limburg	5

4. Welke omschrijving geeft het best uw woonomgeving weer?

Een grote stad	1
Een buitenwijk van een grote stad	2
Een provinciestadje	3
Een landelijke gemeente	4
Een boerderij of huis op het platteland	5

5. Wat is het hoogste diploma dat u heeft behaald?

Geen	1
Algemeen vormend LSO	2
Technisch LSO (A3)	3
Beroepsonderwijs LSO	4
Buitengewoon LSO	5
Algemeen vormend HSO	6
Technisch HSO (A2)	7
Beroepsonderwijs HSO	8
Buitengewoon HSO	9
Niet-universitair hoger onderwijs korte type (A1)	10
Niet-universitair hoger onderwijs lange type	11
Universitair onderwijs	12
Andere of bij twijfel (preciseer):	13

LSO = lager secundair onderwijs
HSO = hoger secundair onderwijs

6. Heeft u momenteel betaald werk (ook zelfstandigen hebben betaald werk - een officiële bijverdienste is betaald werk, PWA is geen betaald werk)?

Ja 1
Neen 2 → GA NAAR VRAAG 8

7. Wat is uw huidig beroep? → GA NAAR VRAAG 11

.....
8. U oefent momenteel geen betaald werk uit. Welke situatie is op u momenteel van toepassing? Gelieve slechts één antwoordcategorie aan te duiden.

Gepensioneerd (brugpensioen, pré-pensioen, ...)	1
Huisvrouw of huisman	2
In ziekteverlof	3
In loopbaanonderbreking/ met verlof zonder wedde	4
Arbeidsongeschikt	5
Werkloos	6
Meewerkend in gezins – of familiebedrijf	7
Andere:	8

9. Had u vroeger betaald werk?

Ja 1
Neen 2 → GA NAAR VRAAG 11

10. Welk beroep heeft u het laatst uitgeoefend?

.....

11. Binnen welke grenzen valt uw persoonlijk netto maandinkomen?

500 – 699	euro	1	2700 – 2899	euro	12
700 – 899	euro	2	2900 – 3099	euro	13
900 – 1099	euro	3	3100 – 3299	euro	14
1100 – 1299	euro	4	3300 – 3499	euro	15
1300 – 1499	euro	5	3500 – 3699	euro	16
1500 – 1699	euro	6	3700 – 3899	euro	17
1700 – 1899	euro	7	3900 – 4099	euro	18
1900 – 2099	euro	8	4100 – 4299	euro	19
2100 – 2299	euro	9	4300 – 4499	euro	20
2300 – 2499	euro	10	4500 – 4699	euro	21
2500 – 2699	euro	11	meer dan 4700	euro	22
			weet niet		23
			geen antwoord		24

12. Kunt u rondkomen van uw netto persoonlijk maandinkomen?

Ja	1
Nauwelijks	2
Neen	3

13. (Enkel indien u geen éénpersoonshuishouden vormt) Binnen welke grenzen valt het gezamenlijk netto maandinkomen van uw huishouden?

500 – 699	euro	1	2700 – 2899	euro	12
700 – 899	euro	2	2900 – 3099	euro	13
900 – 1099	euro	3	3100 – 3299	euro	14
1100 – 1299	euro	4	3300 – 3499	euro	15
1300 – 1499	euro	5	3500 – 3699	euro	16
1500 – 1699	euro	6	3700 – 3899	euro	17
1700 – 1899	euro	7	3900 – 4099	euro	18
1900 – 2099	euro	8	4100 – 4299	euro	19
2100 – 2299	euro	9	4300 – 4499	euro	20
2300 – 2499	euro	10	4500 – 4699	euro	21
2500 – 2699	euro	11	meer dan 4700	euro	22
			weet niet		23
			geen antwoord		24

14. (Enkel indien u geen éénpersoonshuishouden vormt) Kunt u rondkomen van het gezamenlijk netto maandinkomen van uw huishouden?

Ja	1
Nauwelijks	2
Neen	3

15. Wat is uw huidige partnerstatus?

Geen vaste partner	1
Vaste partner	2

16. Bent u gehuwd of ooit gehuwd geweest met iemand van het andere geslacht?

Gehuwd	1
Weduwnaar/weduwe	2
Wettelijk gescheiden	3
Feitelijk gescheiden	
(nog getrouwd maar niet meer samenwonend met echtgeno(o)t(e))	4
Ongehuwd (nooit getrouwd)	5

17. Bent u gehuwd of ooit gehuwd geweest met iemand van hetzelfde geslacht?

Gehuwd	1
Weduwnaar/weduwe	2
Wettelijk gescheiden	3
Feitelijk gescheiden	
(nog getrouwd maar niet meer samenwonend met echtgeno(o)t(e))	4
Ongehuwd (nooit getrouwd)	5

18. Heeft u kinderen (gehad)? (aangenomen en stiefkinderen inbegrepen)

Ja, uit hetero relatie	1
Ja, uit holebi relatie	2
Neen	3

19. Welke omschrijving past het beste bij uw levenssituatie?

- Ik woon alleen 1
- Ik woon samen met mijn partner 2
- Ik woon samen met mijn partner en kinderen 3
- Ik heb een LAT – relatie met mijn partner 4
(heb vaste partner maar woon er niet mee samen)
- Ik woon in een rust – en/of verzorgingstehuis 5
- Andere: 6

B. Sociaal netwerk en participatie

20. Bent u lid van een holebi-vereniging?

- Geen lid 1 → GA NAAR VRAAG 22
- Vroeger lid 2
- Passief lid 3
- Actief lid 4
- Bestuurslid 5

21. Wat is/zijn de namen van de holebi-vereniging(en) waar u lid van was/bent?

.....
.....
.....
.....

22. Bent u lid van een vereniging voor ouderen?

- Geen lid 1 → GA NAAR VRAAG 24
- Vroeger lid 2
- Passief lid 3
- Actief lid 4
- Bestuurslid 5

23. Wat is/zijn de namen van de ouderenvereniging(en) waar u lid van was/bent? →

.....
.....
.....
.....

24. (Enkel voor vrouwen) Bent u lid van een vrouwenbeweging?

Geen lid	1	→ GA NAAR VRAAG 26
Vroeger lid	2	
Passief lid	3	
Actief lid	4	
Bestuurslid	5	

25. Wat is/zijn de namen van de vrouwenbeweging(en) waar u lid van was/bent?

.....
.....
.....
.....

26. Bent u tevreden over de steun die u van uw sociale omgeving (partner, vrienden, familie, kennissen, ... enzovoort) ontvangt?

Niet zo tevreden	1
Tamelijk tevreden	2
Tevreden	3
Zeer tevreden	4
Buitengewoon tevreden	5

C. Beleving van de holebiseksualiteit

27. Hoe oud was u, toen u voor het eerst aan iemand die geen holebi was, uw seksuele voorkeur bekend maakte (coming out)?

< 14 jaar	1
14-15 jaar	2
16-19 jaar	3
20-24 jaar	4
25-29 jaar	5
30-34 jaar	6
35-39 jaar	7
40 plus	8
nog niet gebeurd	9

28. Bent u persoonlijk ooit gediscrimineerd geweest omwille van uw seksuele oriëntatie?

Ja	1
Neen	2

29. Wanneer men over iemands seksuele voorkeur spreekt, gebruikt men dikwijls het onderscheid tussen homo's, lesbiennes en bi's. Hoe zou u uzelf omschrijven?

Als homo	1
Als lesbienne	2
Als bi	3
Ik weet het niet	4
Andere omschrijving:	5

30. Sommige holebi-mannen en -vrouwen hebben gemengde gevoelens omtrent hun seksuele voorkeur. Wanneer u al uw gevoelens in overweging neemt, hoe staat u dan zelf ten opzichte van uw seksuele voorkeur?

U voelt er zich heel goed bij	1
U voelt er zich gewoon goed bij	2
U voelt er zich goed bij, maar het zit u toch een beetje dwars	3
Het zit u een beetje dwars	4
U voelt er zich niet goed bij	5

31. In welke mate karakteriseert de volgende uitspraak uzelf en uw gevoelens:

'Wanneer ik nadenk over wie ik ben, dan denk ik dikwijls over mezelf in termen van mijn seksuele voorkeur'?

Helemaal niet akkoord	1
Enigszins niet akkoord	2
Noch akkoord, noch niet akkoord	3
Enigszins akkoord	4
Helemaal akkoord	5

32. In welke mate karakteriseert de volgende uitspraak uzelf en uw gevoelens:

'In de regel houd ik het voor mezelf dat ik halebiseksueel ben'?

Helemaal niet akkoord	1
Enigszins niet akkoord	2
Noch akkoord, noch niet akkoord	3
Enigszins akkoord	4
Helemaal akkoord	5

D. Beleving van het ouder worden

33. Heeft u problemen met huishoudelijke handelingen (vb. boodschappen doen, was doen, ... enzovoort)?

Ja, soms	1
Ja, regelmatig	2
Ja, vaak	3
Neen	4

34. Heeft u problemen met dagelijkse handelingen (vb. aan – en uitkleden, in en uit bed stappen)?

Ja, soms	1
Ja, regelmatig	2
Ja, vaak	3
Neen	4

35. In welke mate karakteriseert de volgende uitspraak uzelf en uw gevoelens: 'Ouder worden is voor mij een grotere belasting dan voor een gemiddelde heteroseksuele ouder'?

Helemaal niet akkoord	1
Enigszins niet akkoord	2
Noch akkoord, noch niet akkoord	3
Enigszins akkoord	4
Helemaal akkoord	5

36. Als u terug kijkt op uw leven tot nu toe, zou u zichzelf dan omschrijven als een gelukkig mens?

Erg gelukkig	1
Gelukkig	2
Niet gelukkig, niet ongelukkig	3
Niet zo gelukkig	4
Ongelukkig	5

Hartelijk bedankt voor uw medewerking!

7.2 Folder voor respondentenwerving

Holebi's van 55 t/m 75 jaar gezocht voor een onderzoek naar hun sociale omgeving en specifieke behoeften

Promotor: Prof. Dr. J. Breda
Onderzoekers: Jozefien Godemont
Alexis Dewaele

Bent u tussen de 55 en 75 jaar oud, en holebiseksueel, dan nodigen wij u uit om mee te doen aan een onderzoek naar de sociale omgeving en de specifieke behoeften van oudere holebi's.

Aanleiding

Er werd in Vlaanderen vooralsnog geen onderzoek gedaan m.b.t. oudere holebi's. Na overleg met het middenveld (o.m. Vieux Rose en De Roze Rimpel) en met het beleid (Gelijke Kansen Vlaanderen) bleek de noodzaak om dergelijk onderzoek op te starten. De onderzoekscel Holebi's van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid voert een kortlopend en verkennend onderzoek uit naar de leefsituatie van oudere holebi's. De resultaten van dit onderzoek zullen gebruikt worden om beleidsadviezen te formuleren en prioriteiten voor eventueel vervolgonderzoek vast te leggen.

Wat vragen wij van u?

Het vooronderzoek

We zijn op zoek naar 16 oudere holebi's die willen meewerken aan een interview. We willen hierbij tegemoet komen aan de grote diversiteit onder oudere holebi's door de onderzoeksgroep zo divers mogelijk samen te stellen. Daarom vragen we u het bijgevoegde antwoordformulier en de korte schriftelijke vragenlijst in te vullen. De vragenlijst peilt naar enkele persoonlijke gegevens (socio-demografische factoren, gegevens m.b.t. uw sociaal netwerk, uw beleving van holebiseksualiteit en het ouder worden, ... enzovoort). Op basis van deze gegevens kunnen we dan 16 respondenten selecteren.

Sneeuwbalmethode

Oudere holebi's die niet actief deelnemen aan het holebi-verenigingsleven zijn een moeilijk bereikbare groep, die we desalniettemin graag in het onderzoek zouden opnemen om de representativiteit ervan te verhogen. We maken daartoe gebruik van de sneeuwbalmethode, die inhoudt dat we deze respondenten via tussenpersonen proberen te bereiken. U kan hierbij een belangrijke rol spelen door dergelijke personen in uw omgeving over het onderzoek in te lichten en een vragenlijst te bezorgen. Indien de vragenlijsten niet meer voorradig zijn op de plaats waar u deze bundel vond, kan u het Steunpunt contacteren voor bijkomende vragenlijsten.

Het eigenlijke onderzoek

Als u geselecteerd wordt, vragen we u mee te werken aan een interview. Dit gesprek verloopt volgens de biografische methode, dat wil zeggen dat we geïnteresseerd zijn in uw levensverhaal. Het interview zal doorgaan op de plaats die u zelf verkiest en ongeveer anderhalf à twee uur in beslag nemen.

De interviews zijn gepland voor april en mei. Als u besluit mee te werken, contacteren we u voor een concrete afspraak. **Alle gegevens worden uiteraard vertrouwelijk behandeld.**

Wat hebt u er aan?

Uw ervaring wordt gebruikt om adviezen naar het beleid toe te formuleren. U ontvangt een exemplaar van het onderzoeksrapport.

Meer informatie

De ingevulde vragenlijsten kan u opsturen in de daarvoor bestemde enveloppe (zonder postzegel) naar:
Steunpunt Gelijkekansenbeleid (onderzoeksceel holebi's)
Ten aanzien van. Jozefien Godemont
Prinsstraat 13
2000 Antwerpen

Voor meer informatie over het onderzoek of voor de aanvraag van bijkomende vragenlijsten kunt u altijd contact opnemen met de onderzoekster, Jozefien Godemont:

03/ 220.42.96 (secretariaat)
Jozefien.Godemont@ua.ac.be

U kan alle bovenstaande informatie ook terug vinden op onze website:
www.steunpuntgelijkekansen.be

7.3 Kanalen bij respondentenwerving

- Oudere holebi's
 - Vieux Rose
 - De Roze Rimpel
- Lesbiennes
 - Moira
 - Goudoubrugge
 - Atthis (40-plus)
 - De Madam
 - Aksent op Roze
 - Fuchsia
 - Halle Lesbienne
- Homo-mannen
 - Lichtpunt 98
 - Homo toch Getrouwd
- Biseksuelen
 - Dubbelzinnig
- Holebi's
 - Het Gehoor
 - Het Roze Huis
 - Casa Rosa
 - Holebifederatie (informatie knooppunt)
 - Holebi-limburg
- Ouderen
 - OOK (Seniornet)
 - Seniorennet
- Vrouwen
 - Divazine
 - Amazone
 - VOK
 - Sophia
 - Rosadoc

7.4 Profiel van de respondenten

* De informatie met betrekking tot deze variabelen werd bij sommige respondenten aangevuld of genuanceerd tijdens de diepte-interviews en kan bijgevolg verschillen van de gegevens gepresenteerd onder 3.3.

Tabel 7.1: Profiel van de mannelijke respondenten naar belangrijkste selectievariabelen

Resp.	Leeftijd	Opleidings-niv.	Partner	Burgertijke staat	Kinderen	Huidig lidmaatschap holebi-vereniging*	Vroeger lidmaatschap holebi-vereniging*	Tevredenheid over sociale steun	leeftijd coming out*	Terugblik	Verouderen is grotere belasting voor holebi's dan voor hetero's
Julien	59 jaar	Universitair	Geen	Ongehuwd	Neen	Actief lid/bestuurslid	Geen lid	Tevreden	40 plus	Gelukkig	Helemaal niet akkoord
Staf	75 jaar	Alg. vormend HSO	Vaste partner	Weduwnaar	Ja	Geen lid	Geen lid	Buitengewoon tevreden	40 plus	Gelukkig	Helemaal niet akkoord
Kamil	57 jaar	aAlg. vormend HSO	Geen	Ongehuwd	Neen	Actief lid/bestuurslid	Geen lid	Tevreden	16-19 jaar	Gelukkig	Helemaal niet akkoord
Sooi	70 jaar	Niet-universitair HO van het korte type	Geen	Ongehuwd	Neen	Passief lid	Actief lid	Tevreden	20-24 jaar	Gelukkig	Enigszins akkoord
Jef	68 jaar	Alg. vormend LS0	Vaste partner	Ongehuwd	Neen	Geen lid	Geen lid	Zeer tevreden	16-19 jaar	Erg gelukkig	Helemaal niet akkoord
Rist	71 jaar	Lager onderwijs	Vaste partner	Wettelijk gescheiden	Ja	Passief lid	Actief lid/bestuurslid	Tevreden	35-39 jaar	Erg gelukkig	Helemaal niet akkoord
Ferre	55 jaar	Alg. vormend HSO	Vaste partner	Wettelijk gescheiden	Ja	Actief lid	Geen lid	Zeer tevreden	40 plus	Gelukkig	Helemaal niet akkoord
Jan	56 jaar	Alg. vormend HSO	Vaste partner	Wettelijk gescheiden	ja	Actief lid	Geen lid	Zeer tevreden	40 plus	Gelukkig	Helemaal niet akkoord

Tabel 7.2: Profiel van de vrouwelijke respondenten naar belangrijkste selectievariabelen

Resp.	Leeftijd	Opleidings- niv.	Partner	Burgelijke staat	Kin- deren	Huidig lidmaatschap holebi- vereniging *	Vroeger lidmaatschap holebi- vereniging *	Vroeger lidmaatschap vrouwen- beweging	Tevredenheid over sociale steun	Leeftijd coming out*	Terugblik	Verouderen is een grotere belasting voor holebi's dan voor hetero's
Hannah	64 jaar	Universiteit	Geen	Wettelijk gescheiden	Ja	Geen lid	Actief lid	Geen lid	Tevreden	14-15 jaar	Gelukkig	Helemaal niet akkoord
Beate	58 jaar	Beroeps HSO	Geen	Wettelijk gescheiden	Ja	Passief lid	Actief lid	Geen lid	Geen antwoord	40 plus	Geen antwoord	Geen antwoord
Lea	58 jaar	Niet- universitair HO van het korte type	Vaste partner	Gehuwd met partner van hetzelfde geslacht	Neen	Passief lid	Actief lid	Geen lid	Tamelijk tevreden	20-24 jaar	Gelukkig	Enigszins akkoord
Marie	57 jaar	alg. vormend LSO	Vaste partner	Wettelijk gescheiden	Ja	Actief lid	Actief lid/ bestuurslid	Actief lid/ bestuurslid	Tevreden	16-19 jaar	Erg gelukkig	Helemaal niet akkoord
Fiene	71 jaar	alg. vormend HSO	Geen	Weduwe	Ja	Geen lid	Actief lid/ bestuurslid	Actief lid	Buitengewoon tevreden	35-39 jaar	Geen antwoord	Enigszins akkoord
Elise	58 jaar	Beroeps LSO	Geen	Ongeshuwd	Neen	Geen lid	Geen lid	Geen lid	Niet tevreden	16-19 jaar	Gelukkig	Helemaal niet akkoord
Olivia	61 jaar	Beroeps LSO	Geen	Ongeshuwd	Neen	Geen lid	Passief lid	Geen lid	Tevreden	20-24 jaar	Niet gelukkig, niet ongelukkig	Enigszins akkoord
Marte	60 jaar	Lager onderwijs	Vaste partner	Weduwe	Ja	Geen antwoord	Geen lid	Geen lid	Tevreden	40 plus	Gelukkig	Enigszins niet akkoord
Emma	55 jaar	Universiteit	Vaste partner	Wettelijk gescheiden	Ja	Geen antwoord	Actief lid	Geen lid	Niet tevreden	< 14 jaar	Niet gelukkig	Helemaal akkoord

7.5 Topiclijst

Topiclijst: sociale omgeving en specifieke behoeften van oudere holebi's

Inleiding

Doelstelling:

Inzicht krijgen in jouw sociale omgeving en de specifieke behoeften die je als holebi hebt.

Methode:

De narratieve methode, d.w.z. dat ik graag jouw levensverhaal zou horen, zoals je dat zelf invult. Ik heb een topiclijst bij die mij toelaat om jouw verhaal te structureren als je de draad kwijt zou zijn en die ervoor zorgt dat de aspecten van je leven die voor het onderzoek relevant zijn zeker aan bod komen.

Anonimiteit:

Met jouw toestemming zou ik een bandopname willen maken van het interview. Deze bandopname wordt in een eerste fase letterlijk uitgetypt. Enkel de onderzoek(st)er heeft tijdens de analysefase toegang tot dit materiaal. In het uiteindelijke onderzoeksrapport worden enkel korte en volledig geanonimiseerde passages uit het interview opgenomen.

Heb je nog vragen voor we aan het interview beginnen?

Indien expliciet gevraagd:

Het interview wordt uitgetypt door de onderzoeker zelf of een collega-onderzoeker.

Indien je dat wenst kun je de tekst van het interview bekomen om zelf nog eens rustig na te lezen.

Op jouw aanvraag worden bandopname en transcriptie van het interview na het onderzoek vernietigd.

Opmerkingen voor de interviewer:

Heb niet alleen oog voor belemmeringen die verband houden met holebiseksualiteit, maar ook voor eventuele succesfactoren.

Bedenk dat er meer overeenkomsten dan verschillen bestaan tussen oudere holebi's en hetero's, m.a.w. behoed je ervoor te snel een 'verschil' te zien.

Vertrek voorbereid naar het interview: maak aan de hand van de vragenlijst uit het vooronderzoek een biografische steekkaart die je meeneemt naar het interview en waarnaar je desgevallend kunt verwijzen tijdens het interview.

Gezin van herkomst

Hoe was je gezin van herkomst samengesteld (ouders, broers, zussen) ?

Wat is de sociale achtergrond van je ouders ?

Welke opleiding heeft/had je vader/moeder genoten ?

Wat is/was het voornaamste (langst uitgevoerde) beroep van je vader/moeder ?

In wat voor soort woning/buurt ben je opgegroeid ?

Wat is de etnische of culturele achtergrond van je ouders ?

Was geloof belangrijk in je gezin/familie ? Zo ja, welk geloof?

Wat herinner je je over je eerste levensjaren ?

Wat is/was volgens jou de belangrijkste gebeurtenis uit je eerste levensjaren?

Welke herinneringen heb je aan je kindertijd ?

Wat is/was volgens jou de belangrijkste gebeurtenis in je leven tot je twaalfde ?

Welke herinneringen heb je aan je tiერთijd ?

Wat is/was volgens jou de belangrijkste gebeurtenis in je tienerjaren ?

Hoe werd in het gezin met seksualiteit (/seks) omgegaan (seksuele voorlichting, ideeën over man-vrouw zijn, een eerste vriendje of vriendinnetje,...)?

Hoe heb je je holebiseksualiteit als kind, tiener, adolescent ervaren?

Welke (sociale) druk heb je ervaren als kind, tiener, adolescent, volwassene ?

Onderwijs

Kun je een korte omschrijving geven van je 'onderwijsloopbaan'?

Bij welke buitenschoolse organisaties/activiteiten was je betrokken tijdens je 'onderwijsloopbaan' ?

Was je onderwijsomgeving holebi-vriendelijk?

Was je holebi-zijn een succesfactor/belemmering m.b.t. je 'onderwijsloopbaan'?

Waren je medestudenten op de hoogte van je holebi-zijn? Waarom wel of niet?

Ouderlijk huis verlaten

Hoe was het om het huis te verlaten ?

Heeft je holebiseksualiteit invloed gehad op de timing van het uit huis gaan?

Ben je in het leger geweest (voor mannen) (Hoe heb je dat ervaren ?)

Werken

Kun je een korte omschrijving geven van je beroepsloopbaan ?

Hoe kwam je terecht in het type werk dat je doet/deed ? Waarom doe/deed je dit werk ?

Geeft/heeft je werk je voldoening gegeven of is/was het gewoon iets waarin je tijd moest steken ?

(ook in termen van verloning, carriereperspectieven, ... enz)

Wat is/was belangrijk voor je in je werk ?

Wat is/was het leukste/moeilijkste aan je werk ?

Waren je collega's op de hoogte van je holebi-zijn ? Waarom wel/niet ?

Heb/had je goede/slechte contacten in je werkomgeving ? Denk je dat je holebi-zijn hier iets mee te maken heeft ?

Heb je rekening gehouden met je holebi-zijn bij het kiezen van een bepaalde job ? Was je holebi-zijn een succesfactor/ belemmering m.b.t. je beroepsloopbaan?

Relaties, liefde, seksualiteit

Ontdekking holebiseksuele gevoelens

Herinner je je nog hoe het was om te ontdekken dat je gevoelens had voor mannen/vrouwen ?

(wanneer, aan de hand waarvan, hoe verliep dat precie ?)

Coming out

Herinner je je nog aan wie je voor het eerst over je gevoelens voor vrouwen/mannen verteld hebt?
(als u het aan helemaal of vrijwel niemand verteld heeft, waarom en hoe was dat dan ? hoe heeft u dat beleefd?)

Wanneer ben je je eerste holebi-relatie aangegaan?
(Hoe was dat dan? Hoe heeft u dat beleefd?)

Wie is nu/was vroeger op de hoogte van uw gevoelens voor mannen/vrouwen ?
(als u het aan helemaal of vrijwel niemand verteld heeft, waarom en hoe was dat dan ? hoe heeft u dat beleefd ?)

Hoe zou je het verloop van je coming out proces in je leven (vanaf kind-adolescentie) beschrijven?

Opmerking voor de interviewer:
Ga de evolutie in de openheid over holebi-zijn na !

Partners

Hoe belangrijk zijn/waren partnerrelaties in je leven?

Heb je ooit een partner van het andere geslacht in je leven gehad?

Ben je getrouwd (geweest) ? (Waarom ? Wat voor huwelijkspartner?)

*Wat is het beste en het slechtste (geweest) aan gehuwd zijn?
Is er nog iets over je huwelijk dat je wil toevoegen?*

Heb je kinderen?

*Wat vind je van je kinderen?
Welke rol spelen ze in je leven?
Welke waarden en lessen probeer(de) je op hen over te brengen?
Hoe reageerden/reageren je kinderen op je holebi-zijn? Hebben zij het daar zelf in hun sociale leven moeilijk mee gehad?*

Ben je gescheiden ? (Waarom (niet) ? Hoe lang getrouwd geweest?)

Hoe is de relatie met uw ex-partner/ kinderen/ schoonfamilie?

Hoe belangrijk was/waren die relatie(s)?

Heb je een (of meer) (levens)partner(s) van hetzelfde geslacht (gehad)?

Kan je iets over die partner(s) vertellen? (hoe veel? hoe lang? wat voor soort mensen/type?)

Heb je samengewoond/woon je samen met deze partner(s)?

Wie in uw omgeving wist/weet dat dit je partner is/was?

Was je holebi-zijn een voordeel/nadeel m.b.t. het aangaan van een partnerrelatie?

Als je momenteel geen partner hebt, zou je er dan graag (weer) een hebben? (Waarom wel of niet? Op welke manier probeer je dan iemand te vinden?)

Samenstelling en functionaliteit sociaal netwerk

Heb je het gevoel dat je in je leven altijd voldoende mensen in je omgeving had op wie je beroep kon doen voor emotionele steun (als je verdrietig bent, bij overlijden, bij ontslag, ...enz)/ sociale steun (om mee uit te gaan, plezier te maken, gezellig te babbelen, gezelschap, ... enz.)/ praktische hulp (in het huishouden, wanneer je geld nodig had, als je ziek was, ... enz.)?

Bij wie kan je nu vooral terecht voor emotionele steun / sociale steun / praktische hulp?

Wat zijn de kenmerken van deze contacten: rol t.a.v. betrokkene (partner, familielid, vriend, collega, kennis, ... enz.), geslacht, leeftijd, seksuele voorkeur, relatiestatus, ... enz.

Opmerking voor de interviewer:

homogeniteit van de relatie, d.w.z. in hoeverre komen de persoonskenmerken van de relaties overeen met de kenmerken van de betrokkene ?

Heb je (eerder) nood aan goede contacten met andere holebi's?

Zo ja, vind je dat je voldoende zulke contacten hebt?

Zo ja, is het voor jou belangrijk ook andere oudere holebi's te kennen of eerder holebi's in het algemeen?

Hoe sta je tegenover homo's (voor lesbiennes)/ lesbiennes (voor homo's)?

Heb je (eerder) nood aan goede contacten met hetero's?

Wat is de frequentie/duur van deze interactie?

Heb je de indruk dat je holebi-zijn het moeilijker/makkelijker heeft gemaakt om een netwerk uit te bouwen/ contacten te leggen met andere mensen?

Wat is er in de laatste twintig jaar veranderd aan je sociale netwerk?

Bestaat je vrienden/kennissenkring nu (en vroeger? Evolutie?) vooral uit andere holebi's? Is dat een voordeel of net niet? Wat doe je zoal samen met hen?

Heb je goede contacten binnen je gezin en in je familie (ouders, broers, zussen, nonkels, tantes, ...enz)? Zo niet, heeft dat dan met je holebi-zijn te maken?

Heb je je netwerk in stand kunnen houden? Zijn er belemmeringen/succesfactoren (geweest) bij het in stand houden van je netwerk?

In welke mate speelt internet een rol bij het uitbouwen en/of instandhouden van je sociale netwerk? Op welke manier?

Mis je dingen in je sociale netwerk zoals het er nu uitziet? (vb. ouderen/jongeren, emotionele steun, ... enz.)

Vrije tijd

Wat deed/doe je in je vrije tijd?

Regulier

Hoe actief ben/was je binnen reguliere (d.w.z. niet holebispecifiek) clubs, organisaties, verenigingen? Waarom?

Holebispecifiek

Hoe actief ben/was je binnen het holebi-verenigingsleven? Waarom?

Is de holebi-omgeving (verenigingsleven, holebi-vriendekring, holebi-discotheken, 'het milieu', ... enz.) belangrijk voor jou (geweest)?

Waarom zocht je toenadering of afstand van deze holebi-omgeving? Zijn er momenten in je leven geweest waar je bewust op zoek ging naar contacten met andere holebi's en waarom (waarom wel tijdens die ene periode en niet meer tijdens een andere periode)?

Wonen

Hoe zou je het huis beschrijven waar je nu woont (grootte, huur- of koophuis, ... enz.)?

Wat vind je van je woning?
(Woon je er graag? Woon je ruim genoeg? Wat vind je goed aan je woning? Welke tekorten heeft de woning?)

Hoe zou je de buurt beschrijven waarin je woont? Holebi-vriendelijk of niet?

Wat vind je van de buurt waar je woont?

(Woon je er graag? Wat vind je goed aan de buurt? Welke tekorten heeft de buurt?)

Heb je goede/slechte contacten in je buurt of woonomgeving (met directe buren) ? Denk je dat je holebi-zijn hier iets mee te maken heeft?

Heb je gemakkelijk toegang tot holebi-voorzieningen (verenigingen, boekenwinkels, gay-sauna's,...)? Is dit belangrijk voor jou?

Heb je rekening gehouden met je holebi-zijn bij het kiezen van een bepaalde plaats om te wonen?

Pensionering

Hoe was het om op pensioen te gaan? Mis je het werk of was je blij dat het voorbij was?

Hoe bevalt het leven je nu dat je op pensioen bent?

Wat doe je met je tijd nu ? Kun je eens een 'typische' dag beschrijven nu je gepensioneerd bent?

Wat is er het beste/ergste aan gepensioneerd zijn?

Maatschappelijke attitudes t.a.v. holebiseksualiteit

Ervaar (heb) je wel eens discriminatie (ervaren) o.b.v. je holebi-zijn? In welke setting (school, werk, vrije tijd, woonbuurt, zorgverlening ...)?

Ervaar (heb) je wel eens discriminatie (ervaren) als (holebiseksuele) oudere (vb. in contact met jongere holebi's)? In welke setting (werk, vrije tijd, woonbuurt, zorgverlening, ...)?

Hoe zou je de maatschappelijke attitudes t.a.v. (holebi)seksualiteit omschrijven in de periode dat je opgroeide ? Vond je het moeilijk om je eigen ideeën hierover te doen passen binnen die van de samenleving?

Vind je dat er een evolutie is in de maatschappelijke attitudes t.a.v. holebiseksualiteit tijdens je leven? Zo ja, hoe zou je die evolutie omschrijven? Welke directe gevolgen heeft deze evolutie op je eigen leven (gehad)?

Houding t.a.v. eigen holebiseksualiteit/ identiteit

Hoe belangrijk was/is seksualiteit in je leven? Hoe ging je daar mee om (ook m.b.t. partnerrelatie)?

Hoe stond je aanvankelijk t.a.v. je holebi-zijn?

Sta je nu anders t.a.v. je holebi-zijn dan vroeger? In welke zin? Vanwaar die evolutie?

Als je jezelf nu zou omschrijven, hoe zou je dat dan doen? (vb. «ik ben een knappe, verstandige lesbische vrouw van 55 jaar»). Welke aspecten van jezelf vind je erg belangrijk (feit dat je een vrouw, dochter, directeur van een groot bedrijf ... bent)? Hoe belangrijk is je holebi-zijn voor jou? Is het belangrijk voor jou dat je omgeving op de hoogte is (was) van je holebi-zijn?

Beleving van het ouder worden

Vind je het moeilijk om ouder te worden? Ben je bang om ouder te worden/ voor de dood?

Wat vind je de grootste problemen rond het ouder worden (vb. eenzaamheid)? Hebben deze iets met je holebi-zijn te maken?

Wat vind je de grootste troeven van het ouder worden? Hebben deze iets met je holebi-zijn te maken?

Holebispecifieke behoeften

Heb je nu/ denk je in de toekomst specifieke behoeften te hebben omwille van je holebi-zijn op sociaal vlak, sociale contacten, buurtleven, verenigingsleven,... enz. Zo ja, welke? Waarom wel of niet?

Heb je nu/ denk je in de toekomst specifieke behoeften te hebben omwille van je holebi-zijn op het vlak van zorg(zelfstandigheid)? Zo ja, welke? Waarom wel of niet?

Terugblik

Transitiemomenten

Opmerking voor de interviewer:

Ga na of alle voor de respondent belangrijke transitie momenten ter sprake zijn gekomen.

Besteed voldoende aandacht aan de interactie tussen de verschillende transitie momenten (vb. echtscheiding en gedwongen coming out).

Je hebt aangegeven dat .../.../.../... belangrijke keerpunten in je leven waren. Zijn er nog andere relevante transitie momenten waar je aan denkt. Zo ja, welke? In welke mate hebben die keerpunten met halebiseksualiteit te maken?

Normatief

Hoe was het om het ouderlijke huis te verlaten?

Huwelijk

Leegloop huis

Zijn al je kinderen het huis uit? Hoe is/was het om terug zonder kinderen te wonen?

Pensionering

Verlies van een partner (door aids?)

Voelde je je gesteund door je omgeving bij de verwerking van het verlies van je partner?

Non-normatief

Hoe heb je het uitbreken van de aids-epidemie ervaren?

Ontdekking halebiseksuele gevoelens

Coming out

Echtscheiding

Heeft je echtscheiding tot een gedwongen coming out geleid?

Algemeen

Vind je dat je leven vervuld is? Wat zou je nog willen bereiken zodat je leven vervuld is?

Invloed halebiseksualiteit tijdens de levensloop

Hoe belangrijk is het halebiseks-zijn (geweest) in je leven? Wanneer was het erg belangrijk, wanneer was het minder belangrijk en waarom?

Vind je dat je halebiseks-zijn een meerwaarde is (geweest) in je leven, of net niet? Hoezo?

Op welk(e) vlak(ken) remt/stimuleert/ (heeft) je holebi-zijn je (geremd/gestimuleerd) om bepaalde dingen te doen of bereiken in je leven?

Zijn er bepaalde omgevingen (ook situaties, bepaalde personen,...) die je vanuit je holebi-zijn vermijdt/vermeden hebt?

Opmerking voor de interviewer:

Probeer het negatief anticiperen als rode draad mee te nemen in het interview. Wat zijn de 'triggers' van negatieve anticipatie (situatie, omgeving, type mens,...)?

Toekomstbeeld

Als je aan de toekomst denkt, wat geeft je dan de meest hoop en wat doet je dan het meest ongemakkelijk voelen (vb. toenemende afhankelijkheid)?

Waar zie je jezelf in de toekomst over 5, 15, 25 jaar?

Evaluatie interview (zeer belangrijk!)

Hebben we iets vergeten in je leven?

Vind je dat je een redelijk goed beeld van jezelf hebt kunnen schetsen?

Wat vind je van dit interview en alles wat we besproken hebben?

Had je soms problemen met de terminologie die ik hanteerde?

